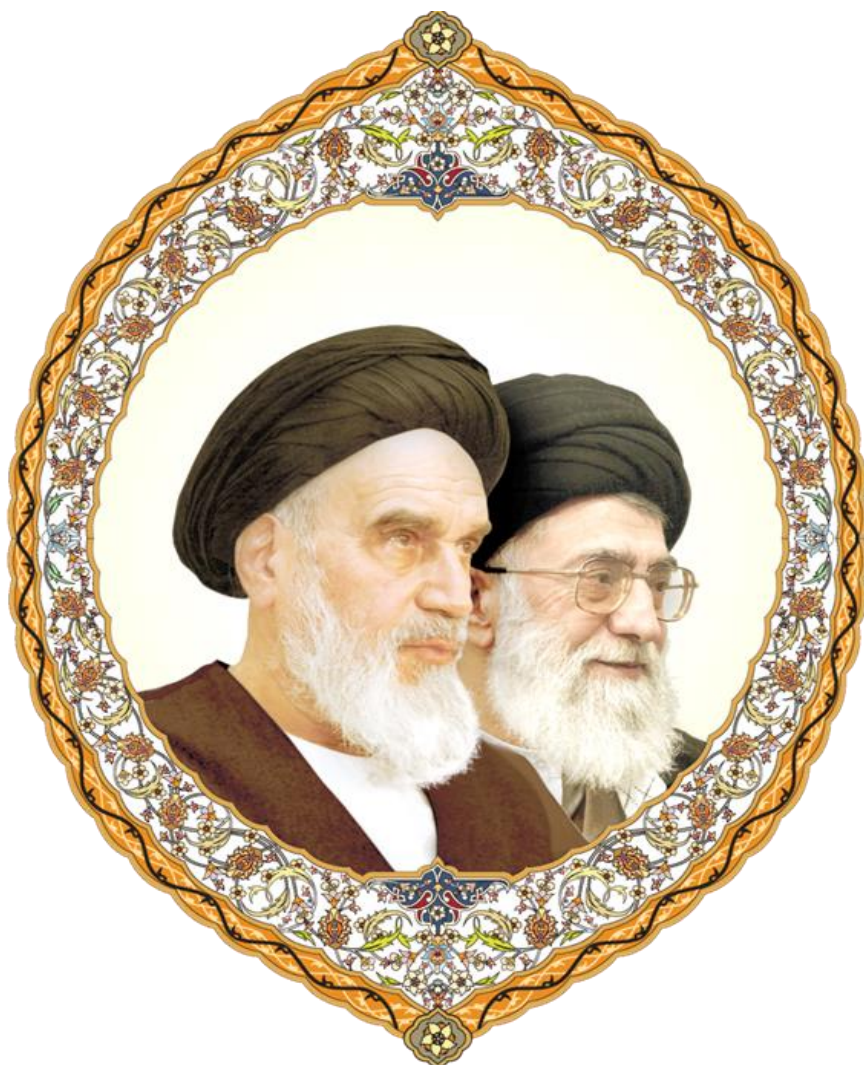

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فصلنامه مطالعات دفاعی - استراتژیک

نشریه علمی - پژوهشی دانشگاه عالی دفاع ملی ستاد کل نیروهای مسلح

سال بیست و سوم، شماره ۹۹ - بهار ۱۴۰۴

صاحب امتیاز: دانشگاه عالی دفاع ملی

سردبیر: محمد مهدی نژاد نوری جانشین سردبیر: علی اصغر بیک بیلندی مدیر مسئول: شهرام نوروزانی

اعضای هیئت تحریریه

محمد حسین باقری افشردی	استاد جغرافیای سیاسی دانشگاه عالی دفاع ملی
سید مهدی الوانی	استاد مدیریت دانشگاه علامه طباطبائی
محمد حسن صادقی مقدم	استاد حقوق جزا دانشگاه تهران
سیامک ره پیک	استاد حقوق دانشگاه حقوق و علوم قضایی
ناصر میرسیاسی	استاد مدیریت دانشگاه آزاد اسلامی
محمدرضا حمیدی زاده	استاد مدیریت دانشگاه شهید بهشتی
علی رضائیان	استاد مدیریت دانشگاه امام صادق
محمد باقر حشمت زاده	دانشیار جامعه شناسی دانشگاه شهید بهشتی
ابراهیم حسن بیگی	استاد مدیریت راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی
ارسطو توحیدی	دانشیار دفاع ملی دانشگاه عالی دفاع ملی

ویراستاری علمی: علیرضا راه چمنی

طرح جلد: علیرضا راه چمنی

مدیر اجرایی: علیرضا راه چمنی

صفحه آرا و حروف چین: علیرضا راه چمنی

چاپ و صحافی: چاپخانه داعا

انتشار این فصلنامه به استناد مجوز شماره ۱۲۴/۹۷۳ مورخه ۱۳۷۹/۱/۲۵ معاونت امور مطبوعاتی و تبلیغاتی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی می باشد و برابر مجوز شماره ۳/۳۰۴ مورخه ۱۳۸۷/۱/۲۸ وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، نشریه علمی - پژوهشی محسوب می شود.
این فصلنامه در پایگاه استناد سازی علوم جهان اسلام (ISC) به آدرس www.isc.gov.ir نمایه سازی می گردد.

- ❖ مقالات مندرج در فصلنامه لزوماً دیدگاه دانشگاه نیست.
  - ❖ فصلنامه در رد یا قبول و نیز ویرایش مقالات آزاد است.
  - ❖ نقل مندرجات این فصلنامه با ذکر مأخذ بلامانع است.
- قیمت: ۳۰۰۰۰۰ ریال

نشانی: تهران، ضلع شمالی بزرگراه شهید بابایی، بعد از اتوبان هنگام، دانشگاه عالی دفاع ملی

تلفن: ۲۲۹۷۰۳۴۷ دورنگار: ۲۲۹۷۰۳۲۳ آدرس پست الکترونیکی: defaeistrategic@sndu.ac.ir

فهرست مطالب

الگوی پیاده‌سازی ایجاد حرکت عمومی و بسیج ملی علم و فناوری مبتنی بر بیانیه گام دوم انقلاب.....۵

محمد مهدی نژادنوری ، محمد رضا حسنی آهنگر ، سید مصطفی موسوی نژاد

جایگاه ژئوپلیتیکی عراق در رقابت‌های منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی.....۳۰

حمید حسن پور

محدودیت روابط جمهوری اسلامی ایران با منطقه اقتصادی «آسه آن».....۵۲

علی اصغر سراقی ، روح الله جوانمرد زاده ، علیرضا راه چمنی

طراحی الگوی پارادایمی مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر رویکرد داده‌بنیاد.....۷۷

امید اردلان ، اصغر اصغرزاده ، مرتضی پژوهان فر ، رضا زنگنه

درس‌آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از ابتدا تا پایان سال ۲۰۲۳.....۱۰۱

حسین دادوند

کشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس.....۱۲۵

فتح الله کلانتری ، مهدی احمدیان ، کیومرث یزدانپناه ، عباسعلی فضائلی نیا

چالش‌های مؤثر بر شکل‌گیری قدرت‌های دریایی نوظهور.....۱۴۵

حسین خانزادی، علی صادقی نسب، سیدحسین شریفی نسب

تبیین ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی.....۱۷۱

محمد رضا قرایی آشتیانی، حسین شکوهی، علی اصغر بیک‌بیلندی، سعید امیری، مهدی رحمانی، فرهاد فکوری،

مصطفی جوادی علمی

الگوی پیاده‌سازی ایجاد حرکت عمومی و بسیج ملی علم و فناوری مبتنی بر بیانیه گام دوم انقلاب

محمد مهدی نژادنوری^۱ محمد رضا حسینی آهنگر^۲ سید مصطفی موسوی نژاد^۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۲۵

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۱۸

چکیده

کارهای بزرگ از جمله تمدن‌سازی صرفاً بوسیله افراد بزرگ و نخبگان و مبتکران به وجود نمی‌آید بلکه نهضت‌ها، تحولات، و اصلاحات تاریخی و اجتماعی به واسطه هم‌افزایی این قشر و توده‌های مردمی بوجود می‌آید. به عبارتی دیگر همراهی حرکت توده‌های مردمی با حاکمان، عامل اصلی خلق پدیده‌های شگرف در تاریخ بوده‌است. به همین دلیل امام‌خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در بیانیه گام دوم مطالبه‌ی ایجاد حرکت عمومی (بسیج ملی) در هفت عرصه‌ی اساسی از جمله علم و فناوری را دارند.

هدف مقاله حاضر «دستیابی به الگوی پیاده‌سازی ایجاد حرکت عمومی و بسیج ملی برای پیشرفت جهشی در حوزه علم و فناوری در چارچوب بیانیه گام دوم» می‌باشد. تحقیق حاضر از نظر جهت‌گیری توسعه‌ای و کاربردی است که داده‌های کیفی از طریق مصاحبه عمیق جمع‌آوری شده و با استفاده از روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد در نرم افزار MAXQDA مورد تحلیل قرار گرفته‌است. جامعه آماری تحقیق، خبرگان حوزه علم و فناوری و مدیران راهبردی کشور بوده که حجم نمونه آماری ۱۴ نفر از آنان تعیین و تا اشیاع نظری اجرا شد. برای تدوین الگو مطابق روش داده‌بنیاد که از نوع فرآیندی بوده در مجموع ۹۷ مقوله استخراج و نتیجه‌گیری شد؛ برای مفهوم بسیج علم و فناوری ۷ مقوله، ابعاد آن ۸ مقوله، شاخص ۱۵ مقوله، علل و عوامل ساختاری ۹ مقوله، علل و عوامل زمینه‌ای ۱۸ مقوله، علل و عوامل رفتاری و بافتاری تسهیل‌کننده ۱۲ مقوله، علل و عوامل رفتاری و بافتاری تهدیدکننده ۱۰ مقوله و راهبردها و راهکارهای بسیج ملی و ایجاد حرکت عمومی برای پیشرفت و گسترش علم و فناوری در چارچوب بیانیه گام دوم نیز ۱۶ مقوله بدست آمده است.

واژگان کلیدی: حرکت عمومی، بسیج ملی، علم و فناوری، گام دوم

۱- استاد و عضو هیئت علمی دانشگاه عالی دفاع ملی

۲- استاد و عضو هیئت علمی دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام

۳- دانشجوی دکتری مدیریت راهبردی نظامی mousavimostafa20@yahoo.com

مقدمه:

اکنون انقلاب اسلامی چله اول خود را با مشارکت موثر مردم به طور موفقیت‌آمیز به پایان برده و وارد اربعین دوم خود می‌شود؛ «وقتی طول عمر یک حکومت و کیفیت یک حکومت بیشتر می‌شود که ایده، پیام، آرمان و اهداف آن در بین یکایک جامعه نهادینه و تثبیت شود، هرچه بر تعداد افراد معتقد به یک آرمان و انقلاب و طرفداران آن افزوده شود، آن حکومت از یک سو بقای بیشتری خواهد داشت و از سوی دیگر به اهداف و آرمان‌هایش خواهد رسید.»

محور پیشرفت‌های انقلاب اسلامی و کشور علاوه بر رهبری اصیل اسلامی، حمایت و مشارکت و پشتیبانی مردمی و امامین انقلاب اسلامی بوده است که آنان این مهم را مبتنی بر آیات قرآن کریم درک نموده‌اند. که قرآن کریم می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي أُيِّدَكَ بِنَصْرِهِ وَبِالْمُؤْمِنِينَ^۱»؛ «این خیل عظیم مؤمنینی که در اینجا مورد اشاره آیه قرآن قرار گرفته‌اند، عبارت دیگری است از آنچه که امروز به نام «بسیج» در جامعه ما وجود دارد» (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار فرماندهان نواحی، پایگاه‌ها و گردان‌های بسیج کشور؛ ۱۳۷۴/۰۹/۰۸)

اکنون نیز امام خامنه‌ای در متن بیانیه تصریح کرده‌اند که باید به دو هدف نزدیکتر شویم: «دهه‌های آینده دهه‌های شما است و شما باید کارآزموده و پُرانگیزه از انقلاب خود حراست کنید و آن را هرچه بیشتر به آرمان بزرگش که ایجاد تمدن نوین اسلامی و آمادگی برای طلوع خورشید ولایت عظمی (ارواح‌ناده) است، نزدیک کنید.» (بیانیه گام دوم)

از منظر ایشان در هفت عرصه‌ی گام دوم از جمله علم و فناوری نیازمند ایجاد حرکت عمومی هستیم؛ «اینجانب همواره به دانشگاه‌ها و دانشگاهیان و مراکز پژوهش و پژوهندگان، گرم و قاطع و جدی در این باره تذکر و هشدار و فراخوان داده‌ام ولی اینک مطالبه‌ی عمومی من از شما جوانان آن است که این راه را با احساس مسئولیت بیشتر و همچون یک جهاد در پیش گیرید.» (بیانیه، توصیه اول) ایشان مجدداً در اول خرداد ۱۳۹۸ در جمع دانشجویان درخواست مطالبه عمومی دادند. «ما به یک حرکت عمومی به سمت آن چشم‌انداز نیاز داریم؛ باید یک حرکت عمومی در کشور راه بیفتد؛ البته این حرکت وجود دارد متها بایستی انضباط پیدا کند، سرعت پیدا کند و پیشرفت‌ش به سمت آن چشم‌انداز محسوس باشد. این حرکت

۱- سوره مبارکه‌ی انفال ۶۲: ای پیامبر! خدای متعال تو را، هم به وسیله نصرت خودش و هم از طریق مؤمنین، مؤید قرار

طبعاً با محوریت جوان متعهد است؛ جوان‌های متعهد، محور این حرکت‌اند... به سمت تمدن اسلام و جامعه‌ی اسلامی و تحقق دین خدا.» (۱۳۹۸/۰۳/۰۱)

بنابراین مسئله اصلی پژوهش این است که الگوی پیاده‌سازی راهبرد بسیج ملی (حرکت عمومی) در پیشرفت و گسترش جهشی علم و فناوری جمهوری اسلامی ایران منطبق بر هدف گذاری بیانیه گام دوم چه می‌تواند باشد؟

مبانی نظری

الف- پیشینه‌شناسی:

۱- محمدباقر ذوالقدر (۱۳۸۸) در رساله دکتری با عنوان راهبرد بسیج ملی بدنال ارائه مدل مناسب برای تدوین سند راهبرد بسیج و تهیه راهبردهای بسیج برای مواجهه با اقتضائات حال و آینده بوده است. و نتیجه آن عبارتست از: الف) در تدوین و تنظیم سند راهبرد، توجه به علائق، سلاقی و مطالبات ذی نفعان و ذی علائق‌گان کلیدی و در رأس آنان رهبر انقلاب و فرمانده معظم کل قوا یک اصل انکار ناپذیر است ب) همه عرصه‌ای بودن بسیج و اصل تناسب، توازن و هماهنگی در بسیج، از توجه و عنایت جامع‌نگر و هم راستا به تمامی حوزه‌ها و سامانه‌های تأثیرگذار بسیج حکایت می‌کند و این نکته را روشن می‌سازد که در بسیج، همزمان باید به همه این حوزه‌ها و سامانه‌ها توجه شود و بر همین مبنا در تدوین این سند، راهبردهای موضوعی مبتنی بر حوزه‌ها و سامانه‌های اصلی بسیج تنظیم و ارائه گردیده است.

۲- خانم عطیه بحرانی، و زهرا فروتنی، (۱۴۰۲) در پژوهشی به مفهوم و پیشران‌های مرجعیت علمی در گفتمان تمدنی مقام معظم رهبری (مدظله العالی) پرداخته‌اند. سؤال پژوهش مفهوم مرجعیت علمی و همچنین پیشران‌های مرجعیت علمی در بیانات مقام معظم رهبری (مدظله العالی) بوده و

نتایج حاصله در جدول زیر آمده است.

جدول ۱: الگوهای پیشران‌های مرجعیت علمی از منظر مقام معظم رهبری (مدظله العالی)

ردیف	پیشران‌های مرجعیت علمی
۱	اسلام مشوق علم: هماهنگی علم و دین/ بهره‌گیری از مبانی دینی در تولید علم
۲	خودکفایی علمی و نفی وابستگی: خوداتکایی و بومی‌سازی علم/ نفی تقلیدکورکورانه
۳	علم اخلاق‌مدار و عدالت‌محور: علم مبتنی بر اخلاق و معنویت/ علم عدالت‌محور
۴	تلاش برای تحقق چشم‌انداز علمی: آینده‌نگری/ برنامه‌ریزی برای چشم‌انداز علمی/ آرمان‌گرایی

۵	جهاد علمی: گفتمان سازی عولید علم/ تولید علم و فناوری/بستر سازی برای تولید و توسعه
۶	تلاش برای کسب مرجعیت علمی در جهان: کسب مرجعیت علمی/ شکستن مرزهای دانش
۷	علم نافع: علم نافع و آیندنگر/ رویکرد مساله محور
۸	خلاقیت و نوآوری علمی: خلاقیت و نوآوری در تولید علم و فناوری
۹	اقتصاد دانش بینان: تبدیل علم و فناوری تولید و اقتصاد دانش بنیان
۱۰	یادگیری از تجارب دیگران توام با تولید علم: تعامل با مراکز علمی جهان توام با دانش افزایی

بحرانی، و فروتنی، (۱۴۰۲)

۳- تولید علم و فناوری (اصول و راهبردها) (۱۳۸۵) توسط جمعی از محققان و دانشجویان دکترای مدیریت راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی، تهیه شده است و به راهبردهای مناسب تولید علم و فناوری در جمهوری اسلامی ایران در راستای سند چشم‌انداز بیست ساله اشاره شده و برخی راهبردهای منتخب به شرح زیر تعیین شده است.

۱) توانمند سازی منابع انسانی در حوزه‌های الویت‌دار در راستای دستیابی به مرزهای دانش، نوآوری، تولید و انتقال فناوری‌های نوین (۲) طراحی شبکه انتقال علم از خارج به داخل با بهره گیری از فرصت جهانی نخبگان ایرانی خارج از کشور و بهبود تراز انتقال دانش ملی (۳) ارتقای سطح فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی در جامعه، تشکیل جامعه اطلاعاتی، توسعه و تکمیل زیر ساخت‌های مناسب بمنظور افزایش تولید کالاها و خدمات دانش پایه (۴) تبیین مبانی نظری و معرفت شناسی توسعه علمی و توسعه ملی بر اساس ارزش‌های اسلامی در راستای ارتقای سطح، بهبود کیفیت و ارتباط میان آنها

ب- مفهوم شناسی:

الگوی پیاده‌سازی: اگر چه در گذشته و موضوعات عادی و در سطح خرد، اجرا و پیاده سازی را یک مرحله و یک بخش از فرایند اجرای برنامه تلقی می‌کردند ولی در حال حاضر و به ویژه در سطح کلان و ملی و همچنین پروژه‌های بزرگ با توجه به ماهیت اقدامات مربوط، نمی‌توان آن را همان مرحله اجرا دانست چرا که طرح‌ریزی و پیاده‌سازی با توجه به اهمیتی که در اجرای برنامه‌های راهبردی پیدا کرده است و بدون آن عملیات اجرا دچار مشکل می‌شود، بنابراین باید پیاده‌سازی را در فرایند مدیریت راهبردی مقدم بر اجرا آورد و آن را حلقه‌های بین تدوین راهبرد و اجرا تصور نمود و زمینه‌ساز و بستر ساز یک اجرای خوب و موفق تلقی کرد (حسن بیگی، ۱۳۹۰: ۳۷۵)

اعرابی و خدادادی (۱۳۸۵) به متغیرهایی در الگوی پیشنهادی اجرای سند چشم‌انداز توجه کرده‌اند که عبارتند از: تعیین راهبرد و هدف‌های سالانه، سبک رهبری، ساختار، سیستم مدیریت منابع انسانی، زیرساخت‌های مورد نیاز در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و فناوری، فرهنگ سازمانی، ارتباطات، برنامه بودجه سالیانه، محیط (عوامل اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فناوری). (اعرابی و خدادادی، ۱۳۸۵)

اکوموس^۱ (۲۰۰۱) عوامل اجرا را در چهار دسته محتوا، زمینه، فرایند و برون‌داد تقسیم می‌کند؛ نویل (۱۹۹۹) نیز در بررسی عوامل اجرا، بین رویکرد ساختارگرا و رویکرد مبتنی بر فرایند یا رفتار تفاوت قائل شد و آن‌ها را از هم متمایز می‌سازد. از نظر محققان ساختارگرا، عوامل مهم در اجرای راهبرد شامل ساختار سازمانی و سازوکارهای کنترلی هستند؛ اما از دیدگاه محققان رفتاری، عوامل مهم در اجرای راهبرد شامل اجماع استراتژیک، رفتارهای استراتژیک مستقل، رهبری، فرایندهای اجرا و درنهایت فرایندهای ارتباطی و تعاملی هستند.

پتیگرو^۲ (۱۹۹۱) معتقد است که استراتژی سازمانی در سه دسته زمینه، محتوا و فرایند تقسیم می‌شود. منظور از زمینه، موقعیتی است که یک سازمان در ترکیب آن قرار دارد. زمینه سازمان‌ها می‌تواند به دو دسته داخلی و خارجی تقسیم شود. زمینه داخلی شامل ساختار سازمانی، فرهنگ، توزیع قدرت، منابع داخلی است و زمینه خارجی شامل عناصر گسترده‌تری از محیط یک سازمان می‌شود؛ مانند اقتصاد، قوانین، زمینه اجتماعی و محیطی که سازمان درون آن فعالیت می‌کند. محتوا شامل مواردی چون منابع، ساختار، سیستم‌ها، نیروی انسانی و تاریخچه سازمانی است. فرایند نیز پس از بررسی زمینه سازمانی و محتوای استراتژی (اهداف، پیش‌فرض‌های ذهنی)، آخرین مرحله از مدل مفهومی اجرای استراتژی فرایند است.

آلتونن و ایکاوالکو^۳ (۲۰۰۲) سه عنصر پیاده‌سازی موفقیت‌آمیز را ارتباطات و عمل راهبردی، شناسایی و پشتیبانی بازیگران راهبردی و ساختارها و سیستم‌های همسو با راهبرد می‌دانند. برنز^۴ و همکارانش (۲۰۰۸) عوامل کلیدی موفقیت را شامل ۱۸ عامل می‌دانند و آن‌ها را در پنج گروه فرایند تدوین راهبرد، پیاده‌سازی سیستماتیک، کنترل و پیگیری راهبرد، رهبری و مدیریت

¹ Okumus

² Pettigrew

³ Aaltonen, P., Ikavalko

⁴ Brenes

مدیرعامل و کارکنان بانگیزه و مناسب و درنهایت حکمرانی شرکتی هدایتگر تغییر طبقه‌بندی کرده‌اند.

میرزایی اهرنجانی (۱۳۷۷)، عناصر الگو را به سه شاخه عوامل ساختاری، محتوایی (رفتاری) و زمینه‌ای تقسیم نموده است. علت نام‌گذاری این الگو به سه شاخگی آن است که ارتباط بین عوامل ساختاری، رفتاری و زمینه‌ای به نحوی است که هیچ پدیده یا رویداد سازمانی نمی‌تواند خارج از تعامل این سه شاخه صورت گیرد (میرزایی اهرنجانی، ۱۳۷۷).

بسیج ملی: بسیج که معادل واژه «تعبيه» در زمان عربی و «Mobilization» در زبان انگلیسی است.. (ذوالقدر، ۱۳۸۸: ۴)، حضرت امام خمینی (ره) اعتقاد ویژه‌ای به بسیج داشته‌اند، نگاه ایشان به بسیج نگاهی صرفاً ابزاری و تاکتیکی برای وصول به اهداف مقطعی نبوده است، بلکه امام، بسیج مردمی را یک راهبرد می‌دانند بدین معنی که با نفی راهبردهای جاری و متعارف در مبارزه، از مبارزه حزبی و پارلمانی گرفته تا مبارزه مسلحانه، بسیج فراگیر مردمی را به عنوان راهبرد بدیل، در فرآیند نهضت‌رهای بخش اسلامی و پس از آن، برای نگرانی از دستاوردهای انقلاب، مطرح می‌کند که پیش از آن هیچ‌گاه در مبارزات ملت ایران سابقه نداشته است. (ذوالقدر، ۱۳۸۸: ۵۰)

از دید مقام معظم رهبری این‌گونه تعریف می‌شود: «بسیج تحقق مردم‌سالاری دینی است... بعضی خیال میکنند این مردم‌سالاری فقط پای صندوق رأی و انتخابات است؛ آن یکی از جلوه‌های مردم‌سالاری دینی است. مردم‌سالاری یعنی بر اساس دین و بر اساس اسلام، سالار زندگی جامعه، خود مردمند؛ مردم‌سالاری یعنی این؛ این معنای مردم‌سالاری اسلامی است. بسیج در همه‌ی عرصه‌ها مظهر مردم‌سالاری دینی و مردم‌سالاری اسلامی است... اگر بتواند از قوت و قدرت بسیج استفاده کند، می‌شود اقتصاد مقاومتی مردم‌سالار؛ در علم همین‌جور است، در پیشرفتهای گوناگون اجتماعی همین‌جور است، در سیاست همین‌جور است؛ مظهر مردم‌سالاری دینی، بسیج است. (بیانات در دیدار بسیجیان به مناسبت هفته‌ی بسیج؛ ۱۳۹۵/۰۹/۰۳)

از دیدگاه و اندیشه خیلی از حاکمان و نخبگان کشورها، هنوز همه مردم قابلیت مشارکت در اداره جامعه و کشور را ندارند و صرفاً خواص هستند که قابلیت حکومت کردن را دارند؛ که این دیدگاه مورد تأیید اسلام نیست و تمدن نوین اسلامی، تمدنی است که همه مردم در آن نقش

دارند. حضرت آیت الله مصباح یزدی (رحمت الله علیه) و استاد شهید مرتضی مطهری (رحمت الله علیه) دیدگاه عدم مشارکت مردم در اداره جامعه و صرفاً حکومت خواص را رد نموده اند:

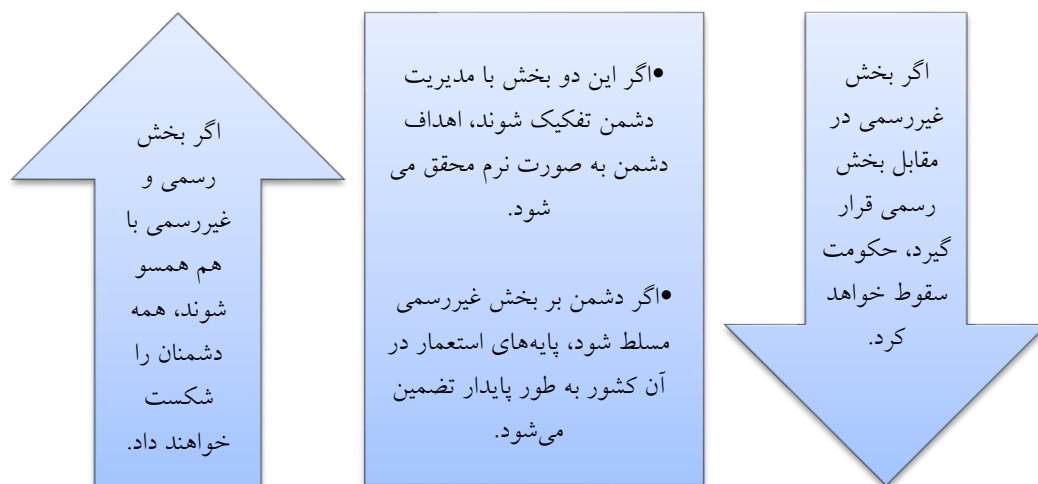
فیلسوف معروف انگلیسی و مبدع تفسیر قهرمانانه تاریخ و به تبع او ویلیام جیمز و فردریک آدامز وود مورخ آمریکایی معتقدند در همه ابعاد و وجوه تمدن و فرهنگ بشری، کارهای بزرگ به وسیله تنی چند از افراد بزرگ به وجود آمده است و سایر افراد، که اکثریت قریب به اتفاق انسانها را تشکیل می‌دهند، در این میان اثری نداشته‌اند. این نظریه به عقیده ما غیرقابل اثبات، نادرست و مبالغه‌آمیز است؛ زیرا اولاً معیار قهرمان بودن معلوم نیست و ثانیاً چنین نیست که مبتکران واقعی همه نهضت‌ها، تحولات، و اصلاحات تاریخی و اجتماعی افراد فوق‌العاده‌ای باشند و دیگران فقط دعوت‌گر و مجری افکار و آرای آنان باشند، بلکه همواره تاثیر متقابل داشته‌اند» (مصباح یزدی، ۱۳۷۸: ۲۳۴-۲۳۵).

حرکت عمومی: رهبر معظم انقلاب درس‌خوانی اول خرداد ۱۳۹۸ فرمودند: «بیانیه‌ی گام دوم» یک ترسیم کلی از گذشته و حال و آینده‌ی انقلاب است؛ لذا برای گام دوم به یک حرکت عمومی به سمت آن چشم‌انداز نیاز داریم؛ باید یک حرکت عمومی در کشور راه بیفتد؛ البته این حرکت وجود دارد منتها بایستی انضباط پیدا کند، سرعت پیدا کند و پیشرفت‌ش به سمت آن چشم‌انداز محسوس باشد.

نظریه‌های بسیج اجتماعی:

نظریه جامعه رسمی و غیررسمی

درست‌ترین و جذاب‌ترین دیدگاه درباره جامعه رسمی و غیررسمی و قضاوت درباره کشورمان توسط پروفیسور فرامرز رفیع پور در کتاب «دریغ است که ایران ویران شود»، ارائه شده است؛ پروفیسور رفیع پور که مقاطع تحصیلاتی دکتری و فوق دکتری جامعه‌شناسی خود را در آلمان گذرانده است این مطلب را خوب درک کرده‌اند؛ «استعمار خوب می‌داند که عموماً قدرت بخش غیررسمی بیشتر از قدرت بخش رسمی است». (رفیع پور، ۱۳۹۵: ۱۳۹)؛

شکل ۱: نظریه جامعه رسمی و غیررسمی

(رفیع پور، ۱۳۹۵: ۱۳۹)

نظریه سرمایه اجتماعی

نظریه سرمایه اجتماعی از دیدگاه اندیشمندان غربی از جمله بوردیو، جیمز کلمن، رابرت پاتنام و فوکویاما در سرمایه اجتماعی، قائل به سه عنصر اساسی «آگاهی، اعتماد و مشارکت» بوده و معتقدند این سه عنصر کلیت سرمایه اجتماعی را شکل و میزان و شدت سرمایه اجتماعی بر میزان این سه عنصر در جامعه بستگی دارد و بهره‌مندی از «سرمایه اجتماعی»، منجر به تولید و افزایش قدرت ملی با ایجاد وفاق و همبستگی اجتماعی می‌شود و ملت‌ها قادرند در مسیر تعالی کشور و کسب اعتبار جهانی حرکت نمایند.

دقیق‌ترین مفهوم از سرمایه اجتماعی مربوط به نظریه «پاتنام» است که به عنوان مجموعه‌ای از انجمن‌های افقی در بین مردم نگاه می‌کرد؛ دومین تعبیر از سرمایه اجتماعی را «کلمن» بیان کرده است: تعدادی از عناصر مختلف که دارای دو عنصر مشترکند، (همگی وجوهی که در ساختار اجتماعی بوده و کنش‌های بازیگران را صرف‌نظر از اینکه بازیگران فردی باشند یا مشارکتی در داخل ساختار، تسهیل می‌کند)؛ (کلمن، ۱۳۷۷: ۲۳۵).

نظریه جامعه مدنی

جامعه مدنی مجموعه‌ای از نهادها، انجمن‌ها و تشکیلات اجتماعی را شامل می‌شود که به دولت و قدرت سیاسی وابسته نبوده و انحصار قدرت در دست گروه اجتماعی یا نهاد سیاسی نیست که مانع از مشارکت

و رقابت گروه‌ها و نهادها شود و تحقق جامعه مدنی را دچار مشکل نماید (لاریجانی، ۱۳۷۷: ۱۷۹).
به عبارتی حکومت قانون از لوازم جامعه مدنی است و قدرت برتر برای تأمین نظم جامعه مدنی کافی نیست (کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۲).

نظریات مردم‌بنیان در چارچوب نظریه مردم‌سالاری دینی

بررسی نظریات مذکور حاکی از این موضوع هست که دال مرکزی این نظریات فارغ از سوء استفاده حاکمیت‌های استکباری و استبدادی، همگی حول محور مردم و به عبارتی مشارکت عموم مردم در نظام اجتماعی دلالت دارد. از آنجایی که نظریه مردم‌سالاری دینی توسط امامین انقلاب اسلامی و به خصوص توسط امام خامنه‌ای تبیین شده است، در ادامه مروری اجمالی به تجلیات نظریه مردم‌سالاری دینی با تأکید بر جنبه‌های مثبت نظریه‌های مذکور در اندیشه ولایت می‌شود.

جالب و فوق العاده است که حضرت امام خمینی معمار کبیر انقلاب اسلامی در تبریک تشکیل جمهوری اسلامی در ۱۲ فروردین ۱۳۵۸ از تعبیر «امامت امت» صحبت فرموده‌اند تا انقلاب اسلامی با این آرمان بلند و راهبردی بایستی به گونه‌ای نقش آفرینی و حرکت آفرینی عمومی در سطح جامعه و آحاد مردم بخصوص جوانان بوجود بیاورد تا سطح امامت امت در اداره کشور و جهان برسد.

از منظر امام خامنه‌ای بسیج وسیله و فناوری‌ای است که بواسطه آن نصرت خداوند ظهور و بروز می‌کند؛ «در صدر اسلام، حضور آحاد مردم و ایمان مخلصانه‌ی آنها، موجب نصرت شد. این، صریح قرآن است. آیه‌ی قرآن می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي أَيْدَكَ بِنَصْرِهِ وَ بِالْمُؤْمِنِينَ^۱». یعنی خدای متعال، با نصرت خود و به وسیله‌ی مؤمنین، پیامبر را تأیید کرد... بسیج؛ همین نیروی عظیم است... بسیج، یعنی کل نیروهای مؤمن و حزب‌اللهی کشور ما». (امام خامنه‌ای، بیانات در روز بسیج؛ ۱۳۶۹/۰۹/۰۵)

بیانیه گام دوم انقلاب

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای به مناسبت چهلمین سالروز پیروزی انقلاب اسلامی در تاریخ ۲۲ بهمن ۱۳۹۷ بیانیه‌ای مهم و راهبردی صادر کردند. مهمترین بخش‌های این بیانیه را در جدول زیر مرور می‌کنیم.

۱- سوره مبارکه‌ی انفال، آیه ۶۲: «او کسی است که تو را با یاری خود و به وسیله مؤمنان نیرومند ساخت».

KHAMENEL.IR جدول ۲: مروری سریع بر بیانیه گام دوم انقلاب)

۱	سرگذشت چهل ساله‌ی انقلاب اسلامی	• همه چیز علیه ما بود. • هیچ تجربه ای در برابر ما وجود نداشت. • ترکیب جمهوریت و اسلامیت نخستین درخشش انقلاب بود. • تقابل دوگانگی «اسلام و استکبار» پدیده‌ی برجسته‌ی جهان معاصر شد. • عظمت پیشرفت‌های چهل ساله‌ی ایران آنگاه بدرستی دیده می‌شود که با مدتهای مشابه در انقلاب‌های بزرگی چون فرانسه و شوروی و هند مقایسه شود. • انقلاب منشاء برکات زیادی شده است.
۲	تفاوت‌های چالشهای دیروز و امروز انقلاب با مستکبران	• چالش آن روز بر سر کوتاه کردن دست عمال بیگانه یا تعطیلی سفارت رژیم صهیونیستی یا رسوا کردن لانه‌ی جاسوسی بود؛ امروز چالش بر سر حضور ایران در مرزهای رژیم صهیونیستی و برچیدن نفوذ آمریکا در منطقه و حمایت از مجاهدان فلسطینی د دفاع از حزب الله و مقاومت است. • مشکل غرب جلوگیری از خرید تسلیحات ابتدایی برای ایران بود، امروز مشکل او جلوگیری از انتقال سلاح‌های پیشرفته‌ی ایرانی به نیروهای مقاومت است. • آن روز گمان آمریکا آن بود که با چند خود فروخته یا با چند هواپیما و بالگرد خواهد توانست بر نظام اسلامی فائق آید، امروز برای مقابله، خود را محتاج به یک ائتلاف بزرگ از ده‌ها دولت معاند یا مرعوب می‌بیند.
۳	ظرفتی‌های مهم کشور برای گام دوم انقلاب	• نیروی انسانی مستعد و کارآمد • فرصت‌های مادی کشور
۴	توصیه‌هایی برای ایجاد تمدن نوین اسلامی و آمادگی برای طلوع خورشید ولایت عظمی (عج)	• علم و پژوهش • معنویت و اخلاق^۱ • اقتصاد • عدالت و مبارزه با فساد استقلال و آزادی - عزت ملی و روابط خارجی و مرزبندی با دشمن • سبک زندگی

پیشرفت‌های علم و فناوری در گام اول

جمهوری اسلامی ایران پس از انقلاب اسلامی همانند تمامی کشورهای دنیا در حال سپری کردن چهار مرحله پیشرفت علمی دانشگاهی است.

۱. کلان روندهای معنویت و اخلاق در گام دوم در دانشگاه دفاع ملی انجام شده است. (بیک‌بیلندی و آزادی نژاد،

مرحله اول، آموزش محوری است، که مرحله نخست علمی در همه دانشگاه‌های دنیاست.

به این صورت که فقط دانشجو جذب می‌شود و آموزش می‌بیند؛

مرحله دوم، که پس از آموزش محوری آغاز می‌شود، مرحله پژوهش محوری است، در این مرحله

دانشجویان با استفاده از آموزش‌های فراگرفته شده، به پژوهش و تولید مقاله اقدام می‌کنند؛

مرحله سوم، پس از پژوهش محوری جای می‌گیرد. در این مرحله، دانشگاه پژوهش محور تبدیل

به دانشگاه فناور می‌شود. با این توضیح که مقالات از جنبه علمی صرف، به مرحله عملیاتی و

تولید فناوری ارتقاء می‌یابد.

مرحله چهارم، مرحله نهایی است که در این مرحله، فناوری تولید شده در دانشگاه‌ها در عرصه

اقتصاد اثرگذاری دارد و باعث ایجاد اشتغال و افزودن ثروت ملی می‌شود.

در دوران قبل از انقلاب اسلامی روند علمی دانشگاه‌های کشور در مرحله اول متوقف شده بود.

ولی پس از انقلاب و در اواسط دهه‌ی هفتاد رستاخیز علمی کشور در پژوهش و تولید علم شروع

شد، به طوری که سهم ایران از تولید علم دنیا، از حدود یک دهم درصد در سال ۱۹۹۶ به ۱/۹۴

درصد در سال ۲۰۱۸ رسیده است. (راجی: ۵۵)

پیشرفت جهشی علم و فناوری در گام دوم

پیشرفت جهشی علم و فناوری از مهمترین اولویت‌های کشور بوده و به عنوان توصیه اول از

توصیه‌های هفتگانه رهبر عزیز انقلاب در بیانیه گام دوم انقلاب برای رسیدن به قله‌های علم و

فناوری و برپایی تمدن نوین اسلامی فرمودند «جوانان کشور با جهاد علمی و جوشاندن چشمه‌ی

دانش در میان خود با سال‌ها شتاب علمی بالا و عبور از مرزهای کنونی دانش در مهمترین رشته‌ها

به قله‌ها دست یافته و دشمن بدخواه و کینه توز را ناکام سازند تا به آرمان بزرگ انقلاب که ایجاد

تمدن نوین اسلامی و آمادگی برای طلوع خورشید ولایت عظمی^(ارواحناfade) هست» نزدیک شویم.

(بیانیه گام دوم)

روش‌شناسی تحقیق

نظریه پردازی داده‌بنیاد، یک روش‌شناسی «استقرائی» کشف نظریه است که این امکان را برای پژوهشگر فراهم می‌آورد تا گزارشی نظری از ویژگی‌های عمومی موضوع پرورش دهد، در حالی که به طور هم‌زمان، پایه‌ی این گزارش را در مشاهدات تجربی داده‌ها محکم می‌سازد.

(Martin & Turner, 1986: 141; Fernandez, 2004:84)

با توجه به ویژگی‌های این تحقیق از قبیل، واقعی بودن داده‌ها (مستقیماً منتصب به امام‌خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، تنوع بالا و انبوه داده‌ها و در نتیجه، نیازمندی به روش دقیق و نظام‌مند؛ فقدان نظریه یا الگوی نظری قوی در خصوص اندیشه امام‌خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، امکان استفاده از برخی قابلیت‌های سایر روش‌ها و امکان بهره‌مندی از نرم افزارهای تحلیل کیفی مثل اطلس تی‌ای باعث گردید تا محقق روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد را برای انجام این مقاله انتخاب نماید. نمونه آماری این تحقیق مجموعه خبرگان دارای ویژگی‌هایی به شرح زیر است.

جدول ۳: طبقه‌بندی نمونه آماری

ردیف	جامعه خبرگان	برآورد (نفر)
۱	مدیران و کارشناسان حوزه علم و فناوری کشوری	۶
۲	فرماندهان و مدیران سازمان بسیج، ستادکل سپاه و ستاد کل نیروهای مسلح	۴
۳	اساتید حوزه و دانشگاه	۴
	جمع	۱۴

ویژگی‌های جامعه آماری عبارتند از:

- آشنا با مسائل راهبردی کشور
- طراحان و برنامه‌ریزان حوزه علم و فناوری
- مدیران سطوح راهبردی سازمان‌های مسئول در حوزه علم و فناوری کشور
- آشنا با آراء و اندیشه‌های حضرت امام خمینی (قدس سره) و امام خامنه‌ای عزیز (مدظله‌العالی) در حوزه پیشرفت علم و فناوری
- ترجیحاً دارای مدرک دکتری باشند.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

در این فصل یافته‌های حاصل از مصاحبه‌های صورت گرفته با خبرگان نمونه آماری با بکارگیری روش‌های پیش گفته در فصل روش شناسی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و آماده بحث و نتیجه گیری در فصل نهایی تحقیق خواهد شد. محقق با مشورت و کمک اساتید راهنما و مشاور، فهرستی از خبرگان بخش‌های علم و فناوری کشور (مراکز علمی و دانشگاهی، مراکز تحقیقاتی، مراکز عملیات فناورانه و سازمان بسیج علمی) تهیه نمود. سعی شد این افراد در سطوح راهبردی شاغل بوده و از تخصص و تجربه بالا برخوردار باشند؛ از بین آنها با تعداد ۱۴ مصاحبه و پس از تایید اساتید، اعلام کفایت مصاحبه اعلام و محقق وار مرحله کد زنی شد.

جدول ۴: آمار کدهای باز، محوری و انتخابی

ردیف	سوالات	کد باز	کد محوری	کد انتخابی
۱	عوامل و الزامات ساختاری بسیج ملی در حوزه علم و فناوری	۵۷	۳۰	۹
۲	عوامل و الزامات زمینه‌ای بسیج ملی در حوزه علم و فناوری	۸۹	۵۶	۲۰
۳	چیستی و ویژگی‌های ایجاد حرکت عمومی در پیشرفت علم و فناوری	۱۱۸	۸۲	۱۶
				۴۰
				۶۲
۴	عوامل و الزامات بافتاری و رفتاری تسهیل کننده	۴۵	۲۲	۱۲
۵	عوامل و الزامات بافتاری و رفتاری تهدید کننده	۳۳	۱۷	۱۰
۶	راه کارها و راهبردهای اساسی برای حرکت عمومی	۵۶	۳۲	۱۶
	جمع	۳۹۸	۲۲۹	۹۷

در ادامه هر یک از مضامین سازمان‌دهنده و پایه به تفصیل در محدوده این مقاله از دیدگاه ایشان تبیین و توصیف می‌شوند.

مفهوم پیاده‌سازی راهبرد بسیج ملی علم و فناوری چیست؟

جدول ۵: کدهای باز، محوری و انتخابی «مفهوم پیاده‌سازی راهبرد بسیج ملی علم و فناوری»

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۲	۲	جهاد علمی برای جامعه‌سازی و تمدن سازی
۲	۲	بسیج ظرفیت‌های علمی و فناوری کشور

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۳	۲	پژوهش هدفمند برای حل مسائل کشور
۲	۲	شکستن مرزهای دانش و کسب مرجعیت علمی
۳	۲	ایجاد باورها و شکل دهی عزم ها (ما می توانیم)
۲	۲	هنجارسازی حرکت ملی در پیشرفت
۲	۲	تمایز الگو با غرب و تعمیم به جبهه مقاومت

ابعاد پیاده سازی راهبرد بسیج ملی علم و فناوری چیست؟

جدول ۶: کدهای باز، محوری و انتخابی «ابعاد پیاده سازی راهبرد بسیج ملی علم و فناوری»

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۱۲	۴	مردم
۳	۲	بازار و مصرف
۱	۱	نهادهای
۵	۲	شبکه ها و ارتباطات
۳	۲	دانشگاه ها و مراکز علمی
۲	۱	زیرساخت ها
۱	۱	قوانین و مقررات
۱۳	۲	منابع و تسهیلات

شاخص های پیاده سازی راهبرد بسیج ملی علم و فناوری چیست؟

جدول ۷: کدهای باز، محوری و انتخابی «شاخص پیاده سازی راهبرد بسیج ملی علم و فناوری»

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۳	۲	چشم اندازسازی
۳	۲	صبر و استقامت
۳	۳	شجاعت و ریسک پذیری
۸	۲	امید و روحیه بسیجی
۴	۲	جهاد کبیر
۲	۱	یادگیری در عمل
۴	۴	انگیزه و علاقمندی
۹	۵	سرعت و جهش (محسوس بودن)
۳	۲	انضباط

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۴	۲	بهره‌وری
۴	۴	تطبیق اقدامات با اهداف
۵	۴	خلاقیت و نوآوری
۲	۲	تخصص و تعهد
۲	۲	مشارکت عمومی و بسیج امکانات ملی
۶	۵	هم‌افزایی و انسجام

عوامل و الزامات ساختاری بسیج ملی در حوزه علم و فناوری

جدول ۸: کدهای باز، محوری و انتخابی «عوامل و الزامات ساختاری بسیج ملی علم و فناوری»

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۸	۵	ایجاد دانشگاه‌ها، اندیشکده‌ها، مراکز رشد، پارک‌های علم و فناوری و شرکت‌های دانش‌بنیان برای نهاد مردمی (بسیج، کمیته امداد، بنیاد مستضعفان و...):
۱۱	۷	حلقه‌های میانی اجرایی در حوزه علمی، پژوهشی، حل مسئله و مستشاری در استانها، شهرستانها متصل و متصف به نهادهای مردمی؛
۴	۲	اختیار ایجاد ساختارهای منعطف برای حلقه‌های میانی (تیم، گروه و...):
۳	۱	ایجاد ساختار مناسب برای حرکت عمومی در نظام ملی نوآوری به ویژه برای حلقه‌های میانی علم و فناوری
۶	۲	هیات‌های اندیشه ورز متشکل از حلقه‌های میانی در وزارتخانه‌ها، سازمانها و شرکت‌های دولتی.
۴	۲	ایجاد قرارگاه هماهنگی و نظارت بر حلقه‌های میانی علم و فناوری
۲	۲	نهاد سنجش اثربخشی حرکت عمومی و ساختارهای وابسته آن
۴	۲	بورس تجاری سازی ایده‌ها، خدمات و محصولات حلقه‌های میانی
۱۵	۶	تقویت ساختار سازمان بسیج برای هدایت حلقه‌های میانی

عوامل و الزامات زمینه‌ای بسیج ملی در حوزه علم و فناوری

جدول ۹: کدهای باز، محوری و انتخابی «عوامل و الزامات زمینه‌ای بسیج ملی در حوزه علم و فناوری»

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۷	۴	فناوری‌های اجتماعی ایرانی-اسلامی تمدن‌ساز (وقف، جشن نیکوکاری و...):
۶	۳	شکست در شاخص‌های تمدنی غرب و جذابیت بسیج (مقاومت) برای جهانیان؛

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۴	۲	زنجیره‌ای بودن مسیر تولید علم و فناوری و امکان ایجاد حرکت عمومی در آن؛
۳	۲	بستراتباط واحدهای صنعتی و خدماتی با دانشگاه؛
۸	۵	ظرفیت‌های استفاده و بکارگرفته نشده در گام اول؛
۴	۳	اسناد بالادستی (نقشه جامع علمی کشور الگو اسلامی ایرانی پیشرفت) مسیر پیشرف را مشخص کرده اند؛
۴	۳	سرمایه‌گذاری و تقویت سایر توصیه‌های بیانیه گام دوم (عدالت، استقلال و...)
۳	۲	قابلیت الگو شدن موفقیت‌های کلیدی گام اول (نظامی، هسته‌ای و...) برای سایر حوزه‌های ملی و منطقه‌ای؛
۱۵	۶	ظرفیت پذیرش فناوری‌های نرم بومی (بسیج، جهاد سازندگی، راهیان نور، کلینک صنعت و...)
۳	۲	معطوف شدن و گره خوردن همه اقدامات گام دوم (توصیه‌ها) به تمدن سازی نوین اسلامی؛
۲	۲	همگرایی و توافق مسئولان حلقه‌های میانی با یکدیگر و نهادها و سازمانها؛
۲	۱	نیازهای اساسی امت سازی و تمدن سازی در کشور، منطقه و جهان؛
۱	۱	سیره علمای شیعه در شبکه‌سازی تولید و نشر معارف اسلامی؛
۴	۴	وجود ظرفیت‌های فرهنگی و ادبی فاخر و غنی کار گروهی در منابع دینی و ایرانی؛
۵	۳	ظرفیت و قابلیت بیانیه گام دوم برای سیاست‌گذاری چهل سال آینده؛
۳	۳	رویکرد نظرات، روش، منش (قول، فعل و تقریر) امامین انقلاب برای ایجاد حرکت عمومی علم و فناوری؛
۱۰	۷	وجود ائتشاراجتماعی، مسائل حل نشده و موضوعات اساسی که نیاز به تشکیل حلقه‌های میانی برای ایجاد حرکت عمومی از پایین به بالا دارد؛
۵	۳	نگاه انقلابی، روحیه انقلابی و عمل جهادی در گام دوم؛

عوامل و الزامات بافتاری و رفتاری تسهیل کننده

جدول ۱۰: کدهای باز، محوری و انتخابی «عوامل و الزامات بافتاری و رفتاری تسهیل کننده بسیج ملی در حوزه علم و فناوری»

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۹	۳	تنظیم قوانین و مقررات و اسناد بالادستی (سند راهبردی دانش حرکت عمومی)
۵	۲	مسئولیت دادن و آموزش به مردم برای افزایش سرمایه اجتماعی امید
۳	۲	ساختارهای اثربخش رسانه‌ای برای بسیج علم و فناوری
۴	۲	انتفاع بخش خصوص و جبران خدمات کارگزاران از منافع بسیج علم و فناوری.
۵	۳	نگاه و باور مسئولین دولتی و نهادها مردمی به حرکت عمومی (عبادت قلمدادشدن ایجاد حرکت عمومی)
۲	۱	طراحی فرایندها و خروجی‌های علمی و فناوری بر مبنای ایجاد تمدن نوین اسلامی

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۴	۲	برخورد مثبت با خلاقیت ایده‌های دانشجویی، بسیجی و مردمی
۵	۳	ترویج سبک و شیوه دفاع مقدس و اربعین (خودجوش) در حلقه‌های میانی بسیج علم و فناوری.
۲	۲	ضمانت جلب نصرت الهی با بسیج ملی علم و فناوری تمدنی.
۱	۱	کرسی‌های نظریه‌پردازی بومی
۳	۱	تفکر بسیجی و جهادی در مسئولین و متولیان بسیج علم و فناوری.
۲	۱	فرهنگ انقلاب علمی (خانه فرهنگ و شورای دانش آموزی)

عوامل و الزامات بافتاری و رفتاری تهدید کننده

جدول ۱۱: کدهای باز، محوری و انتخابی «عوامل و الزامات بافتاری و رفتاری تهدید کننده بسیج ملی در حوزه علم و فناوری

»

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۲	۱	قرارنگرفتن تفکر خلاق در دروس آموزشی؛
۳	۲	کارمندی شدن پژوهشگران و محدودشدن ایده‌پردازان به تولید مقاله؛
۵	۳	تولید درآمد صرف از نوآوری و تعارض سیاست‌های نوآوری با فرهنگ اجتماعی و تمدنی؛
۲	۱	جذب و سازماندهی نخبگان و فارغ‌التحصیلان کشور توسط دشمن؛
۲	۱	پایان نامه‌هایی که مسائل کشور و تمدن نوین اسلامی را حل نمی‌کند؛
۳	۲	تحریم صدور فناوری‌ها، محصولات و خدمات تمدن ساز؛
۱	۱	کم‌توجهی نخبگان به راهبرد حرکت عمومی و نرم‌افزار حلقه‌های میانی؛
۱	۱	وابستگی به مواد و محصولات زیرساختی؛
۸	۳	تمدنی نگاه‌نکردن و تغییر دولتها برای ایجاد و پی‌گیری زیرساخت و حرکت عمومی؛
۶	۲	کاهش قدرت بسیج ملی و انحراف در نسل جوان با ترویج ناامیدی و شبه‌افکنی؛

راه کارها و راهبردهای اساسی برای حرکت عمومی

از مجموع ۳۹۸ کد باز در مصاحبه با خبرگان، تعداد ۵۲ کد باز برای سوال «راه کارها و راهبردهای اساسی

برای حرکت عمومی» اختصاص داده شد و ۳۶ کد محوری و ۱۶ کد انتخابی برای آن تعیین شد.

جدول ۱۲: کدهای باز، محوری و انتخابی « راه کارها و راهبردهای اساسی برای حرکت عمومی بسیج ملی در حوزه علم و

فناوری »

کدهای باز	کد محوری	کد انتخابی
۳	۱	همسوسازی سیاست‌های کاربردی علم و فناوری کشور با محور مقاومت و کشورهای دوست برای تمدن‌سازی نوین اسلامی؛
۱	۱	تغییر رویکرد از شاگردی به استادی در علم و فناوری در منطقه؛
۲	۱	همگراسازی حرکت‌های مردمی در بسیج علم و فناوری برای امور راهبردی و تمدنی کشور؛
۲	۲	تقویت آرمان‌خواهی در حلقه‌های میانی علم و فناوری به سوی فتح قله‌های تمدنی؛
۴	۲	اعتماد و حل مسائل کشور با اولویت استفاده از حلقه‌های میانی علم و فناوری؛
۳	۲	واگذاری نقش راهبری در مطالبه و پی‌گیری بسیج علم و فناوری به حلقه‌های میانی.
۵	۲	استفاده همزمان از حلقه‌های میانی برای تولید علم و رسیدن به مرجعیت علمی با مسئله‌یابی، مسئله‌سازی و حل مسئله کشور؛
۴	۲	دعوت و واگذاری مسئولیت به حلقه‌های میانی خلاق در علم و فناوری برای ایجاد تحول در کشور؛
۳	۲	مردمی‌سازی و ایجاد رقابت کارآمد و اثربخش در بسیج علم و فناوری در حلقه‌های میانی؛
۲	۱	سرمایه‌گذاری برای پیشران شدن حوزه‌ی علم و فناوری برای پیشرفت در سایر توصیه‌های بیانیه گام دوم انقلاب؛
۲	۱	شناسایی و خشی کردن فعالیت دشمن در استفاده از ظرفیت‌های ملی، وابسته نگه داشتن و خصوصاً ناامید کردن نخبگان؛
۳	۲	ایجاد حلقه‌های میانی هدایت نخبگان و آحاد مردم در تکامل زنجیره‌های علم و فناوری؛
۴	۲	تشویق نوآوری اجتماعی و مشارکت مردمی (پیشران محوری پیشرفت) برای تولید علم و فناوری به خصوص حوزه علوم انسانی؛
۴	۱	ایجاد حلقه‌های میانی تولید راه‌کارهای عملی بسیج علم و فناوری در مسائل ضروری کشور.
۱۰	۷	تقویت فرهنگ، روحیه، عزم و مهارت‌های مدیریت جهادی و بسیجی در مدیران کشور و حلقه‌های میانی برای سرعت و ضمانت و ابتکار در رسیدن به اقتدار علم و فناوری دشمن‌شکن.
۴	۳	محوریت دادن به سازمان بسیج برای حمایت و پشتیبانی از حلقه‌های میانی شتاب‌دهنده جهش علم و فناوری در کشور؛

نتیجه‌گیری و پیشنهاد:

الف- نتیجه‌گیری

پاسخ سوال اصلی: الگوی پیاده‌سازی بسیج علم و فناوری یا ایجاد حرکت در علم و فناوری کشور منتج از این تحقیق با روش داده‌بنیاد، هم به عوامل ساختاری و هم به عوامل زمینه‌ای یا بافتاری و هم به عوامل رفتاری توجه کرده است و هم به مقوله محوری و بنیادین ایجاد حرکت

عمومی و بسیج شده‌ی علم و فناوری که شامل مفهوم، ابعاد و شاخص‌های آن است توجه کرده است. در این الگو به راهبردها و راهکارهای بسیج علم و فناوری در گام دوم ضمن توجه به عوامل تسهیل کننده و تهدیدکننده آن توجه شده است.

در راستای بحث امامت امت رهبر کبیر انقلاب ویا مردم‌سالاری دینی امام خامنه‌ای، فناوری اجتماعی بسیج مردمی با ایجاد حرکت عمومی و تحول‌خواهی هم در فرایندهای اجتماعی وهم در جهت‌گیری‌ها به کمک انقلاب اسلامی در تحقق اهداف بلند کمک کرده است. این فناوری اجتماعی در طول این سال‌ها کارکرد خود را نشان داده و شاخص‌های عملکردی منحصر به فردی را به منصفه ظهور رسانده که ما از آن به روحیه بسیجی یاد می‌کنیم. این روحیه در گام اول انقلاب و در پیشرفت علم و فناوری باعث موفقیت‌های چشم‌گیر در برخی از علوم و فناوری‌ها شد. شهید سلیمانی در بسیج مقاومت، شهید فخری زاده و احمدی روشن‌ها در هسته‌ای و ... از نمونه‌های آن هستند. اکنون در گام دوم، فناوری اجتماعی باید به تمام حوزه‌ها و علوم وفناوری تمدن‌ساز ساز گسترش پیدا کند تا منجر به شکستن مرزهای دانش و فتح قله‌های فناوری شود و از مقام و دوران «شاگردی» به دوران و مقام «استادی» در سطح منطقه و جهان برسیم.

دکتر علی‌اکبر رهبر

ایجاب هواره به دانشگاه و دانشگاهیان و مراکز پژوهشی و پژوهشگران گرم و خفیه در این باره تذکر و هشدار و توجیهان دایم از اینجانب میسر می‌شود. از شما جوانان آن است که این راه را با احساس مسئولیت پیش ببرید و همچون یک جهاد در پیش بگیرید.

ایجاب توجیه اول

ولایت عظمی (عج)

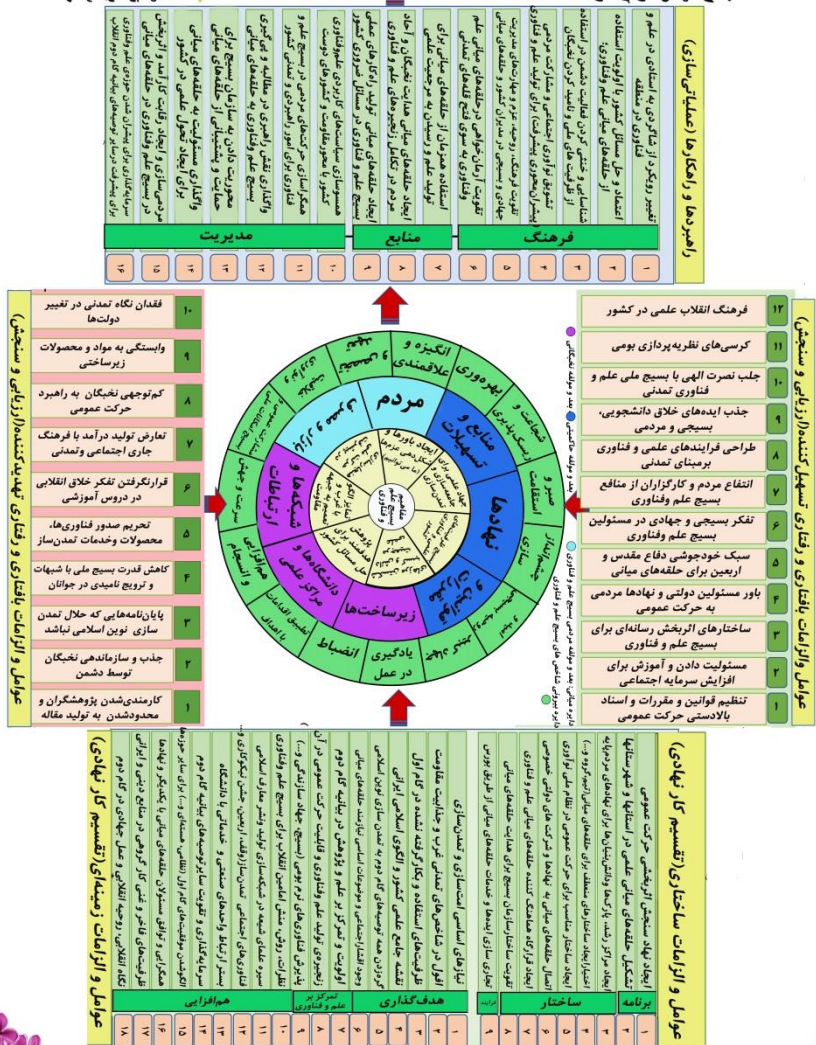
مدیریت

پیشگیری

به یک حرکت عمومی به سمت آن چهارچوباناز نیاز داریم. البته این حرکت وجود دارد و می‌تواند با احساس آگاهی و سرعت پیدا کند و پیشرفت به سمت آن چهارچوباناز محسوس باشد. این حرکت طبقاً با صورت‌های جوان میسر است.

(۱۳۸۸/۰۶/۰۱)

الگوی پیاده‌سازی ایجاد حرکت عمومی و بسیج ملی علم و فناوری مبتنی بر بنیادهای گام دوم

شکل ۲: الگوی پیاده‌سازی راهبرد بسیج ملی در پیشرفت علم و فناوری در گام دوم انقلاب

مفهوم، هویت و ماهیت پیاده‌سازی بسیج علم و فناوری در هفت عنوان بدست آمد که در یافته‌ها و الگوی پیاده‌سازی (پاسخ سوال اصلی) به آن اشاره شده است. و ابعاد، حوزه‌ها و یا بازیگران پیاده‌سازی بسیج علم فناوری نیز در هشت مورد و شاخص‌های پیاده‌سازی بسیج علم و فناوری در پانزده مورد اشاره شده است. پیامدهای پیاده‌سازی بسیج علم و فناوری مبتنی بر منویات و مطالبات صریح امام خامنه‌ای در بیانیه گام دوم مفروض و عبارتند از: «طلوع خورشید ولایت عظمی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و «تمدن‌سازی نوین اسلامی» و شاخص‌های کلان سنجش پیامدهای بسیج علم و فناوری نیز مبتنی بر منویات و مطالبات صریح امام خامنه‌ای در بیانیه گام دوم عبارتند از: سریع (عبور از مرزهای دانش - برنده مسابقات علمی - حرکت پرشتاب)

منضبط (جهاد علمی دشمن شکن - انقلاب علمی سازمان یافته - کشور کارآمد و پیشرفته)
جوان‌گرا (جبران عقب ماندگی علمی - مسئولیت‌پذیری جوانان - تامین کادر امیدوار انقلاب)
محسوس (حل مسائل انقلاب - تمرکز، هدایت و پی‌گیری لحظه به لحظه) تا فتح قله‌های دانش و فناوری

ب- پیشنهادها

۱. معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری برای ایجاد حرکت عمومی و بسیج علم و فناوری تمدن‌ساز و متناسب با عصر ظهور، نسبت به تدوین و ابلاغ آیین‌نامه، دستورالعمل‌ها و شیوه‌نامه‌های پیاده‌سازی حضور موثر حلقه‌های میانی اقدام نماید.
۲. کلیه مسئولین حلقه‌های میانی بسیج علم و فناوری در سراسر کشور برای شکل‌گیری و بروزرسانی «قرارگاه هماهنگی و نظارت حلقه‌های میانی بسیج علم و فناوری» سالانه طی انتخابات رسمی و علنی مسئولین قرارگاه مذکور را در کشور انتخاب کنند.
۳. نهادها و مراکز ملی مرتبط با مردم (مثل سازمان بسیج مستضعفین، کمیته‌امداد وزارت جهاد و ...) پژوهش‌هایی مشابه این رساله را برای ایجاد حرکت عمومی و بسیج در سایر توصیه‌های شش گانه بیانیه گام دوم (معنویت و اخلاق، اقتصاد، عدالت و مبارزه با فساد، استقلال و آزادی، عزت ملی و روابط خارجی و مرزبندی با دشمن و سبک زندگی) انجام دهند.
۴. دانشگاه‌ها و پژوهشگاه‌های انقلابی (دانشگاه امام‌صادق (ع)، دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشگاه امام‌حسین (ع) و سایر دانشگاه‌های برتر کشور)، برای بهره‌گیری از حلقه‌های میانی جهت ایجاد حرکت عمومی و پیشرفت جهشی علم و فناوری، الگوهای متناسب با رسالت و مأموریت‌شان را در ابعاد بومی تعریف و اجرا نمایند.

فهرست منابع:**الف- منابع دینی**

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- فرمایشات حضرت امام خمینی (رحمه الله علیه)
- فرمایشات حضرت امام خامنه‌ای (مدظله العالی)

ب- منابع فارسی

- اعرابی، سیدمحمد؛ صالحی، اعظم؛ و خدادادی، عباس. (۱۳۸۵). مدل تطبیقی چالش‌های اجرایی در پیاده سازی سند چشم انداز. فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک شماره ۲۸: ۱۳۹۷: ۱۴۳.
- بحرانی، عطیه و فروتنی، زهرا، (۱۴۰۲)، مفهوم و پیشران‌های مرجعیت علمی در گفتمان تمدنی مقام معظم رهبری (مدظله العالی)، مجله رهیافت، دوره ۳۲، شماره ۳، پیاپی ۸۷، آبان ۱۴۰۱.
- بیک‌بیلندی، حسین‌آزادی‌نژاد، اسماعیل احمدی مقدم، عبدالحسین صفایی (۱۴۰۲) کلان روندهای معنویت و اخلاق در گام دوم انقلاب اسلامی از منظر امام‌خامنه‌ای (مدظله العالی). فصلنامه مطالعات استراتژیک، ۱۴۰۲: ۲۷.
- حسن‌بیگی، ابراهیم، (۱۳۹۰) مدیریت راهبردی، تهران، انتشارات سمت؛
- حقیقی، محمد. منوریان، عباس. قوام پور، سعید. رسولیان، سعیده. (۱۳۸۸) بررسی عوامل موثر بر موفقیت برنامه ریزی استراتژیک در شرکت ملی گاز ایران، نشریه مدیریت بازرگانی، شماره ۳: ۵۴-۳۹
- دیوید، فردآر، (۱۳۹۰) مدیریت راهبردی، مترجمان دکتر پارسائیان، علی، دکتر اعرابی، سید محمد، چاپ بیستم، تهران، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی؛
- ذوالقدر، محمد باقر، (۱۳۸۸) مبانی و ابعاد بسیج ملی، دانشگاه عالی دفاع ملی، ۱۳۸۸
- راجی، سیدمحمدحسین، (۱۳۹۸)، گام تمدن ساز، بسط بیانیه گام دوم انقلاب، نشر معارف، تهران.

- رستمی، محمدباقر؛ مخبر دزفولی، محمدباقر؛ دهقان، نبی‌الله. (۱۳۹۵). ارائه الگوی پیاده‌سازی نقشه جامع علمی کشور بر اساس رویکرد پارادیمی روش نظریه مبنایی. فصلنامه مطالعات راهبردی سیاستگذاری عمومی، ۶(۲۰)، ۱۴۵-۱۶۱.
- رفیع‌پور، فرامرز، (۱۳۹۵). «دریغ است که ایران ویران شود»، چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رهنورد، فرج‌الله، (۱۳۹۳) شناسایی عوامل کلیدی موفقیت در اجرای راهبردهای سازمانی: مطالعه موردی مرکز صدا و سیماي آذربایجان شرقی، مدیریت بهره‌وری سال هفتم، ۲۸.
- سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ (ج ۵، صص ۸۹-۱۰۴). تهران: موسسه آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی
- شجاعی، محمدمهدی و همکاران، (۱۳۸۷)، مبانی مفهومی سرمایه اجتماعی، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی وزارت علوم تحقیقات و فناوری.
- شکرخواه، یونس؛ (۱۳۷۶) تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی (رحمت الله علیه)، شماره ۲۲
- فرزین، میثم؛ (۱۳۹۹). الگوی پیاده‌سازی سند راهبردی تصویر مطلوب سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۵)، حکومت قانون و جامعه مدنی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۷۲
- کلمن، جیمز، (۱۳۷۷)، بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.
- لاریجانی، محمدجواد (۱۳۷۷)، تدبیر، حکومت و توسعه، تهران: مؤسسه فرهنگی اندیشه معاصر

- مبینی دهکردی، علی، نرجس سرعتی آشتیانی (۱۳۸۸)، مدیریت استراتژیک برای رهبران (رهنمودهایی استراتژی) تهران: انتشارات موسسه بین‌المللی انرژی.
- مجیدی، محمدرضا و سبزی کریم آبادی، یونس، (۱۴۰۰)، جایگاه حلقه‌های میانی در حکمرانی تشکیلاتی و نقش آن در تمدن‌سازی، با نگاهی به مقوله حزب، دوفصلنامه علمی مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره ۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱، پیاپی ۹.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۸). نظریه سیاسی اسلام. جلد دوم. قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- میرزایی اهرنجانی، حسن. (۱۳۷۷). در جستجوی یک طرح نظری برای شناخت و تجزیه و تحلیل عوامل موثر بر وجدان کاری و انضباط اجتماعی در سازمان. (مجید معصوم‌زاده و حسین رحمانی، ویراستاران). قزوین: دانشگاه آزاد اسلامی.

ج - منابع انگلیسی

- Aaltonen, P., Ikavalko, H. (2002), Implementing Strategies Successfully. Integrated Manufacturing Systems, 13 (6), 415-18.
- Brenes, E. R., Mena, M., & Molina, G. E. (2008), "Key Success Factors for Strategy Implementation in Latin America." Journal of Business Research, 61(6), 590-598.
- Critenden, V., & Critenden, W. (2008), Building a capable organization: The eight levers of strategy implementation. Business Horizons, 51(4), 301-309.
- David, F. A. (1995), translated by Ali Parsaeian, SM Arabi. strategic management. Eighth printing, culture and management Press. (in Persian)
- management studies, Vol. 24, No6, pp 649-70
- Martin, Patricia Y & Turner, Barry A. (1986), Grounded Theory and Organizational Research, The Journal of Applied Behavioral Science, 22(2).
- Noble, C.H. (1999). Building the Strategy Implementation Network. Business Horizons, 19-27

- Okumus ،Fevzi. (2001). Towards a strategy implementation framework. International Journal of Contemporary Hospitality Management.13(7) ، 327-338.
- Okumus ،Fevzi. (2003). A framework to implement strategies in organizations. Management Decision.41(9) ، 871-882.
- Pettigrew, A.M (1987) Context and action in the transformation of the firm, Journal of

COPYRIGHTS

© 2025 by the authors. Published by The National Defense University. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

جایگاه ژئوپلیتیکی عراق در رقابت‌های منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی

حمید حسن پور^۱

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۳۰

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶

چکیده

در ذات و ساختار جغرافیای سیاسی جهان، ویژگی‌ها و واقعیت‌های عینی نهفته است که به صورت بنیادین منطق رقابت را فی ما بین کشورها و قدرت‌ها ترویج می‌دهد و مبتنی بر روابط بین‌الملل است. جغرافیای عراق ارزش‌های (مادی و معنوی) دارد که میدان رقابت ایران و عربستان را جهت تأمین منافع ملی هر یک شکل داده است. هدف این مقاله تبیین جایگاه ژئوپلیتیکی عراق در رقابت‌های منطقه‌ای ایران و عربستان است. این پژوهش از لحاظ هدف، کاربردی - توسعه‌ای و از حیث ماهیت و روش، توصیفی - تحلیلی است. گردآوری داده‌ها با روش کتابخانه‌ای و روش پیمایشی و تجزیه و تحلیل داده‌ها با رویکرد کمی انجام شد. جامعه‌ی آماری تحقیق آگاه به مسائل راهبردی، ژئوپلیتیک و روابط بین‌الملل، شامل ۵۲ نفر و به صورت تمام شمار انتخاب گردید. نتایج پژوهش نشان داد موقعیت جغرافیایی عراق (بری و راهبردی)، هویت تمدنی (تاریخ، فرهنگ، قومیت و مذهب)، ساختار سیاسی - اجتماعی (شکاف اجتماعی، ساختار سیاسی ناهمگون) و علائق ژئوپلیتیک قدرت‌های مؤثر برون منطقه‌ای، به عنوان عوامل، هریک به سهم خود نقش تعیین‌کننده‌ای در رقابت‌های ایران و عربستان ایفا می‌کنند. اما بیشتر مناقشات و رقابت دو کشور ماهیت ایدئولوژیکی دارد.

واژگان کلیدی: جایگاه ژئوپلیتیکی عراق، رقابت منطقه‌ای، جمهوری اسلامی ایران، عربستان سعودی

^۱ - استادیار، مدیریت راهبردی نظامی، دانشگاه عالی دفاع ملی (*نویسنده مسئول)

مقدمه

در ذات و ساختار جغرافیای سیاسی جهان، ویژگی‌ها و واقعیت‌های عینی نهفته است که به صورت بنیادین منطق رقابت را فی ما بین کشورها و قدرت‌ها ترویج می‌دهد و مبتنی بر روابط بین‌الملل است. رقابت ایران و عربستان در منطقه غرب آسیا قدمتی به طول تاریخ اسلام دارد؛ اما پس از انقلاب اسلامی ابعاد این رقابت با توجه به تغییر نظام سیاسی در ایران و شیعه‌محور شدن آن اشکال تازه‌ای به خود گرفته است. رقابت و البته روابط آن‌ها همواره تحت تأثیر عوامل داخلی و محیطی، فراز و نشیب‌های زیادی داشته و بسته به نوع سیاست خارجی دو کشور، رویکرد آن‌ها رقابتی، تهاجمی و گاه همکاری‌جویانه بوده است (احمدی‌پور و همکار، ۱۳۹۷: ۱۲۵). سرزمین عراق از دیرباز به دلیل برخورداری از عوامل بسیار مهم ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی همواره مورد توجه قدرت‌های محلی و بین‌المللی بوده است. اهمیت عمده‌ی کشور عراق در این است که در محیط بلاواسطه ج.ا. ایران واقع شده و هر تحولی در این کشور برای ج.ا. ایران دارای اهمیت است؛ به عبارتی، عراق جزء لاینفک استراتژی ژئوپلیتیک ایران است و اتخاذ سیاست‌های منطقه‌ای ایران بدون در نظر گرفتن جایگاه این کشور ناقص است و زمانی این موضوع اهمیت دوچندان پیدا می‌کند که سیاست‌های رقابتی و محدودکننده‌ی عربستان سعودی به عنوان رقیب ایران در عراق مدنظر باشد. بنابراین؛ این پرسش مطرح می‌شود: چه ظرفیت‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهایی در جایگاه ژئوپلیتیکی عراق وجود دارد؟ که دو کشور ایران و عربستان برای آن رقابت می‌کنند. موقعیت جغرافیایی عراق (موقعیت بری، ارتباطی و راهبردی)، و هویت تمدنی عراق (قومیت و هویت)، و ساختار سیاسی اجتماعی عراق برای هر دو کشور رقیب جذابیت دارد و هر یک با راهبرد و سیاست خود به این متغیرها در نقش فرصت و تهدید می‌نگرند. بر همین اساس، بررسی سیاست‌های این دو کشور در کشور عراق حائز اهمیت است. چون شناخت نسبی از محیط عراق (تهدیدها و فرصت‌ها) حاصل می‌شود و نتایج حاصل از این تحقیق می‌تواند مورد استفاده دستگاه‌های دفاعی، امنیتی و دیپلماسی، شورای عالی امنیت ملی و وزارت خارجه و پژوهشگران قرار گیرد و انجام نشدن این تحقیق و تحقیقات مشابه، باعث ناشناخته ماندن برخی از ظرفیت‌ها،

قابلیت‌ها، فرصت‌ها و ویژگی‌های ژئوپلیتیکی عراق خواهد شد. تأمین نشدن بخشی از منافع ج.ا.ایران در آن کشور و منطقه غرب آسیا، غفلت از سیاست‌های عربستان سعودی در صحنه‌ی ژئوپلیتیکی عراق، کاهش قدرت بازیگری ج.ا.ایران در این حوزه، پیشی گرفتن رقبا در مسائل منطقه‌ای و تغییر صحنه رقابت خواهد شد. بنابراین، فقدان یک پژوهش مدون درباره‌ی چگونگی تأثیر جایگاه ژئوپلیتیکی عراق در رقابت‌های منطقه‌ای ج.ا.ایران و عربستان سعودی، مسئله اصلی تحقیق را شکل می‌دهد. بدین ترتیب، هدف اصلی این پژوهش «تبیین تأثیر جایگاه ژئوپلیتیکی عراق در رقابت‌های منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی» است. و تلاش دارد به این پرسش پاسخ دهد: «چگونه جایگاه ژئوپلیتیکی عراق در رقابت‌های منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی تأثیر می‌گذارد؟»

مبانی نظری

- پیشینه‌شناسی:

عبدی و شیرزاد (۱۳۹۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «نقش فضاها و جغرافیایی در رقابت قدرت‌ها؛ مطالعه موردی: کشور عراق» به این نتایج دست یافته‌اند که قدرت‌های تأثیرگذار در کشور عراق با بهره‌برداری ابزاری از مؤلفه‌های قومیت و مذهب، در فضای رقابتی این کشور، بسترهای دخالت و حضور خود را جهت ایجاد فرصت‌های بهره‌برداری، گسترش حوزه‌های نفوذ ژئوپلیتیکی و سیاسی - اقتصادی و نیز متأثر نمودن کدهای ژئوپلیتیکی رقبا در راستای دستیابی به منافع و اهداف سیاسی و استراتژیک فراهم نموده‌اند.

اکبرزاده و دیگران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای دیگر با عنوان «روابط خارجی ایران و عربستان در سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲ با تأکید بر تحولات عراق» به این نتایج رسیده‌اند که بیشترین علت عدم نزدیکی دو کشور، بحث ایدئولوژیک است نه منافع ملی و در این میان عراق یکی از مرزهای اعتقادی دو کشور است.

احمدی‌پور و دارابی (۱۳۹۷) در مقاله‌ی «رقابت‌های ایران و عربستان در منطقه غرب آسیا در چارچوب نظریه موازنه منافع شوئلر (۲۰۱۵-۲۰۱۷)» به این نتایج دست یافته‌اند که پس از

تحولات منطقه‌ای و به‌ویژه برجام و نهایی شدن توافق هسته‌ای، رقابت دو کشور در منطقه ابعاد تازه‌ای به خود گرفته و هریک از دو کشور تلاش می‌کنند همراهی کشورهای منطقه را با سیاست‌های خود بدست آورده و امنیت و قدرت خود را در مقابل دیگری افزایش دهند. نکته مهم در رقابت جدید ایران و عربستان پس از برجام، گسترش حوزه نفوذ در عراق است.

شهریاری (۱۳۹۶)، در مقاله‌ای دیگر تحت عنوان «تحلیل روابط جمهوری اسلامی ایران و عربستان در عراق در قالب تئوری حرکت‌ها» به این نتایج دست یافته است که ایران و عربستان بعد از انقلاب اسلامی، سقوط صدام و بیداری اسلامی، وارد بازی تقابلی شده که اولین حوزه اجرایی آن عراق است. و نوع بازی حاکم بر روابط آن‌ها در غرب آسیا در اکثر موارد در قالب تئوری حرکت و حرکت و قاعده حاصل جمع جبری صفر قابل تحلیل و تبیین است. براین اساس عربستان یک بازیگر کمینه‌گر و ایران بازیگری بیشینه‌گر در حوزه عراق است.

راستگو و دیگران (۱۳۹۹) در مقاله‌ی «تحلیل رقابت ایران و عربستان در عراق بر اساس نظریه بازی‌ها (همکاری و منازعه)» به این نتایج دست یافته‌اند که بهترین استراتژی برای ایران و عربستان در عراق همکاری است. همان‌طور که مشاهده می‌شود پژوهش‌های انجام شده رقابت میان ج.ا. ایران و عربستان سعودی در منطقه غرب آسیا و جنبه‌های مختلف آن را مورد واکاوی قرار داده که در این میان کشورعراق با توجه به ویژگی‌های خاص خود به عنوان یکی از مهم‌ترین حوزه رقابت منطقه‌ای دو کشور مورد توجه قرار گرفته است؛ اما این مقاله قصد دارد جایگاه ژئوپلیتیکی عراق در رقابت‌های منطقه‌ای این دو کشور را مورد مطالعه و بررسی قرار دهد.

مفهوم‌شناسی:

ژئوپلیتیک: ژئوپلیتیک عبارت است مطالعه روابط قدرت‌ها در سطح جهان براساس امکاناتی که محیط جغرافیایی در اختیار می‌گذارد و یا امکاناتی که می‌توان از محیط جغرافیایی گرفت. به عبارتی ژئوپلیتیک هنر ایجاد موازنه قدرت با رقیبان در راستای تأمین امنیت، جهت حفظ و گسترش منافع ملی در سطوح منطقه‌ای و جهانی است. (مجتهدزاده، ۱۳۹۶: ۲۳).

جایگاه ژئوپلیتیکی: در مباحث جغرافیایی مراد از مفهوم جایگاه، موقعیت، فضا و مکان جغرافیایی

است که کارکرد و مزیت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی داشته و می‌تواند منشأ تولید قدرت باشد و بازیگران سیاسی با استفاده صحیح و به‌موقع از این فضا قادرند فرصت‌سازی نموده و مزیت‌های رقابتی ایجاد نمایند (حسن‌پور، ۱۴۰۱: ۷۵).

رقابت منطقه‌ای: تلاش دو یا چند گروه، ملت، و کشور برای نفوذ یا سلطه در یک منطقه یا دسترسی به منابع فضایی (اعم از مادی و معنوی) است. در رقابت دو یا چند قدرت به‌طور هم‌زمان دست به اقداماتی می‌زنند تا از ارزش‌های جغرافیایی (مادی و معنوی) سهم بیشتری کسب کنند (احمدی و همکار، ۱۴۰۰: ۱۰).

رقابت مداخله‌ای: این نوع رقابت بین بازیگران در قلمرو جغرافیایی یا کشور ثالث، و براساس منافع متعارض رخ می‌دهد. زمانی که کشوری یا فضایی جغرافیایی به ضعف دچار شود یا خلاء قدرت داشته باشد، مرزهای ژئوپلیتیکی قدرت‌های پیرامونی یا فرمانطقه‌ای منبسط می‌شود و به داخل کشور یا فضای جغرافیایی ضعیف کشیده می‌شوند، در نتیجه آن را به عرصه رقابت تبدیل می‌کنند؛ نظیر لبنان بین سوریه و اسرائیل (بدیعی ازندهی و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۰۴).

چارچوب نظری پژوهش

مفهوم رقابت در روابط بین‌الملل

سرشت ذاتی انسان و فضای جغرافیایی، به عنوان مکان و محل زیست انسان، به گونه‌ای است که به صورت مبنایی عامل رقابت را میان گروه‌های متشکل انسانی و حکومت‌ها بازتولید خواهد نمود و در فرایندهای تاریخی تنها ممکن است که شکلواریه‌های رقابت در زمان‌های مختلف دچار تغییر گردد. جغرافیای سیاسی جهان حایز شرایطی است که به عنوان یک عامل زیرساختی در روابط بین‌الملل، عامل رقابت را در زمان‌های مختلف مابین کشورها و بلوک‌های قدرت بازتولید خواهد نمود (Morgenthau, H.J, 1985: 187). در نظریه‌های روابط بین‌الملل گروه واقع-گرایان جهان را آن‌چنان که هست می‌پذیرند و مفهوم رقابت را عنصری بنیادین و پایدار در روابط بین حکومت‌ها و قدرت‌ها می‌دانند. و بر همیشگی بودن رقابت و عدم امکان ریشه کن کردن آن در حوزه روابط بین‌الملل تأکید دارند و تعارض منافع میان حکومت‌ها را ذات و سرشت ساختار

روابط بین‌الملل می‌دانند (Maghroori, 1982: 34). واقع‌گرایان بر این باورند که نظام بین‌الملل ذاتاً آنارشیک است؛ یعنی فاقد اقتدار مرکزی است و این ویژگی وجه تمایز آن با جامعه داخلی است (Ibid: 243). و این مسأله در تمامی زمان‌ها صادق بوده است و رقابت و تعارض را در این نظام با بهترین حال فقط می‌توان کاهش داد (مشیرزاده، ۱۳۸۸: ۷۲). از نظر تاریخی ماکیاولی را نخستین واقع‌گرا در شناخت‌شناسی روابط بین‌الملل می‌دانند. در نظر او سیاست در حوزه روابط بین‌الملل تابع اخلاق نیست، بلکه در این فضا اخلاق تابع سیاست است و با این‌که ماکیاولی اهمیت اخلاق را درک می‌کند اما به نظر او در جایی همانند ساختار بین‌الملل که اقتدار مؤثر وجود ندارد، اخلاقیات نمی‌توانند مؤثر باشند و به عبارت دیگر در این عرصه اخلاق برابند قدرت است (Carr, 1964: 76). هگل نیز جایگاه قدرت را مهم می‌شمارد. و در شکل‌گیری تفکرات اندیشمندان اولیه جغرافیایی-سیاسی تأثیر زیادی داشته است. به باور او مهم‌ترین وظیفه یک حکومت حفظ خود است (Doughherty and Pfaltzgraff, 1971: 68). برعکس سطوح ملی و درون‌کشوری امکان انحصار قدرت در سطح جهانی در یک هژمون واحد وجود ندارد، بنابراین، به صورت طبیعی و متأثر از تکرر منابع قدرت آفرین، رقابت به صورت بنیادین میان قدرت‌ها و کشورها وجود خواهد داشت (قوام، ۱۳۹۵: ۸۱). راه حل نهایی برای از بین بردن رقابت در عرصه روابط بین‌الملل وجود ندارد و آنچه تاکنون ساری و جاری بوده، رقابت مبتنی بر «منافع» قدرت‌ها و کشورها بوده است (Spanier, 1990, 11). از این رو، مسیر دستیابی به منافع ملموس و عینی از مسیر رقابت‌های ژئوپلیتیک عبور می‌کرده است (Griffiths, 2006: 24). زیرا ژئوپلیتیک در واقع راه و روش دستیابی به منافع ملموس جغرافیایی را پیش پای سیاستمداران قرار می‌دهد و بدیهی است اساس و زیربنای سیاست خارجی کشورها و قدرت‌ها معطوف به سیاست‌های ژئوپلیتیک آن‌هاست (احمدی‌پور و همکار، ۱۳۹۸: ۳۱). چرا که ژئوپلیتیک به عنوان دانش کسب قدرت و گسترش حوزه نفوذ، دیدگاه لازم برای چیره شدن بر رقیب را در عرصه‌های مختلف، به ویژه در زمینه جغرافیایی برای سیاستمداران فراهم می‌آورد (حافظ‌نیا، ۱۳۹۸: ۱۴). بنابراین؛ هدف اصلی در بازی‌های ژئوپلیتیک، هژمونی و تولید قدرت است (مجتهدزاده، ۱۳۹۶:

۸۵). از این رو، می‌توان مطالعه روابط بین‌الملل را دانش روبنایی بررسی رقابت و ژئوپلیتیک را دانش زیربنایی تولید رقابت دانست و در این راستا بدیهی است که فضای جغرافیای سیاسی جهان به مثابه ظرف تولید ساختارهای روبنایی روابط بین‌الملل است.

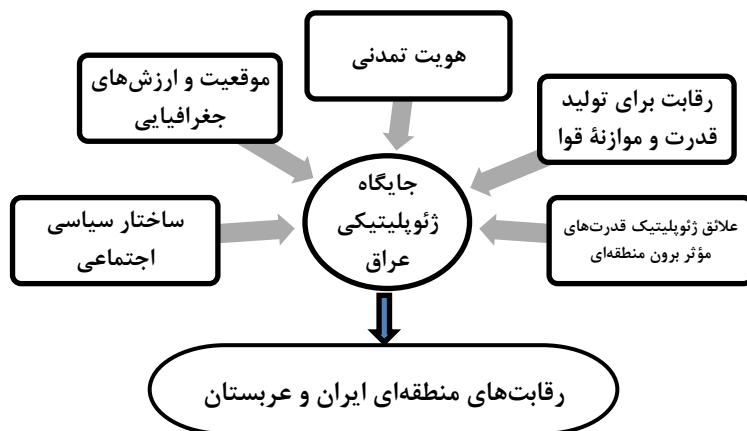

شکل (۱) رابطه خطی بین عامل جغرافیای سیاسی، رقابت و روابط بین‌الملل

از مصادیق مهم ادامه رقابت در جهان پس از جنگ سرد، ادامه سیاست‌های موازنه قدرت ما بین کشورها و بلوک‌های قدرت است که در آن قدرت به شکل متوازن بتواند در میان چند کشور توزیع گردد (Morgenthau, 1985: 187). تا از این طریق امنیت در حوزه روابط بین‌الملل تأمین شود. به عبارت دیگر، از منظر لسانی بدون تولید قدرت موازی از سوی بازیگران رقیب و تحرک استراتژیک نمی‌توان به ثبات در نظام بین‌الملل نائل آمد و شرایط بی ثباتی ناشی از عدم موازنه قدرت بین بازیگران جهانی است (Buzzan, 1998: 160).

براساس نظریه موازنه قوا، از آنجا که هدف اصلی بازیگران نظام بین‌الملل، افزایش قدرت خود یا کاهش برای رسیدن تعادل یا موازنه است، استراتژی‌های جغرافیایی اتخاذ شده در این زمینه نیز مبنای همین هدف شکل گرفته و به خودی خود سبب تداوم فلسفه ذاتی رقابت می‌گردد (احمدی-پور و همکار، ۱۳۹۸: ۳۴).

با توجه به نظریه‌های رقابت در روابط بین‌الملل و رقابت ژئوپلیتیک و ارزش‌های جغرافیایی چارچوب نظری پژوهش طبق جدول شماره (۲) ارائه می‌گردد.

شکل (۲): چارچوب نظری پژوهش

موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیک عراق

کشور عراق با وسعت ۴۳۷۰۷۲ کیلومتر مربع، در جنوب غربی آسیا و در منطقه حساس جنوب غربی آسیا واقع شده است (قربانی نژاد و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۱۶). این کشور از جنوب با عربستان سعودی و کویت، از غرب با اردن و سوریه، از شرق با ایران و از شمال با ترکیه همسایه است. عراق دارای موقعیت جغرافیایی و سیاسی مهمی در منطقه است (علی پور و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۴۵). موقعیت بری (مرکزی)، موقعیت راهبردی برای عراق قدرت جغرافیایی ایجاد کرده است به طوری که موقعیت جغرافیایی این کشور کارکرد اقتصادی، سیاسی و نظامی دارد. عراق حلقه اتصال ایران به سوریه، فلسطین و لبنان است. فضا و گذرگاه زمینی مناسبی را برای انتقال کالا و اقلام لجستیکی ایران به محور مقاومت را فراهم می‌نماید (حسن پور، ۱۴۰۲: ۲۲۱). عراق از نظر ژئوپلیتیکی در خط مقدم میان دنیای ایرانی و عرب قرار گرفته است. یکی از ویژگی‌های بارز ژئوپلیتیکی عراق، ظرفیت‌های طبیعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و تمدنی است (احمدی، ۱۴۰۰: ۶۷)، وضعیت ژئوپلیتیکی عراق به گونه‌ای است که مناسب‌ترین کشور برای ایجاد توازن و مهار در برابر ایران به‌شمار می‌رود و به لحاظ تاریخی نیز هدف از ساختن آن همین ویژگی بوده است (پورسعید، ۱۳۸۹: ۱۹۷). بنابراین؛ عراق با قرار گرفتن بین دو قدرت ایران و عربستان، میدان رقابت آن دو را شکل داده است. از این رو، دو کشور می‌کوشند در این فضای جغرافیایی رقابت-

آمیز، ساختار موجود را به گونه‌ای که به نفع آن‌ها باشد، تغییر دهند. (حسن‌پور، ۱۴۰۱: ۱۷۵). عراق در بخشی از جزیره جهانی مکیندر، و کمر بند خرد شده^۱ سوئل بی کوهن^۲ واقع شده، زیرا با پنج کشور (ایران، ترکیه، سوریه، رژیم صهیونیستی و مصر) در رقابت است. کشور عراق نقش مهمی در بازی‌های ژئواستراتژیک قرن بیست و یکم ایفا خواهد کرد (رحیمی، ۱۳۹۷: ۱۳۰). بنابراین، عراق از موقعیت ژئواستراتژیک برخوردار هست و ایران و عربستان در سیاست خارجی خود نمی‌توانند موقعیت عراق را نادیده بگیرند. در مورد مناسبات متقابل ژئوپلیتیک در خلیج-فارس، عربستان سعودی، سومین پایه از سه پایه بزرگ ایران، عراق و عربستان سعودی است و نکته اینجاست در فضای جغرافیایی عراق که یک طرف آن ایرانی و شیعه و طرف دیگر آن را عرب و سنی در بر گرفته است و به نوعی رقابت میان دو نیروی اسلامی (عربستان و ایران)، کاملاً قدرتمند و متمایز دیده می‌شود (فولر، ۱۳۷۳: ۱۲۱). عربستان سعودی متحد سنتی و ژئوپلیتیکی ایالات متحده آمریکا در منطقه است و منافع خود را در اتحاد با تک‌قطب، برای رقابت با قدرت عمده منطقه‌ای یعنی ایران می‌بیند. این استراتژی بدان علت تدبیر شده است تا در برابر ایران توان موازنه پیدا کرده و قدرت ایران را به چالش بکشد. این معادله و مبادله ژئواستراتژیک هم به نفع آمریکا بوده است و به نفع عربستان سعودی (علی‌نژاد، ۱۳۹۸: ۱۲۱). به همین جهت، عربستان از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی ایران، به عنوان موازنه کننده و مانعی برای جلوگیری از تأثیرات منطقه‌ای و نفوذ ایران، ایفای نقش نموده است (همان، ۱۲۲).

نقش هویت تمدنی عراق در رقابت‌های ایران و عربستان

تمدن؛ مجموعه‌ای از مؤلفه‌های تاریخ، فرهنگ، دین، باورها، طرز تلقی‌ها، زبان، قومیت و ادبیات است. که این‌ها در ترکیب یکدیگر هویت تمدنی را می‌سازند که هانتینگتون در بسط تئوری برخورد تمدن‌ها به آن تأکید می‌ورزد (رحیمی، ۱۳۹۷: ۱۶۴)، فرهنگ و زبان معمولاً به کمک یکدیگر شخصیت ملّتی را تشکیل می‌دهند (ذره میرحیدر، ۱۳۹۸: ۱۷۰). سرزمین عراق دارای تمدن

¹ - Shatter Belts

² - Saul Bernard Cohen

۸۰۰۰ ساله است. موقعیت جغرافیایی با ارزش و حاصل‌خیزی آن، باعث گردیده در طول تاریخ اقوام مختلف به این سرزمین هجوم آورند و برخی از آنان با سکونت دائم بخشی از جمعیت عراق را تشکیل دهند؛ و این امر شرایطی به وجود آورد که جمعیت فعلی عراق یک ملت با گروه نژادی مختلف محسوب شود (چوخاجی‌زاده مقدم و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۵۰). همگونی فرهنگی-نژادی یا بر عکس، ناهمگونی می‌تواند باعث تقویت یا تضعیف یک جامعه شود (دُرّه میرحیدر، ۱۳۹۸: ۱۶۶). عراق از بافت جمعیتی متنوع و ناهمگونی برخوردار است و این ناهمگونی و شکاف را باید مبتنی بر عامل زیرساختی ترکیب جمعیت عراق تعریف کرد (شهبازی و همکار، ۱۳۹۵: ۱۳۲). مهم‌ترین واقعیت تاریخی عراق «ساختگی» بودن آن است. محدوده‌ی عراق کنونی حاصل تعریف مرزهای آن از سوی انگلیس، به‌صورت سیاسی و نه جغرافیایی است (بدیعی ازنده‌ای و دیگران، ۱۳۹۶: ۶۴۳). پس از جنگ جهانی اول (۱۹۱۸ میلادی)، انگلستان جهان عرب را تقسیم کرد و کشور عراق از به هم پیوستن ۱۸ استان از امپراطوری عثمانی تشکیل شد (شهبازی و همکار، ۱۳۹۵: ۱۳۳). جمعیت عراق متشکل از نژادها، قومیت‌ها و مذاهبی است که هریک در «سرزمین و قلمرویی خاص» ساکن‌اند (بدیعی ازنده‌ای و دیگران، ۱۳۹۶: ۶۴۳). دو کشور ایران و عراق جزء بزرگ‌ترین کشورهای جهان اسلام و همچنین بزرگ‌ترین کشورهای شیعه‌نشین جهان اسلام هستند، به‌گونه‌ای که در کشور ایران ۸۹ درصد کل جمعیت کشور را طرفداران مذهب تشیع و در کشور عراق ۶۵-۷۰ درصد کل جمعیت کشور را طرفداران این مذهب تشکیل می‌دهند. در واقع ایران و عراق اولین و دومین کشورهای شیعه‌نشین جهان اسلام هستند (علی‌پور و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۴۵). ایران با کشورهایی که حاکمیت سنی دارند ناسازگاری دارد. فراز و فرودهای تاریخ، اقلیت بزرگی از شیعیان را در بسیاری از کشورهای عربی ایجاد کرده است و ایران از این موضوع برای به دست آوردن نفوذ در منطقه استفاده کرده است. تهران اکنون در بغداد حکومتی تحت سلطه شیعیان دارد (طالبی، ۱۴۰۱: ۸۲-۸۳).

مناطق شیعیان عراق دارای منابع نفت و گاز هستند در واقع از نظر جغرافیای اقتصادی دارای اهمیت راهبردی می‌باشند. شیعیان در جنوب عراق به خصوص در بصره، کربلا، نجف و حتب

بغداد اکثریت را دارند (افشردی و همکار، ۱۳۹۶: ۱۱). نقش مذهبی شهرهای مقدس نجف و کربلا پیوند مناسب بین اعراب شیعه و شیعیان ایران ایجاد کرده‌اند و چگونگی تحول این پیوند بیش از همه به سیاست‌هایی بستگی دارد که حکومت عراق ایجاد خواهد کرد. اگرچه پیوندهای فرهنگی و مذهبی این دو جامعه همچنان اهمیت خود را حفظ خواهد کرد، اما شیعیان عراق هم عرب هستند و هم شیعه، به همین جهت ممکن است در شرایط و وضعیت‌های گوناگون، بیش از آن‌که سازنده باشند به بی‌ثباتی بیشتر منجر گردد (فولر، ۱۳۷۳: ۴۸-۴۷). شیعیان توانسته‌اند در ساختار سیاسی جدید عراق موفقیت‌هایی کسب کنند و نقش تعیین کننده خود را در امور سیاسی عراق بر همگان اثبات کنند. نکته مهم‌تر این‌که شیعیان عراق در مناطق با اهمیت استقرار یافته‌اند؛ یکی این‌که این مناطق دارای منابع غنی نفت و گاز بوده و از نظر جغرافیایی اقتصادی دارای اهمیت راهبردی است. و دیگر این‌که، شیعیان در جنوب عراق به خصوص در بصره، کربلا، نجف و حتی بغداد اکثریت را دارند و بر این اساس، این حوزه‌ها در ترکیب ساخت قدرت در عراق مؤثرند (قاسمی، ۱۴۰۰: ۱۷۴). تنش بین دولت سعودی‌ها و شیعیان پایان ندارد تا جایی که وهابیون، شیعیان را مرتد می‌دانند و برخی حتی تا آن‌جا پیش می‌روند که می‌گویند شیعیان مسلمان نیستند. این تعصب قدمت زیادی دارد. بنابراین؛ این تنش تنها با ایجاد برابری اقتصادی، اجتماعی و مذهبی کاهش می‌یابد (طالبی، ۱۴۰۱: ۱۲۲).

ساختار سیاسی - اجتماعی عراق

منشأ مناقشات و رقابت‌های کشورهای جنوب غربی آسیا و تغییر نقشه سیاسی آن، از جمله عراق محصول تصمیم‌های متفقین در جنگ جهانی اول و پس از آن که منجر به تجزیه امپراتوری عثمانی و زمان تعیین خطوط مرزی کشورها در زمان چرچیل (۱۹۱۹)، باز می‌گردد (افشار، ۱۴۰۱: ۱۲). عراق کشوری است با موزائیک قومی و مذهبی ویژه، به همین خاطر عراق تاریخ سیاسی پیچیده‌ای دارد. و ساختار سیاسی-اجتماعی آن در سه دوره قابل بررسی و مطالعه است. دوره نخست؛ از سقوط امپراتوری عثمانی و شکل‌گیری عراق در سال ۱۹۲۰ میلادی تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۹۴۸)؛ دوره دوم؛ از زمان روی کارآمدن صدام حسین تا سقوط حکومت بعثی‌ها در ۲۰۰۳ با تهاجم نیروهای ائتلاف

به رهبری امریکا؛ و دوره سوم؛ اشغال عراق توسط امریکا در ۲۰۰۳ تا سال ۲۰۲۴؛ (حسن‌پور، ۱۴۰۱: ۷۵). تا سال ۱۹۵۸ شیعیان در دوران رژیم پادشاهی در عراق نقش فعال در سیاست داشتند. اما به دلایل سیاسی و هویت تمدنی تنش‌های عمده شیعه و سنی بالا گرفت. که جنگ ایران و عراق (۱۳۵۹-۱۳۶۷)، دوره‌ای از به آزمون کشیده شدن شدیدتر شیعیان عراق بود (همان، ۸۲). در ساختار سیاسی عراق، ایران بسیاری از شبه‌نظامیان شیعه عراق را حمایت می‌کند. در عوض، ریاض از شبه‌نظامیان سنی حمایت کرده تا با گروه‌های شیعه مقابله کنند. (حسن‌پور، ۱۴۰۱: ۱۴۵). با تجزیه ارضی امپراطوری عثمانی، ساختار فضایی عراق در موصل؛ محل استقرار اکراد عراقی، در بغداد؛ فضای جغرافیایی اهل تسنن و در بصره؛ استقرار شیعیان عراق شکل گرفت (فرجی‌راد و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۱). مسائل مرزی یکی دیگر از زمینه‌های ژئوپلیتیکی همیشگی مناسبات میان دو کشور را تشکیل می‌دهد. عمده‌ترین مسئله مرزی، یعنی منازعه بر سر آبراه اروندرود، به خصوص برای عراق اهمیت استراتژیک دارد. عراق این مسیر استراتژیک و حیاتی خود را در معرض آسیب‌پذیری دائم و گروگان برقراری مناسبات حسنه با ایران می‌داند و جنگ عراق با ایران، فرض ژئوپلیتیک وابستگی عراق به این آبراه را کاملاً اثبات کرد. اختلاف این آبراه، پس از ۱۴۰ سال درگیری و مذاکره میان دو کشور فروکش کرده است و احتمالاً یکی از استخوان‌های لای زخم دو کشور در آینده دور خواهد بود (فولر، ۱۳۷۳: ۴۹).

علائق و نگرانی‌های ژئوپلیتیکی ایران و عربستان در عراق

رویکرد عربستان به حکومت جدید عراق که در آن شیعیان و کردها حضور وسیعی دارند در مراحل اولیه بر اساس نفی واقعیت‌های نوین مخالفت با حکومت عراق و حتی حمایت غیر مستقیم از نیروهای مخالف با این حکومت بود. عربستان نگران وضعیت حکومت عراق و جایگاه اقلیت سنی این کشور است. پذیرش رئیس جمهور کرد و نخست وزیر شیعه در رأس حکومت در کشوری که ۱۴۰ سال استمرار دارد، برای عربستان بسیار دشوار است. عربستان می‌خواهد عراق

کشوری عربی باقی بماند. از طرفی عربستان نگرانی‌های ژئوپلیتیکی هم از ایران دارد. سعودی‌ها از بابت دسترسی ایران به سوریه از طریق عراق نگرانند زیرا سوریه را پل زمینی ایران می‌دانند که

تهران را از طریق بغداد و دمشق به شبه نظامیان شیعه حزب الله در بیروت متصل می‌کند (طالبی، ۱۴۰۱: ۱۱۵). بر این همین اساس، عربستان برای رویارویی با جهش استراتژیک و نفوذ منطقه‌ای ایران دست به تحرکات گوناگون زده است. به طور کلی، دولت سعودی‌ها از گسترش دامنه بحران‌ها در آسیای جنوب غربی و درگیر شدن تمام منطقه در بی‌ثباتی بسیار نگران است. گرایش به ثبات و وحشت از تغییرات اساسی در منطقه اصل اساسی برای این کشور است. و همین گرایش اصولی سبب شده درهای بهبود روابط قدرت‌های منطقه همیشه باز باشد و ظرفیت‌های رو به رشدی نیز ایجاد شود (حافظ‌نیا و همکار، ۱۳۹۸: ۱۵۷). جاه طلبی‌های عربستان برای سلطه بر منطقه، گسترش تفکر وهابی‌گری به مناطق سنی‌نشین و پیرامونی ایران، تقویت قدرت نظامی عربستان، حضور قدرت‌های برون منطقه‌ای در خلیج فارس با همکاری کشورهای اتحادیه عرب، رشد هم‌گرایی عربی درون منطقه‌ای و برون منطقه‌ای و تداوم ادعا در مورد بخش‌هایی از سرزمین ایران، از جمله نگرانی‌های ژئوپلیتیکی ایران است (همان، ۸۸).

روش تحقیق

نوع تحقیق کاربردی- توسعه‌ای و روش این تحقیق، توصیفی- تحلیلی است. در این تحقیق رقابت منطقه‌ای ایران و عربستان متغیری است تابع، گسسته، و چند ارزشی، که هر یک برای تأمین قدرت و منزلت ژئوپلیتیکی خود در عراق رقابت مداخله‌ای می‌کنند. و جایگاه ژئوپلیتیکی عراق متغیری است مستقل، گسسته و چند ارزشی، که با مقوله‌های ارزش‌های جغرافیایی، هویت تمدنی و تغییرات ساختار سیاسی- اجتماعی، که در رقابت‌های منطقه‌ای ایران و عراق اثرگذار است. جامعه آماری پژوهش، شامل صاحب‌نظران در حوزه راهبردی، روابط بین‌الملل و ژئوپلیتیک در سطح نیروهای مسلح، دستگاه‌های کشوری و مراکز دانشگاهی که دارای مدرک تحصیلی دکتری هستند. بنابراین جامعه آماری این تحقیق با ویژگی‌های تعریف شده شامل ۶۰ نفر مشخص شد که اقدام به نمونه‌گیری هدفمند شده و حجم نمونه با بهره‌گیری از جدول مورگان به تعداد ۵۲ نفر تعیین گردید. روش‌های گردآوری اطلاعات، مطالعه‌ی کتابخانه‌ای (شامل آرشیوها و کتاب‌های تخصصی مرتبط و سایت‌های تخصصی) و بررسی‌های میدانی (شامل پرسش‌نامه) است. برای تعیین روایی

محتوایی از ضریب لاوشه C.V.R استفاده گردید. با توجه به این‌که تعداد نظردهندگان برای ارزیابی ۵۲ نفر بودند، برابر روایی بالا، مقدار قابل قبول ضریب بالاتر از ۰/۷ مدنظر قرار گرفت. در کل برای محاسبات انجام شده، تمام ۱۶ گویه‌ی پرسش‌نامه تأیید شد. پس از تأیید عوامل، پرسش‌نامه بین جامعه نمونه (با مدنظر قرار دادن ویژگی‌های جامعه آماری) توزیع گردید. برای پایایی پرسش‌نامه نیز از آلفای کرونباخ استفاده شده است. در این فرمول

$$r_a = \frac{k}{k-1} \left[1 - \frac{\sum S^2 k}{\sum S_t^2} \right]$$

k = تعداد سؤال‌های پرسش‌نامه

$S^2 k$ = واریانس پاسخ‌های همه‌ی آمودنی‌ها به سؤال k ام

S_t^2 = واریانس جمع نمره‌های هر پاسخ‌گو r_a = ضریب پایایی کرونباخ که باید بیشتر از ۰/۷۵ باشد.

جدول (۱) مقدار ضریب پایایی محاسبه شده

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
۰.۸۸	۱۶

با توجه به این‌که مقدار آلفای کرونباخ به دست آمده بیشتر از ۰/۷۵ است، گویه‌های پرسش‌نامه مورد استفاده، از قابلیت اطمینان لازم برای ادامه تحقیق برخوردار بوده است. قابل ذکر است در تحلیل داده‌ها از روش آمار توصیفی استفاده گردید.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهش

داده‌ها و اطلاعات جمع‌آوری شده از حجم نمونه آماری، مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفت. هر یک از گویه‌ها که امتیاز زیر ۰.۸۸ دریافت کرده بودند چون با ضریب پایایی بدست آمده مطابقت نداشت، حذف گردید. در آخر ۱۶ عامل ژئوپلیتیکی مؤثر عراق بر رقابت‌های منطقه‌ای ایران و عربستان، برابر جدول شماره (۲) احصاء و پردازش آن انجام شد.

جدول (۲) عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر رقابت‌های منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی در عراق

عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر رقابت‌های منطقه- ای جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی در عراق	آیا این عامل در رقابت دو کشور مؤثر است؟		امتیاز میانگین	وزن	وزن موزون	امتیاز موزون
	خیر	بلی				
۱. نقش ارتباطی عراق در پیوند ایران به محور مقاومت (سوریه، لبنان و فلسطین)	*		۴.۴۰	۵	۰.۰۶۳	۰.۲۷۷
۲. موقعیت بری عراق مکمل ژئواستراتژیک همسایگان خود (ایران و عربستان)	*		۴.۶۸	۵	۰.۰۶۷	۰.۲۹۵
۳. ارزش‌های نظامی موقعیت استراتژیک عراق در مقابله ایران با رژیم صهیونیستی	*		۴.۳۰	۴	۰.۰۶۰	۰.۲۶۴
۴. محبوبیت ایران در میان جمعیت عراق برای مقابله با عناصر تارشگری-تکفیری	*		۴.۴۱	۴	۰.۰۶۳	۰.۲۷۷
۵. تبدیل شدن عراق به متحد ایران و همراهی این کشور در برخی از موضع- گیری‌های خارجی و نزدیکی رویکردهای سیاسی پس از سقوط صدام	*		۴.۳۲	۴	۰.۰۶۰	۰.۲۶۴
۶. تلاش عربستان برای تقویت اعراب سنی در مرکز و شمال غرب عراق علیه ایران	*		۴.۵۱	۴	۰.۰۶۴	۰.۲۸۲
۷. وجود ۶۵ درصد جمعیت شیعه و قدرت‌گیری شیعیان عراق در حکومت تهدیدی برای عربستان و افزایش نفوذ ایران	*		۴.۴۶	۴	۰.۰۶۳	۰.۲۷۷
۸. عربستان متحد سستی و ژئوپلیتیکی آمریکا مانع تأثیرات منطقه‌ای و نفوذ ایران به ویژه در عراق	*		۴.۶۸	۵	۰.۰۶۷	۰.۲۹۵
۹. ساختار نابسامان اجتماعی عراق پس از اشغال آمریکا از جمله بیکاری، فقر، نامنی، قاچاق و فعال شدن شکاف‌های	*		۴.۱۵	۴	۰.۰۵۹	۰.۲۶۰

					قومی-فرقه‌ای گذشته زمینه‌ساز دخالت دو کشور ایران و عربستان
۰.۲۶۰	۰.۰۵۹	۴	۴.۱۵	*	۱۰. پشتیبانی عربستان از بعثیون و گروه القاعده برای تشدید ناامنی در داخل عراق به منظور تضعیف شیعیان
۰.۲۷۷	۰.۰۶۳	۴	۴.۴۰	*	۱۱. بحران‌سازی آمریکا با متحدان عربی به ویژه عربستان به منظور مقابله با نقش و نفوذ ایران در منطقه
۰.۲۶۴	۰.۰۶۰	۴	۴.۲۴	*	۱۲. اهداف و منافع متفاوت و حتی متناقض گروه‌های شیعی، سنی و کرد در ساختار سیاسی عراق
۰.۲۹۰	۰.۰۶۶	۵	۴.۶۱	*	۱۳. وجود نیروهای حشد الشعبی و مقاومت طرفدار ایران در عراق
۰.۲۶۴	۰.۰۶۰	۴	۴.۲۴	*	۱۴. تحریک برخی سیاسیون عراق توسط عربستان برای دامن زدن به اختلافات مرزی و ادعاهای ارضی علیه ایران
۰.۲۶۴	۰.۰۶۰	۵	۴.۲۰	*	۱۵. نقش مذهبی شهرهای مقدس نجف و کربلا در تقویت پیوند بین اعراب شیعه و شیعیان ایران
۰.۲۹۰	۰.۰۶۶	۵	۴.۶۰	*	۱۶. گسترش تفکر وهابی‌گری به مناطق سنی‌نشین و پیرامون ایران به ویژه جمعیت تسنن عراق
۴.۴۰	۱	۷۰	۷۰	جمع کل	
۰.۲۷۵	۰.۰۶۲	۴.۴۰	۴.۴۰	میانگین کل	

جدول (۲) میانگین پاسخ‌های دریافتی پیرامون عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر رقابت‌های منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی در عراق نشان می‌دهد که از نگاه جامعه نمونه آماری، از بین عوامل ژئوپلیتیکی انتخاب شده، عوامل موقعیت برّی و استراتژیک، شکاف‌های قومی-مذهبی، ساختار سیاسی-اجتماعی ناهمگون، حضور شیعیان در رأس هرم سیاسی، و حضور قدرت‌های مؤثر برون منطقه‌ای برای بهره‌برداری از فرصت‌ها و تغییر کدهای ژئوپلیتیکی رقبا،

نسبت به سایر عوامل، تأثیر بیشتری در رقابت‌های منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی دارد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها:

الف- نتیجه‌گیری

سرشت ذاتی انسان و فضای جغرافیایی، به عنوان مکان و محل زیست انسان، به گونه‌ای است که به صورت مبنایی عامل رقابت را میان گروه‌های متشکل انسانی و حکومت‌ها بازتولید خواهد کرد. از این رو، در جهان امروز رقابت کشورها برای دستیابی به مواهب و امتیازهای ملموس جغرافیایی است. منطقه ژئواستراتژیک عراق نقش مهمی در بازی‌های ژئوپلیتیکی منطقه دارد. ایران و عربستان به عنوان دو قدرت منطقه‌ای، دلبستگی‌های ژئوپلیتیک متعارض، برای کسب قدرت و گسترش نفوذ خود در منطقه بر سر جغرافیای طبیعی و انسانی عراق رقابت می‌کنند. منشأ رقابت، تعارض و اقدام خصمانه دو کشور به گذشته دور تاریخی به پس از تجزیه اراضی امپراطوری عثمانی (۱۹۱۹م) باز می‌گردد. استعمار، ساختار فضایی عراق را طوری آرایش داده است که هر زمان اراده نمایند، بتواند با جرقه اختلاف‌های قومیتی (کرد-عرب و بعثیون) و مذهبی (شیعه و سنی) آتشی ایجاد کرده و شعله‌ور سازند. برآستی چرا کشورها و قدرت‌ها با یکدیگر رقابت می‌کنند؟ چرا با گذشت یک قرن از شکل‌گیری عربستان، تاکنون با ایران در رقابتند؟

اهمیت این پژوهش نشان می‌دهد دنیا، دنیای قدرت و رقابت است. برای رقابت باید قدرت داشت و تولید قدرت کرد. برای کسب قدرت باید محیط منطقه و جهان و روابط بین دولت‌ها و مکت‌ها را شناخت. چالش‌ها، تهدیدها و فرصت‌ها را یافت. با آگاهی از پتانسیل فضاهای جغرافیایی، استراتژی تدوین نمود و مبتنی بر قواعد بازی با رقبا و کسب قدرت، علائق ژئوپلیتیک را دنبال کرد. ایران و عربستان از دیرباز رقیب یکدیگرند. که برسر ژئوپلیتیک عراق در رقابتند. متغیرهای تأثیرگذار در رقابت آن‌ها، یکی عوامل درون منطقه‌ای است و دیگری بازیگران برون منطقه‌ای به ویژه ایالات متحده آمریکا. عراق وسط این دو قدرت منطقه‌ای واقع شده و جزء لاینفک استراتژی ژئوپلیتیک دو کشور ایران و عربستان است. جغرافیای طبیعی عراق، برای ایران مزیت‌آفرین است. پل ارتباطی زمینی را برای تهران تا دمشق و لبنان به منظور آمداد و پشتیبانی نیروهای محور مقاومت برای مبارزه با رژیم صهیونیستی ایجاد کرده است. برعکس، عربستان از این موضوع نگران است با طرح پیمان ابراهیم بیشتر به عادی‌سازی روابط خود با اسرائیل (اشغالگر) متمایل شده است و

تلاش می‌کند با حمایت سنی‌ها و نفوذ در حاکمیت عراق، مانع تحرک استراتژیک ایران به سمت شرق مدیترانه شود. جغرافیا انسانی عراق متنوع و ناهمگون است. و قوم‌های کرد-عرب و دو مذهب شیعه-سنی نقش‌آفرینی دارند. و دو کشور رقیب از شکاف اجتماعی و وضعیت نابسامان اقتصادی و مذاهب به عنوان اهرم‌های تولید قدرت و زمینه‌های گسترش نفوذ در منطقه استفاده می‌کنند. عربستان از داعش برای حمله به سوریه و عراق پشتیبانی مالی و تجهیزاتی می‌کرد، اما ایران در زمان حمله داعش به کمک عراق و سوریه شتافت و این مهم، محبوبیت ایران را در نزد مردم عراق و سوریه افزون کرد. اما عربستان از این موضوع نگران است که ایران از طریق شیعیان نفوذ خود را در بغداد تا شرق مدیترانه گسترش دهد. عربستان به دنبال تشکیل دولت و حکومت سنی‌هاست. و از شبه‌نظامیان سنی در عراق حمایت می‌کند. از طرفی تهران به در پی حاکمیت شیعیان در سطوح تصمیم‌گیران کشوری و لشگری در بغداد است. و از شبه‌نظامیان شیعه پشتیبانی می‌نماید. اختلافات ارضی و ادعاهای مرزی ایران و عراق از جمله مسائلی است که ریاض دنبال می‌کند تا هر ازگاهی با تحریک و یادآوری به حاکمان عراق بر طبل آن بکوبد و با ایجاد تنش، مانع قدرت و نفوذ ایران در منطقه شود.

یکی از عوامل برون منطقه‌ای مؤثر در رقابت ریاض و تهران، حضور آمریکا و متحدان آن در منطقه است. که جهت ایجاد فرصت‌های بهره‌برداری، گسترش حوزه‌های نفوذ ژئوپلیتیکی و سیاسی - اقتصادی و نیز متأثر نمودن کدهای ژئوپلیتیکی رقبا در راستای دستیابی به منافع و اهداف سیاسی و استراتژیک خود اقدام می‌کنند و عربستان متحد سنتی و ژئوپلیتیکی آمریکا به منظور تحقق علائق و نفوذ آمریکا در غرب آسیا نقش‌آفرینی می‌کند.

به طور کلی، نظام بین‌الملل ذاتاً آنارشیک هست؛ یعنی فاقد اقتدار مرکزی است. از این رو، بنیادهای جغرافیایی تداوم رقابت در روابط بین‌الملل را فی مابین کشورها و قدرت‌ها ترویج می‌دهد. به همین دلیل؛ کشورها و قدرت‌ها برای ایجاد امنیت، منافع ملی و موازنه قدرت به رقابت می‌پردازند. ایران و عربستان نیز از این قاعده مستثنی نبوده و برای کسب قدرت و گسترش نفوذ خود برای کنش‌گری با بهره‌گیری از ظرفیت‌های جغرافیایی عراق در رقابت‌ها. مناقشات ایران و عربستان بیشتر ماهیت ایدئولوژیک دارد. لذا باید روابط خود را بر عوامل همگرا، همچون عوامل ژئواکونومیک پایه‌ریزی نمایند.

پیشنهاها**الف) پیشنهادهای اجرایی**

پیشنهاهای اجرایی این پژوهش با توجه به نتایج تحقیق به شرح زیر ارائه می گردد:

۱. وزارت امور خارجه، به منظور گسترش نفوذ و تحرک استراتژیک ایران در منطقه و کاهش نفوذ عربستان در عراق، نسبت به حل اختلافات مرزی به ویژه اروند رود از طریق دیپلماسی اقدام نماید.

۲. سازمان حج و زیارت با همکاری سایر ارگانها و نهادهای ذیربط، ساماندهی و تقویت زیرساختهای مورد نیاز و تسهیل روند حضور مردم ایران به منظور زیارت اماکن مذهبی و تعاملات بیشتر با شیعیان عراق، نظیر راهپیمایی عظیم اربعین حسینی (علیه السلام) را جهت تقویت بنیانهای فرهنگی مذهبی در دستورکار قرار دهند.

ب) پیشنهادهای تحقیقی:

۱) در یک تحقیق جدید، تأثیر ساختار سیاسی عراق در رقابتهای منطقهای ایران و عربستان مورد پژوهش قرار گیرد.

۲) در یک تحقیق جدید، نقش هویت تمدنی عراق در رقابتهای منطقهای ایران و عربستان مورد بررسی قرار گیرد.

۳) در یک تحقیق جدید، نقش کشورهای فرامنطقه‌ای در رقابتهای منطقه‌ای ایران و عربستان مورد بررسی قرار گیرد.

فهرست منابع:

الف- منابع فارسی

- احمدی، سیدعباس؛ و حیدری، طهمورث (۱۴۰۰)، رقابت قدرت‌های منطقه‌ای در آسیای غربی (ایران، ترکیه و عربستان)، تهران، دانشگاه تهران
- احمدی‌پور، حسین؛ و دارابی، وحید (۱۳۹۷)، رقابت ایران و عربستان در منطقه غرب آسیا در چارچوب نظریه موازنه منافع شوئلر (۲۰۱۷-۲۰۱۵)، فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره ۸، شماره ۴، صص ۱۵۰ تا ۱۲۵.
- افشردی، محمدحسین و بابلی، کوروش (۱۳۹۶)، عوامل ژئوپلیتیک انسانی شیعیان عراق و تأثیر آن بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران، فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک، سال پانزدهم، شماره ۶۷، صفحات ۲۶-۵
- اکبرزاده، فریدون؛ و جلال‌پور، شیوا؛ و جعفری، ابوطالب (۱۳۹۷)، روابط خارجی ایران و عربستان در سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲ با تأکید بر تحولات عراق، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال ۱۴، شماره ۴۲، صص ۱۰۴ تا ۸۳.
- بدیعی‌ازنده‌ای، مرجان؛ و محمدی، احد؛ و زمانی، عظیم (۱۳۹۶)، کشمکش‌های سرزمینی در شمال عراق: سرزمین، قومیت و سیاست، فصلنامه جغرافیای انسانی، دوره ۴۹، شماره ۳، صص ۶۵۶ تا ۶۳۷.
- پورسعید، فرزاد (۱۳۹۸)، برآورد استراتژیک عراق آینده، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال ۱۳، شماره ۱، صص ۲۱۱ تا ۱۷۷.
- چوخاچی‌زاده‌مقدم، محمدباقر؛ و علی‌نژاد، مهدی؛ و امینی، داود (۱۳۹۲)، ژئوپلیتیک قومی- مذهبی عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه انجمن جغرافیای ایران، دوره ۱، شماره ۳۷، صص ۲۷۰ تا ۲۴۷.
- حافظ‌نیا، محمدرضا و گاوایانی راد، مراد (۱۳۹۸)، افق‌های جدید در جغرافیای سیاسی، تهران، سمت
- حافظ‌نیا، محمدرضا؛ و رومینا، ابراهیم (۱۳۹۹)، تأثیر علائق ژئوپلیتیکی ایران و عربستان در ایجاد چالش‌های منطقه‌ای در جنوب غرب آسیا، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۳۲، شماره ۲، صص ۲۰ تا ۱۰.
- حسن‌پور، حمید (۱۴۰۱)، طرح راهبردی ارتقای وزن ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس و دریای عمان، رساله دکتری تخصصی مدیریت راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی
- حسن‌پور، حمید (۱۴۰۲)، تأثیر عوامل ژئوپلیتیک طبیعی بر تدوین راهبردهای ارتقاء وزن ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس، فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک، دوره ۲۱، شماره ۹۴، صص ۲۱۳-۲۳۴

- دوثرتی و فالکتراف، جیمز و رابرت. (۱۳۸۵). نظریه های متعارض در روابط بین الملل، ترجمه علی رضا طیب و وحید بزرگی، تهران: نشر قومس.
- راستگو، محمدزمان؛ و شیراوند، صارم؛ و عمرانی، ابوذر؛ و دیده‌ورا، ذوالفقار (۱۳۹۹)، بتحلیل رقابت ایران و عربستان در عراق بر اساس نظریه بازی‌ها (همکاری و منازعه)، فصلنامه مطالعات آسیای جنوب غربی، سال ۳، شماره ۹، صص ۶۵ تا ۲۹.
- رحیمی، حسن (۱۳۹۷)، نظریه‌های ژئوپلیتیکی، تهران، نشر انتخاب
- شهبازی، علی‌عسگر؛ و رحمتی نصر، مجید (۱۳۹۵)، نقش و جایگاه شیعیان در ساختار کشور عراق، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی، سال ۶، شماره ۱۶، صص ۱۴۶ تا ۱۳۱.
- شهریاری، محمدعلی (۱۳۹۶)، تحلیل روابط جمهوری اسلامی ایران و عربستان در عراق در قالب تئوری حرکت‌ها، فصلنامه مجلس و راهبرد، سال ۲۴، شماره ۹۲، صص ۳۱۰ تا ۲۷۹.
- عبدی، عطاله؛ و شیرزاد، ساکار (۱۳۹۵)، نقش فضاهای جغرافیایی در رقابت قدرت‌ها؛ مطالعه موردی کشور عراق، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال ۱۲، شماره ۳، صص ۸۴ تا ۵۴.
- علی‌پور، عباس؛ و حیدری، جهانگیر؛ و حاجی‌لو، محمدحسین (۱۳۹۶)، ایران و عراق نوین از منظر ژئوپلیتیک (فرصت‌ها و چالش‌ها)، فصلنامه سیاسی جهان اسلام، سال ۶، ش ۲۲، صص ۱۶۸ تا ۱۳۹.
- علی‌نژاد، فاطمه زهرا (۱۳۹۸)، نبرد قدرت در سوریه: ابعاد ژئوپلیتیک بحران خاورمیانه، تهران، انتشارات خرسندی.
- فرامکین، دیوید (۱۴۰۱)، صلحی که همه‌ی صلح‌ها را بر باد داد، ترجمه حسن افشار، تهران، نشر ماهی
- فرجی‌راد، عبدالرضا، هاشمی، سید مصطفی و سرور، رحیم (۱۳۹۸)، بررسی عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، شماره ۲۷، صص ۹۴-۶۳
- فولر، گراهام (۱۳۷۳)، قبله عالم (ژئوپلیتیک ایران)، ترجمه عباس مخبر، تهران، نشر مرکز
- قاسمی، بهزاد (۱۴۰۰)، ظرفیت‌سنجی شیعیان عراق و تأثیر آن بر محور مقاومت، مجله سیاست دفاعی، سال ۳۰، شماره ۱۱۴، صص ۱۸۸ تا ۱۵۷.
- قربانی‌نژاد، ریباز؛ و شهزبور، هومن؛ و پارسایی، اسماعیل (۱۳۹۷)، ایران و عراق: تحلیل منابع جغرافیایی تنش در شمال غرب خلیج فارس، مجموعه مقالات نهمین همایش ملی خلیج فارس، صص ۲۲۹ تا ۲۰۹.

- مارشال، تیم (۱۴۰۱)، قدرت جغرافیا: نقشه‌هایی که اکنون و آینده جهان را آشکار می‌کند، ترجمه پرناز طالبی، تهران، نشر همان
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۹۶)، جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، تهران، نشر نی.
- مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۸)، تحول در نظریه‌های روابط بین الملل، انتشارات سمت.
- میرحیدر، درّه و میر احمدی، فاطمه (۱۳۹۸)، مبانی جغرافیای سیاسی، تهران، انتشارات سمت.

ب_ منابع انگلیسی

- Barry, Buzzan; (1998), "change and insecurity of strategic study "and study of International politics; London: pinter.
- Carr, H, E (1964); "the twenty years crisis: 1919 – 1939", London: Macmillan
- Dougherty, J and pfaltzgraff, R (1971); contending theories in international relation:, New York: Harper and Row.
- Griffiths, M (1999), fifty key thinkers in international relational, London and New York: Rutledge
- Morgenthau, H. J (1985 ; Politics among nations: New York: Alfered knopf).
- Spanier, j (1990), Games nations play, 7th.ed. Washington D.C: congressional quarterly press.

COPYRIGHTS

© 2025 by the authors. Published by The National Defense University. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

محدودیت روابط جمهوری اسلامی ایران با منطقه اقتصادی «آسه آن»

علی اصغر سراقی^۱، روح الله جوانمرد زاده^۲، علیرضا راه چمنی^۳

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵

چکیده

با پایان یافتن جنگ سرد روند همگرایی منطقه‌ای وارد مرحله جدیدی شد. به علت اولویت یافتن فعالیت‌های اقتصادی بر اقدامات نظامی و بروز ایده ژئواکونومی بیشتر توافقات منطقه‌ای در قالب همکاری‌های متقابل اقتصادی تعریف شده است. این مقاله در صدد است تا محدودیت‌های ارتباط جمهوری اسلامی ایران و منطقه آسیای جنوب شرق «آسه آن» را مورد تحلیل و بررسی قرار دهد. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده که با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و سایت‌های معتبر نسبت به جمع‌آوری اطلاعات اقدام گردیده است. منطقه «آسه آن» به دلیل دارا بودن ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیک، مرکز توجه جهانی قرار گرفته است. کشور جمهوری اسلامی ایران به لحاظ قرار گرفتن درحوضه مهم خلیج فارس و دارا بودن منابع انرژی، علاوه بر اهمیت ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی اهمیت ژئواکونومیک و ویژه‌ای پیدا کرده است. کشور جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با بهره‌مندی از این ظرفیت و با ایجاد همگرایی منطقه‌ای با کشورهای منطقه «آسه آن» به اهداف سیاسی، اقتصادی و فرهنگی خود دست یابد. با توجه به نتایج بدست آمده در این پژوهش، جمهوری اسلامی ایران تاکنون در ایجاد همگرایی‌های منطقه‌ای به منظور دستیابی به قدرت ژئوپلیتیکی و تاثیرگذاری بر سیاست‌های اقتصادی و سیاسی در این منطقه موفق نبوده است.

واژگان کلیدی: منطقه‌گرایی، ژئواکونومی، ژئوپلیتیک، جمهوری اسلامی ایران، منطقه «آسه آن»

۱ - دانشجوی دکتری مدیریت راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی

۲ - دانشجوی دکتری مدیریت راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی

۳ - دانشجوی دکتری مدیریت راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی

مقدمه

اتحادیه «ASAN» امروز سومین مرکز تجاری جهان و از بزرگترین شرکای تجاری چین، کشورهای منطقه پاسیفیک و اتحادیه اروپا محسوب می‌شود. راهبرد اقتصادی «ASAN» بر همگرایی و ارتقای رقابت پذیری اقتصادی اتحادیه تأکید دارد. روابط ایران و کشورهای جنوب شرق آسیا «ASAN» یکی از موضوعاتی است که در ادبیات مربوط به بررسی سیاست خارجی ایران به صورتی گسترده مغفول مانده است. این درحالی است که در سال‌های گذشته کشورهای این منطقه چه به صورت مجزا و چه در قالب سازمان منطقه‌ای «آسه.آن» مراوداتی را با ایران در زمینه‌های دیپلماتیک، تجاری، اقتصادی و فناوری تجربه کرده‌اند. هر چند جنوب شرق آسیا به عنوان یک منطقه، مجموع کشورهایی که در شرق هند، جنوب چین، غرب گینه نو و شمال استرالیا قرار گرفته‌اند را در برمی‌گیرد، تنها اندونزی، مالزی، تایلند، سنگاپور، فیلیپین و برونئی که در سال‌های بعد چهار کشور ویتنام، میانمار، لائوس و کامبوج نیز اضافه شدند، در مناسبات بین المللی دارای اهمیت و اثرگذار بوده و جمهوری اسلامی ایران مناسباتی را با آنها برقرار کرده است.

روابط بین‌الملل به عنوان یکی از مهمترین حوزه‌های مطالعاتی در علم سیاست، همواره تحت تأثیر عوامل مختلف سیاسی، اقتصادی و فرهنگی قرار دارد. جمهوری اسلامی ایران به عنوان یک کشور با تاریخ و فرهنگ غنی، به دنبال گسترش روابط خود با کشورهای آسه آن است، اما این روابط با چالش‌ها و محدودیت‌های متعددی مواجه است. با توجه به اینکه کشورهای مهمی مثل اندونزی و مالزی که عضو این اتحادیه هستند و نزدیکی دینی ایران با این کشورها، همچنین فشارهایی که از جانب غرب و کشورهای اروپایی و ایالات متحده آمریکا بر روی ایران در چند سال اخیر وجود داشته است، به نظر می‌رسد که این اتحادیه می‌تواند نقش مهمی در همکاری با ایران ایفاء نماید و جایگزین کشورهای غربی در معاملات و فعالیت‌های اقتصادی شود. در این تحقیق سعی داریم تا ضمن بررسی روابط جمهوری اسلامی ایران با اتحادیه «ASAN» محدودیت‌های روابط با اتحادیه منطقه «آسه آن» و راهکارهای لازم جهت کاهش این محدودیت‌ها و ارتقاء سطح این روابط را ارائه شود.

-مبانی نظری

-پیشینه تحقیق

درخصوص موضوع مذکور تاکنون مقالات و تالیفاتی از سوی پژوهشگران و کارشناسان مربوط به رشته تحریر درآمده است که در این زمینه می‌توان به مواردی اشاره نمود:

تالیفاتی که می‌توان به آن اشاره کرد عبارتند از:

۱- کتاب اقتصاد سیاسی آسیای جنوب شرقی نوشته احمد موثقی در سال ۱۳۹۶، به بررسی روابط اقتصادی و سیاسی در کشورهای این منطقه می‌پردازد. نویسنده با تحلیل ساختارهای اقتصادی، تأثیرات جهانی‌سازی و چالش‌های محلی، سعی در روشن‌سازی چگونگی تعاملات اقتصادی و سیاسی در آسیای جنوب شرقی دارد. همچنین، به بررسی نقش دولت‌ها و نهادهای بین‌المللی در توسعه و تغییرات اقتصادی این کشورها می‌پردازد.

۲- کتاب مالزی و استراتژی رشد نوشته بهزاد الصفی در سال ۱۳۹۵، به بررسی فرآیند توسعه اقتصادی مالزی و استراتژی‌های مؤثر در این زمینه می‌پردازد. نویسنده با تحلیل سیاست‌های اقتصادی، برنامه‌های توسعه و نقش دولت در هدایت رشد اقتصادی، به بررسی عوامل موفقیت مالزی در تبدیل شدن به یکی از کشورهای نوظهور می‌پردازد. همچنین، کتاب به چالش‌ها و موانع موجود در مسیر رشد و توسعه پایدار نیز اشاره می‌کند و درس‌هایی برای کشورهای در حال توسعه دیگر ارائه می‌دهد.

۳- کتاب منطقه‌گرایی در شرق آسیا انتشارات وزارت امور خارجه است که در سال ۱۳۹۶ انتشار یافت که نویسنده این اثر کریستوفر دنت^۱ با ترجمه زهره پوستین چی می‌باشد که او به جهت گیری بنیادین منطقه گرایی شرق آسیا و تبیین فرایند منطقه گرایی جدید مبتنی بر طرح نظریه‌هایی است که نه تنها هدف آن توسعه همکاری های اقتصادی بین کشورهای منطقه است، بلکه زمینه لازم برای ظهور نیروها و فرایندها به وجود می آورد پرداخته است.

¹-Christopher M. Dent

۴- کتاب "ASEAN: A Very Short Introduction" نوشته دیوید آلین^۱ در سال ۲۰۲۳ انتشار یافت. این کتاب به بررسی تاریخچه، ساختار و عملکرد آسه آن می‌پردازد. نویسنده به تحلیل چالش‌ها و دستاوردهای این سازمان در زمینه همکاری‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در منطقه جنوب شرق آسیا می‌پردازد.

۵- کتاب "the asean economic community: A comprehensive guide" نوشته واریوس آدورس^۲ در سال ۲۰۲۳ انتشار یافت. این کتاب به بررسی تاریخچه، ساختار و عملکرد آسه آن می‌پردازد. نویسنده به تحلیل چالش‌ها و دستاوردهای این سازمان در زمینه همکاری‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در منطقه جنوب شرق آسیا می‌پردازد.

۶- کتاب "ASAN: the challenge of change" نوشته جی سوریا^۳ در سال ۲۰۱۸ انتشار یافت. این کتاب کتاب به بررسی تحولات اخیر در اتحادیه ASAN و چالش‌هایی که این اتحادیه با آن مواجه است می‌پردازد. نویسنده به تحلیل سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی کشورهای عضو و تأثیرات جهانی بر این اتحادیه توجه می‌کند.

همچنین با بررسی وجستجو در تحقیقات صورت گرفته موضوع فوق‌الذکر ازسایت ایران داک مشخص گردید:

۱ - پایان نامه با موضوع همگرایی منطقه‌ای و کارکرد نابرابر «اکو» و «آسه آن».

۲ - پایان نامه با موضوع سازمان منطقه ای «آسه آن» و توسعه توریسم در کشورهای این سازمان.

۳ - مقاله با موضوع مشکلات انرژی کشورهای در حال توسعه (وجه نظر کشورهای «آسه آن» در برنامه ریزی انرژی).

۴ - مقاله با موضوع «آسه آن» در گذر زمان، بررسی و مقایسه تطبیقی عملکرد تجاری اعضاء، تاکنون به ثبت رسیده است.

¹-David J. Allen

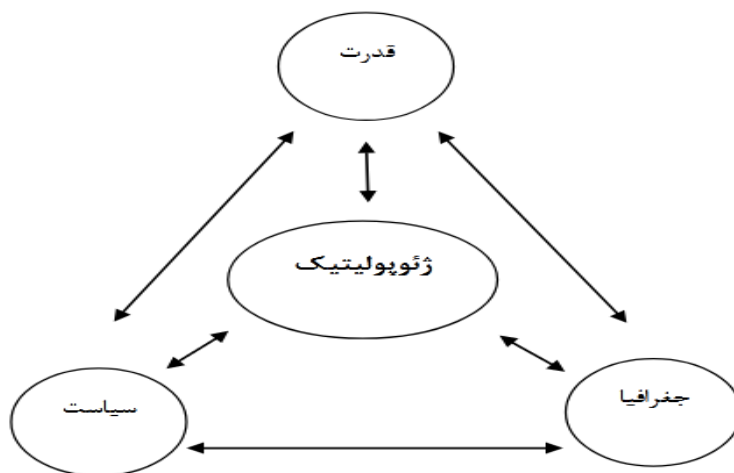
²-Various Authors

³-Jayasuriya

به طور کلی مقالات و کتب تألیف شده در راستای بیان محدودیت‌های روابط جمهوری اسلامی ایران با جنوب شرق آسیا نبوده است. لکن اثر جامع و کاملی که کلیه ابعاد و زوایای موضوع مورد نظر را روشن نماید و مورد ارزیابی قرار دهد تاکنون تألیف نگردیده و تحقیق مذکور تلاش دارد تا خلاء مربوطه در این زمینه را پر نموده و ارزیابی دقیقی به عمل آید.

- مفهوم شناسی

ژئوپلیتیک: درک واقعیت‌های محیط جغرافیایی به منظور دستیابی به قدرت، به نحوی که بتوان در بالاترین سطح وارد بازی جهانی شد و منافع ملی و حیاط ملی را حفظ کرد (نوذری، ۱۳۹۹: ۲۶۶).

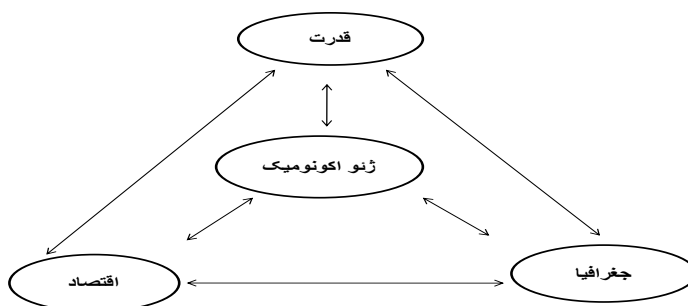

نمودار شماره ۱: سه وجهی ژئوپلیتیک (حافظ‌نیا، ۱۳۸۴: ۳۸)

ژئواکونومی: از سال ۱۹۸۹ میلادی به بعد، ژئواکونومی یا جغرافیای اقتصادی در مرکز اهداف استراتژی‌ها قرار گرفت. هدف این واژه، دخل و تصرف در استراتژی‌های اقتصادی با بهره‌گیری از بستر ژئوپلیتیکی سستی است. در این راستا منابع انرژی، خطوط انتقال انرژی و مراکز مصرف انرژی به عنوان اهداف استراتژی‌های اکونومی مورد توجه قرار گرفتند (واعظی، ۱۳۸۹: ۵۹۷).

به‌طورکلی ژئواکونومی از ترکیب سه عامل جغرافیا، قدرت و اقتصاد شکل گرفته است و به نظر می‌رسد سیاست که عاملی مهم در ژئوپلیتیک بوده، جای خود را به اقتصاد داده است. این موضوع

به این معنا نیست که ژئواکونومی چیزی غیر از ژئوپلیتیک و یا در برابر ژئوپلیتیک است بلکه ژئواکونومی جزئی از ژئوپلیتیک و یکی از اندیشه‌های ژئوپلیتیک در عصر حاضر می‌باشد.

نمودار شماره ۲: ژئواکونومی (منبع عزتی، ۱۳۸۵: ۲۹)

منطقه گرایی: منطقه‌گرایی معادل کلمه لاتین رژیونالیسم است که از لغت region به معنای منطقه و پسوند ism که به معنای گرایش و اعتقاد ترکیب شده است مراد از این اصطلاح در ادبیات روابط بین‌الملل تشکیلات و اجتماعاتی است که مرکب از حداقل سه واحد سیاسی باشد (کاظمی، ۱۳۷۰: ۱۰۳).

منطقه‌گرایی معمولاً به سه صورت تجلی می‌یابد:

الف: سیستم‌های اتحاد نظامی مانند ناتو

ب: اتحادیه‌های اقتصادی مانند اتحادیه اروپا

ج: گروه بندی‌های سیاسی از قبیل اتحادیه عرب

جمهوری اسلامی ایران: «ایران» به معنی سرزمین آریاییان است. از دید سیاسی، این نام به کشوری داده می‌شود که در جنوب باختری آسیا واقع است. در آن بخش از گیتی که اصطلاحاً خاورمیانه خوانده می‌شود. ایران با گستره ای برابر با ۱۶۴۸۱۹۵ کیلومتر مربع از شمال به دریای خزر و

جمهوری‌های آذربایجان، ارمنستان و نخجوان محدود است؛ از خاور به افغانستان و پاکستان؛ از باختر به ترکیه و عراق و از جنوب به خلیج فارس دریای عمان و گوشه‌ی شمال باختری اقیانوس هند (حافظ نیا، ۱۳۸۱: ۷۷).

موقعیت جغرافیائی ایران نشان می‌دهد که تمام خاک کشور در منطقه معتدله کره زمین واقع شده و به این دلیل که موقعیت ریاضی یک کشور بر روی کره زمین دوری و نزدیکی آن از خط استوا یکی از عوامل تعیین کننده وضعیت آب و هوایی یک کشور است.

ایران اگر چه از اقیانوس‌ها و دریا‌های بزرگ فاصله دارد ولی در دو سوی شمال و جنوب به دریا منتهی می‌شود. از طرف شمال با دریای خزر به عنوان بزرگترین دریاچه بسته جهان همسایه است، ارتباط دریائی از طریق این دریاچه با روسیه، قزاقستان و ارتباط دریائی و زمینی با جمهوری‌های آذربایجان و ارمنستان و ترکمنستان از اهمیت خاصی برخوردار است. از طرف جنوب ایران از طریق خلیج فارس و دریای عمان با دنیای خارج ارتباط دارد و بیش از ۸۰ درصد واردات و ۹۵ درصد صادرات ایران از طریق این منطقه صورت می‌پذیرد. علاوه بر آن خزر و خلیج فارس دو منبع اقتصادی و تأمین انرژی ممتاز در جهان محسوب می‌شوند.

اهمیت جایگاه ایران در نظریات ژئوپلیتیک عمدتاً ناشی از این واقعیت است که این کشور از طریق خلیج فارس و دریای عمان به دریای آزاد راه دارد و دارای موقعیت گذرگاهی است و علاوه بر اینکه بخش‌های شمالی ایران جزو سرزمین قلب محسوب می‌شده، فلات ایران نیز نقش حاشیه‌ای سرزمین قلب را داشته است. در نظریه قدرت دریایی ماهان جایگاه ایران به لحاظ ژئوپلیتیک بدلیل داشتن تنگه هرمز از یک موقعیت گذرگاهی برخوردار بوده و نسبت به کشورهای مجاور خود دارای یک موقعیت برتر است. از دیدگاه اسپایکمن؛ سواحل ایران در خلیج فارس و تنگه هرمز در موقعیت ریملند واقع شده است و لذا امکان برخورد دو قدرت بری و بحری را فراهم می‌کند. کشور ایران دارای سه امتیاز موقعیتی است؛ اولاً این کشور متصل به موقعیت بری اوراسیا است. ثانیاً، به سبب دارا بودن سواحل طولانی در خلیج فارس و دریای عمان عمل از موقعیت بحری برخوردار است، ثالثاً به لحاظ در اختیار داشتن تنگه هرمز دارای موقعیت گذرگاهی است (آسایش، ۱۳۸۹: ۳).

انجمن ملل آسیای جنوب شرقی «آسه آن»

اتحادیه جنوب شرق آسیا در اوت ۱۹۶۷ میلادی به دنبال خروج نیروهای نظامی انگلیس از پایگاه های خود در منطقه جنوب شرق آسیا و در بحبوحه جنگ ویتنام با حمایت های دولت آمریکا در زمان رئیس جمهوری لیندن جانسون و به خاطر نگرانی شدید از سقوط کشورهای آسیایی به دامان کمونیسم، تأسیس شد. عوامل فوق‌الذکر انگیزه اصلی سران کشورهای اندونزی، مالزی، فیلیپین، تایلند و سنگاپور برای صدور اعلامیه بانکوک در سال ۱۹۹۷ بود. با صدور این اعلامیه اتحادیه مزبور تشکیل گردید و کشور برونی (دارالسلام) نیز پس از کسب استقلال به این اتحادیه پیوست. البته پیش از پیدایش «آسه آن» نهاد دیگری در منطقه به نام «جامعه جنوب شرقی آسیا» (آسا) وجود داشت (امیدی، ۱۳۸۸: ۵۵).

در سال ۱۹۸۴ به تدریج برخی دیگر از کشورهای منطقه نیز به اتحادیه پیوسته بودند، مثل برونی و برمه. در حال حاضر کشورهای سنگاپور، فیلیپین، مالزی، اندونزی، تایلند، برونی، ویتنام، لائوس، کامبوج و میانمار اعضای «آسه آن» را تشکیل می‌دهند.

کشورهای عضو آسه آن در مجموع حدود ۶۳۰ میلیون نفر جمعیت، ۵/۴ میلیون کیلومتر مربع وسعت دارد. نژاد ملای و پولینزی که حدود نیمی از سکنه این منطقه را تشکیل می‌دهد اکثراً در اندونزی مالزی و فیلیپین اقامت دارند. نژاد سیتو - بتی در میانمار، تایلند و لائوس و نژاد مون - خکر در شبه جزیره هند، چین و بویژه کامبوج پراکنده‌اند. نژاد چینی در کل منطقه پراکنده است و نقش موثری در اقتصاد منطقه ایفا می‌کند، بخصوص در سنگاپور مالزی و تایلند تعداد بسیار زیادی چینی اقامت دارند تعداد هندی ها به مراتب کمتر بوده و اکثراً در سنگاپور مالزی و میانمار زندگی می‌کنند (خوش هیکل آزاد، ۱۳۹۳: ۳۳).

از عوامل بین‌المللی که در منطقه‌گرایی در جنوب شرق آسیا در سال‌های پس از جنگ دوم جهانی مؤثر بود می‌توان به عوامل مهمی چون جنگ سرد و تأثیر قدرت‌های بزرگ بر منطقه و رشد منطقه گرایی در جهان اشاره نمود. بعد از جنگ دوم جهانی و شروع جنگ سرد، قاره آسیا صحنه رقابت برای نفوذ دو بلوک ایدئولوژیک یعنی کمونیسم و کاپیتالیسم گردید (کاظمی، ۱۳۷۰: ۱۹۴). از آنجا که

سازمان ملل متحد از همان آغاز کار برای برخورد با مسایل کشورهای جهان سوم در آسیا ناتوان دیده شد زمینه برای گسترش بیش از پیش تضاد و مسابقه دو ابر قدرت فراهم گردید. احساس خطر غرب و به اصطلاح جهان آزاد از افتادن کشورهای نسبتاً ضعیف آسیایی در دامان کمونیزم از طریق شورش‌های توده‌ای داخلی و یا دخالت مستقیم اتحادیه شوروی سبب آن شد که با فراهم آوردن زمینه‌های اتحاد و وحدت منطقه‌ای از طریق پیمان‌های دفاعی، اقتصادی و سیاسی مناطق حائل در دوردور مرزهای شوروی به وجود آید. پس از نفوذ کمونیسم به چین و حمله کره شمالی به کره جنوبی اوج گیری نهضت‌های کمونیستی در هند و چین، پاگرفتن احزاب کمونیست در فیلیپین، مالایا برمه و ... ، غرب خود را در برابر شوروی غافلگیر یافته و در صدد ایجاد کمربند استراتژیکی در راستای سیاست تحدید کمونیزم برآمد و از این زمان پیمان‌های دو جانبه مثل پیمان با کره جنوبی تایوان فیلیپین و... و سپس پیمان‌های چند جانبه در جهت ایجاد همین کمربند شکل گرفتند و بدون شک نقش قدرت‌های بزرگ در گرایش کشورهای منطقه جنوب شرق آسیا به همگرایی منطقه‌ای قابل انکار نیست. ردپای ابرقدرت‌ها در تمامی تحولات مهم منطقه مؤید این تاثیر تردید ناپذیر است. در همین سال‌ها، یعنی سال‌های پس از جنگ تلاش دیگری به آرامی زمینه‌های تمایل کشورها به همکاری‌های منطقه‌ای را در جنوب شرق آسیا فراهم می‌کرد. در سال ۱۹۵۳ قطعنامه ملل متحد تصریح کرد کشورهایی که به اندازه کافی توسعه نیافته‌اند حق دارند از منابع و ثروت‌های طبیعی خود استفاده نمایند. در سال ۱۹۵۵ کنفرانس آسیایی آفریقایی بانداوگ ضمن محکوم کردن استعمار و استثمار مناطق مختلف کره زمین توسط قدرت‌های بزرگ فاش ساخت که اصول بسیار والایی که ده سال پیش از آن راجع به توسعه در اساسنامه سازمان ملل متحد آمده بود، به باد تمسخر گرفته شده است. اتحادیه اروپا و آسه آن از نمونه‌های بارز و موفق همکاری منطقه‌ای می‌باشند که اولی با اهداف صرفاً اقتصادی شروع و به تدریج در مسایل سیاسی نیز وارد شد. در حالیکه دومی اهداف سیاسی و امنیتی را دنبال نمود. ولی بعداً همکاری‌های اقتصادی را محور کار خود قرار داد. منافع مشترک مهمترین عامل همکاری منطقه‌ای می‌باشد و وابستگی متقابل کشورهای یک منطقه به گونه ای است که ضامن حفظ منافع فراوان اقتصادی برای کل منطقه خواهد بود. بنابراین می‌توان نتیجه

گرفت زمینه‌های اصلی نیل به هم‌گرایی در منطقه جنوب شرق آسیا در سال‌های اولیه دهه هفتاد سیاسی و بخاطر هراس از گسترش کمونیزم بوده است. این هم‌گرایی کم کم جنبه‌های غیر سیاسی مثل اقتصادی فرهنگی و اجتماعی را نیز در برگرفته و تبدیل به یک همکاری موفق در تمامی زمینه ها گردید که نقطه اوج آن تشکیل اتحادیه ملل جنوب شرق آسیا یا «آسه آن» است (خوش هیکل آزاد، ۱۳۹۳: ۳۴).

ساختار اجرایی اتحادیه «آسه.آن» یک اتحادیه دولتی غیر دولتی بوده و دارای ۵ اجلاس، ۲۱ کمیته، ۷۷ گروه و ۷ دبیرخانه، ۸ کمیته فرعی ۲۰ گروه کاری؛ گروه هماهنگ کننده و ۳ گروه کارشناسی است. بالاترین رکن تصمیم گیرنده این اتحادیه اجلاس سران است که سیاست‌های کلی را وضع و تدوین کرده و خطوط محوری فعالیت کمیته ها و دیگر ارگان‌های اتحادیه را مشخص می‌کند و اجلاس سران از سال ۱۹۹۲ هر سه سال یکبار برگزار می‌شود. مجری خط مشی‌های کلی سران را اجلاس وزرا بر عهده دارد و مجری برنامه‌ها نیز کمیته‌های «آسه آن» هستند که به دو گروه تقسیم می‌شوند. گروه اول کمیته‌های تخصصی شامل، بودجه تحقیق، دارایی و بانکداری کشاورزی و محصولات غذایی و جنگل، صنعت و معدن و انرژی حمل و نقل و ارتباطات تجاری و جهانگردی، علم و تکنولوژی، توسعه اجتماعی، امور فرهنگی آموزشی و مبارزه با مواد مخدر است. گروه دوم کمیته‌های «آسه آن» را، یازده کمیته تشکیل می‌دهند که در کشورهای ثالث یا غیر عضو تشکیل شده اند و در کشورهای آلمان، بلژیک، نیوزلند، سوئیس، انگلیس، کانادا، فرانسه، ژاپن آمریکا و استرالیا قرار دادند (پوستین چي، ۱۳۹۶: ۲۵۲-۲۵۶).

به‌طور کلی تشکیل «آسه آن» بستر سیاسی و ثبات و آرامش لازم برای انجام فعالیت‌های اقتصادی را در کشورهای عضو فراهم نمود که در سایه ثبات و امنیت بدست آمده است. هر یک از این کشورها به‌تنهایی توانسته‌اند رشد اقتصادی بالایی را به دست آورند بر این اساس نرخ رشد تولید ناخالص داخلی و همچنین نرخ رشد صادرات تعدادی از این کشورها طی دو دهه اخیر بالاتر از نرخ رشد جهانی و کشورهای در حال توسعه بوده است (امیدی، ۱۳۸۸: ۹۰).

ویژگی های استراتژیکی منطقه «آسه آن»

شناخت استراتژی های «ASAN» به دلیل موقعیت جغرافیایی استراتژیک و جمعیت بالای این منطقه، به ویژه در زمینه های اقتصادی و فرهنگی، از اهمیت ویژه ای برخوردار است. با توجه به تنوع فرهنگی و دینی کشورهای عضو و وجود بازارهای بزرگ، این شناخت می تواند به کشورها کمک کند تا از فرصت های تجاری بهره برداری کرده و روابط دیپلماتیک موثرتری برقرار کنند. همچنین، آسه آن به عنوان یک بلوک اقتصادی می تواند به تقویت همکاری های منطقه ای و مقابله با چالش های جهانی، از جمله رقابت های اقتصادی و امنیتی، کمک کند. در نتیجه درک استراتژی های این سازمان، به کشورها امکان می دهد تا در برابر تحولات بین المللی به شکل مؤثرتری واکنش نشان دهند و از پتانسیل های موجود بهره برداری کنند.

1- یکی از قانون های اقتصاد بین الملل کشورهای عضو «آسه آن» است که در مجموع حدود ۶۳۰ میلیون نفر جمعیت، ۵/۴ میلیون کیلومتر مربع وسعت دارند. در میان کشورهای «آسه آن» برونئی، مالزی و اندونزی دارای ذخایر قابل توجه نفت و گاز و کشورهای فیلیپین سنگاپور و تایلند وارد کننده این مواد می باشند (امیدی ۱۳۸۸: ۵۶ و ۹۷).

۲- قطب جمعیتی جهان اسلام: جنوب و شرق آسیا یا آسیای جنوب شرقی یکی از مناطق بسیار مهم و استراتژیک جهان به شمار می آید. از نظر فرهنگی، جنوب شرق آسیا محل حضور و فعالیت جدی ادیان و آیین های مختلف است. آسیای جنوب شرقی محل سه دین یا سه تفکر مهم است و از نظر فرهنگی منطقه ای با اهمیت برای ما به شمار می آید. حضور مسلمانان فرهیخته، معتقد و به روز در این کشورها بسیار فعال است. هم اکنون قریب به ۳۰۰ میلیون مسلمان عمدتاً با فرهنگ و زبان مالایی در سه کشور با اکثریت مسلمان یعنی اندونزی (۹۰ درصد) مالزی (۶۰ درصد)، برونئی دارالسلام (۹۰ درصد) و همچنین به صورت اقلیت در دیگر کشورهای منطقه جنوب شرق آسیا همانند، تایلند، فیلیپین، سنگاپور، برمه و چند کشور دیگر منطقه به صورت اقلیت از ۱۰ تا ۲۰ درصد سکونت دارند (امیدی ۱۳۹۵: ۹۹).

۳- بازار مصرف: شرق آسیا یکی از بزرگترین نواحی است که دارای بالاترین نرخ رشد اقتصادی در دنیا بوده که این ظرفیت بسیار مناسبی برای حضور بیشتر ایران در این نقطه جهان است. با توجه به سیاست نگاه به شرق ایران، گسترش روابط با کشورهای شرق آسیا از جمله اهداف راهبردی

سیاست خارجی است. بنابراین این نقطه از مهمترین مراکز اقتصادی در دنیا بوده که این ظرفیت بسیار مناسبی برای حضور بیشتر ایران در این نقطه جهان است.

۴- بزرگترین آبراه بین المللی و خطوط انتقال کالا و انرژی: تنگه مالاکا، باریکه‌ای آبی است به طول ۸۰۰ کیلومتر که بین شبه جزیره مالزی و جزیره اندونزیایی سوماترا واقع شده است. این تنگه از دیدگاه اقتصادی و راهبردی، یکی از مهمترین آبراه‌های کشتیرانی دنیا محسوب شده و با آبراه‌هایی مانند کانال سوئز و پاناما قابل مقایسه است. زیرا تنگه استراتژیک مالاکا دو اقیانوس هند و آرام را به یکدیگر متصل می‌کند. اتصال این دو اقیانوس به معنای مربوط ساختن پرجمعیت‌ترین کشورهای دنیا یعنی چین هند و اندونزی است. هم اکنون بیش از نیمی از کل تجارت جهانی نفت از این تنگه می‌گذرد (اصفهانی، ۱۳۹۲: ۱۶).

۵- محل رقابت قدرت‌های منطقه‌ای و بین المللی: در پی تحولات نظام بین المللی و با توجه به ویژگی‌های اقتصادی سیاسی و امنیتی منطقه به ویژه تلاقی سیاست‌های سه قدرت بزرگ آمریکا چین و ژاپن به نظر می‌رسد که مرکز ثقل استراتژیک جهان در حال انتقال به منطقه هند و آسیای باسفیک می‌باشد. در حال حاضر ماهیت روابط در حوزه اقیانوس آرام براساس همکاری توأم با رقابت استوار می‌باشد.

ویژگی استراتژیکی جمهوری اسلامی ایران:

شناخت استراتژی‌های ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی ویژه، منابع طبیعی غنی و تأثیرات سیاسی و اقتصادی در منطقه و فرامنطقه از اهمیت بالایی برخوردار است. این شناخت به کشور کمک می‌کند تا در برابر چالش‌های بین‌المللی و تحولات منطقه‌ای به‌طور مؤثری واکنش نشان دهد و از فرصت‌های تجاری و دیپلماتیک بهره‌برداری کند. همچنین، با توجه به تنوع فرهنگی و دینی در ایران و همسایگی با کشورهای مختلف، درک استراتژی‌های ایران می‌تواند به تقویت روابط منطقه‌ای و همکاری‌های اقتصادی کمک کند. در نهایت، این شناخت به ایران امکان می‌دهد تا در راستای تأمین منافع ملی و توسعه پایدار، سیاست‌های خود را بهینه‌سازی کند و در عرصه‌های جهانی نقش مؤثری ایفا نماید.

۱- اهمیت ژئوپلیتیکی ایران: با توجه به موفقیت خاص سوق الجیشی از دیر باز کشور ایران در صحنه جهانی از اهمیت خاصی برخوردار بوده و در طول قرون متمادی همواره بعنوان پل ارتباطی بین شرق و غرب مطرح بوده است.

۲- موقعیت ژئواکونومیک ایران: نفت در خاورمیانه برای نخستین بار در ایران تولید شد. از آن زمان تاکنون بیش از یکصد سال می‌گذرد و میلیاردها بشکه نفت خام از میدان‌های نفتی ایران به دست آمده است و به خارج رفته است این صادرات عظیم نفت خام باعث گردیده است ایران در نظام بین الملل و روابط سیاسی بین‌المللی جایگاه ویژه‌ای به دست آورد. در ژئوپلیتیک انرژی جهان ایران از دو جهت در کانون توجه و مرکز تعاملات بین‌المللی قرار دارد:

الف) موقعیت ژئوپلیتیک ایران و قرار گرفتن در بیضی انرژی جهان

ب) موقعیت ایران از لحاظ انتقال انرژی و نقش حیاتی این کشور در امنیت جهانی انرژی (مختاری هشی، ۱۳۸۹: ۱۱۵).

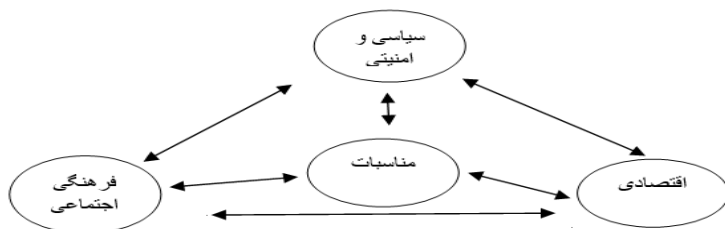
۳- نقش ایران در کریدور شمال و جنوب در شرایط کنونی یکی از شاخص‌های مهم تجارت بین‌المللی مسئله اقتصاد ترانزیت و درآمدهای حاصله از آن است و به مفهوم سهم شدن در بازار بین‌المللی حمل و نقل کالا و عبور از دروازه‌های تجارت بین‌الملل می‌باشد. مسافت کریدور شمال و جنوب بالغ بر ۸۰۰۰ کیلومتر خواهد بود که این مسیر از مسیر کانال سوئز ۴۰٪ کوتاهتر و ۳۰٪ ارزان‌تر است. کریدور بین‌المللی حمل و نقل (شمال - جنوب) که در زمینه ترانزیت کالا بین کشورهای آسیایی و اروپایی بوجود آمده است، ارتباط ترانزیتی کشورهای شمال اروپا اسکاندیناوی و روسیه را از طریق ایران با کشورهای حوزه خلیج فارس حوزه اقیانوس هند و جنوب شرقی آسیا برقرار می‌سازد.

۴- قرارگیری در مجاورت تنگه هرمز و خلیج فارس یکی از دلایل اهمیت استراتژیک جمهوری اسلامی ایران وجود خلیج فارس و تنگه هرمز است (اسدی، ۱۳۸۱: ۵۵).

۵- جایگاه ایران در جهان اسلام از نظر فرهنگی و اعتقادی ایران در مرکزیت جهان اسلام قرار گرفته است، به طوری که در روند تحولات آینده جهان می تواند با بعضی از کشورهای منطقه نقش ارزنده ای را ایفا کند (اسدی، ۱۳۸۱: ۵۸).

چارچوب نظری:

باتوجه به مطالب ذکر شده برای مناسبات جمهوری اسلامی ایران با «ASAN» می توان سه شاخص سیاسی-امنیتی، اقتصادی و فرهنگی - اجتماعی را در نظر گرفت بر همین اساس مدل تحقیق زیر بعنوان مدل تحقیق طراحی و ارائه می گردد :

نمودار ۳: چارچوب نظری

روش تحقیق:

نوع تحقیق کاربردی توسعه ای و روش این تحقیق توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری در این پژوهش عبارت اند از، صاحب نظران در حوزه ی راهبردی، ژئواکونومیک و ژئوپلیتیک به ویژه در حوزه ی جنوب شرق آسیا، دستگاه های کشوری و لشکری و مراکز دانشگاهی که دارای مدرک دکتری و کارشناسی ارشد). بنابراین جامعه آماری این تحقیق با ویژگی های تعیین شده شامل ۱۳۰ نفر هستند که به علت تعدد آنها و در دسترس نبودن همگی، اقدام به نمونه گیری شده و حجم نمونه با بهره گیری از فرمول کوکران به تعداد ۶۶ نفر تعیین گردید که به روش تصادفی ساده این نمونه گیری به عمل آمده است. روش های گردآوری اطلاعات مطالعه ی کتابخانه ای شامل آرشیوها و کتاب های تخصصی مرتبط و سایت های تخصصی و بررسی های میدانی شامل پرسشنامه است. برای تعیین روایی محتوایی از ضریب لاوشه استفاده شده است.

$$C.V.R = \frac{NE - \frac{N}{2}}{\frac{N}{2}}$$

C.V.R. - ضریب لاوشه

N_e = تعداد متخصصینی که گزینه مهم و مرتبط را برای سؤال انتخاب کرده اند.

N = تعداد کل متخصص

با توجه به اینکه تعداد خبرگان و نظردهندگان برای این ارزیابی ۶۶ نفر بودند برای روایی بالا، مقدار قابل قبول ضریب بالاتر از ۰/۷ مدنظر قرار گرفت در کل برابر محاسبات انجام شده، تمام ۱۲ گویه ی پرسشنامه تأیید گردیدند پس از تأیید، عوامل پرسشنامه بین جامعه آماری ۶۶ نفر با مدنظر قرار دادن ویژگی های جامعه آماری توزیع گردید.

برای پایایی پرسشنامه نیز از آلفای کرونباخ استفاده شده است. ضریب آلفای کرونباخ یک نوع ضریب پایایی است که نشان می دهد چگونه اجزای یک مجموعه به نحو مناسب به یکدیگر همبسته شده اند. هر چه آلفای کرونباخ به یک نزدیک باشد پایایی بیشتر است. در این فرمول

$$r_a = \frac{k}{k-1} \left[1 - \frac{\sum s^2 k}{\sum s^2 t} \right]$$

k = تعداد سؤال های پرسشنامه

$k \sum s$ = واریانس پاسخ های همه آزمودنی ها به سؤال k ام

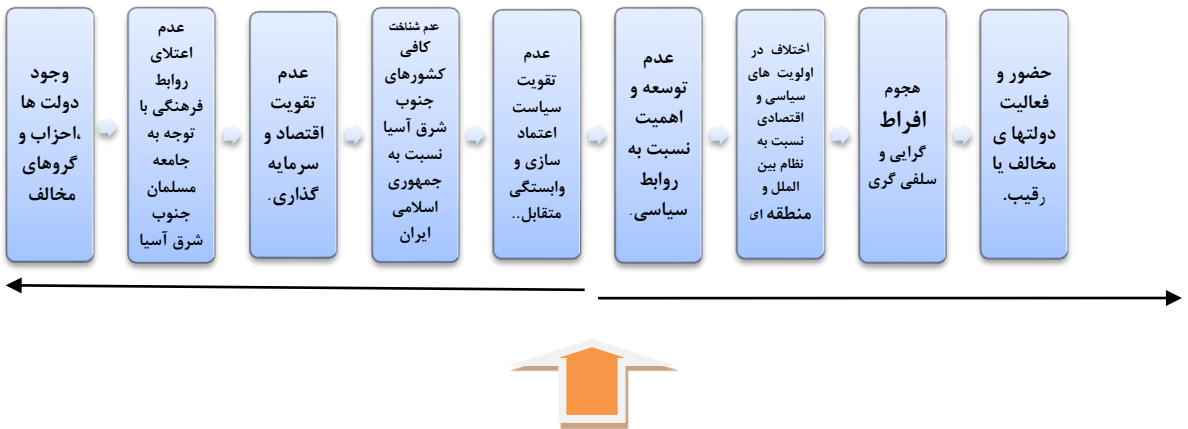
$\sum s^2 t$ = واریانس جمع نمره های هر پاسخگو

r_a = ضریب پایایی کرونباخ که باید بیشتر از ۰/۷۵ باشد.

جدول ۱: مقدار ضریب پایایی محاسبه شده

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
0.883	10

با توجه به اینکه مقدار ضریب آلفا کرونباخ به دست آمده بیشتر از ۰/۷۵ است لذا گویه های پرسشنامه مورد استفاده از قابلیت اطمینان لازم برای ادامه تحقیق برخوردار بوده است. در تحلیل داده ها از روش آمارهای توصیفی و استنباطی و نرم افزار SPSS استفاده شده است که در نهایت با استفاده از آزمون خی دو، تعیین سطح معناداری ضریب اطمینان ۹۵ با خطای حداکثر زیر ۵٪ عمده ترین عوامل محدودیت روابط ج.ا.ایران با کشورهای آسه آن احصاء شد.

شکل ۱: مهمترین عوامل محدود کننده روابط جمهوری اسلامی ایران با منطقه اقتصادی «آسه آن»

تجزیه و تحلیل داده ها و یافته های تحقیق

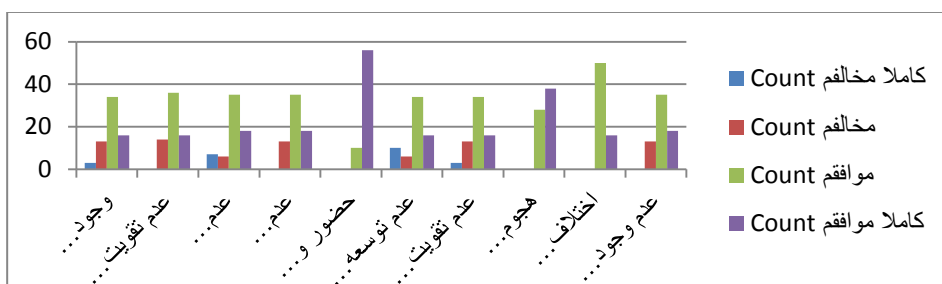
به منظور بررسی آماری و تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع آوری شده، ابتدا گزاره های اولیه در قالب پرسشنامه ای پنج گزینه ای پرسشنامه، اول تهیه و بین ۱۰ نفر از پاسخ دهندگان طی دو مرحله به شرح گام های زیر توزیع گردید. در گام اول در این پرسشنامه از پاسخ دهندگان درخواست شد که علاوه بر تأیید یا عدم تأیید درستی گزاره های معرفی شده، گزاره جدیدی که به نظرشان می رسد پیشنهاد کنند و همزمان نظر خود را در مورد ارزش و میزان تأثیر و اهمیت هر یک از گزاره های معرفی شده در مقابل آن درج نمایند که حاصل پرسشنامه مرحله اول از ۱۴ عامل مؤثر محدود کننده روابط بین ج.ا.ایران و کشورهای عضو آسه آن تعداد ۱۰ عامل با توجه به ادبیات تحقیق و نظرات پاسخ دهندگان استخراج و مجدداً در پرسشنامه دوم جهت پاسخگویی لازم در معرض نظر سنجی پاسخ دهندگان و استادان دانشگاه واقع شد که مورد تأیید قرار گرفت.

جدول ۲: لیست نمرات کسب شده

	کاملاً موافق	موافقم	مخالقم	کاملاً مخالقم	جمع
	count	count	count	count	
عدم وجود نهادها و سازمانهای منطقه‌ای در جنوب شرق آسیا منجر به روابط محدود جمهوری اسلامی ایران با این کشورها شده است	18	35	3	0	66
اختلاف در اولویت‌های سیاسی و اقتصادی نسبت به نظام بین‌الملل و منطقه منجر به روابط محدود جمهوری اسلامی ایران با کشورهای جنوب شرق شده است.	38	28	0	0	66
هجوم افراط گرایی و سلفی گری در جنوب شرق آسیا منجر به روابط محدود جمهوری اسلامی ایران با کشورهای جنوب شرق شده است.	18	35	13	0	66
عدم تقویت سیاست اعتماد سازی و وابستگی متقابل منجر به روابط محدود جمهوری اسلامی ایران با کشورهای جنوب شرق شده است.	16	33	14	3	66
عدم تقویت اقتصاد و سرمایه گذاری در جنوب شرق آسیا منجر به روابط محدود جمهوری اسلامی ایران با این کشورها شده است	16	36	14	0	66
حضور و فعالیت دولت‌های مخالف با رقیب در جنوب شرق منجر به روابط محدود ایران با کشورهای جنوب شرق شده است.	56	10	0	0	66
عدم شناخت کافی کشورهای جنوب شرق آسیا نسبت به جمهوری اسلامی ایران منجر به روابط محدود جمهوری اسلامی ایران با این کشورها شده است.	18	35	6	7	66
وجود دولت‌ها احزاب و گروه‌های مخالف در کشورهای جنوب شرق آسیا منجر به روابط محدود جمهوری اسلامی ایران با این کشورها شده است.	16	34	13	3	66
عدم توسعه و اهمیت نسبت به روابط سیاسی با کشورهای جنوب شرق منجر به روابط محدود جمهوری اسلامی ایران با این کشورها شده است.	16	34	6	10	66
عدم اعتدالی روابط فرهنگی با توجه به جامعه مسلمان جنوب شرق آسیا منجر به روابط محدود جمهوری اسلامی ایران با این کشورها شده است.	18	35	13	0	66

جدول ۳: میانگین پاسخ های دریافتی پیرامون محدودیت روابط جمهوری اسلامی ایران با منطقه اقتصادی «آسه آن»

سوال	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8	Q9	Q10
Mean	3.08	3.58	3.24	2.95	2.85	3.85	3.08	2.97	3.03	2.95
N	66	66	66	66	66	66	66	66	66	66
Std. Deviation	0.686	0.498	0.432	0.793	0.965	0.361	0.686	0.894	0.679	0.793

نمودار ۴: نمودار میله ای پاسخ های دریافتی

از نگاه آماری در جدول شماره یک سه عامل در محدودیت روابط ج ا ایران با آسه آن نسبت به بقیه

عوامل دارای تاثیر بیشتری است، که به ترتیب زیر عبارتند از:

۱-حضور و فعالیت دولت های مخالف یا رقیب در جنوب شرق آسیا «ASAN»

۲-اختلاف در اولویت ها نسبت به نظام بین الملل و منطقه

۳-هجوم افراطی گری و سلفی گری در جنوب شرق آسیا.

نتیجه گیری و پیشنهاد:

الف-نتیجه گیری

آنچه مسلم است، جمهوری اسلامی ایران با توجه به ظرفیت های خود توانسته است به عنوان

کشوری موثر و مهم در منطقه غرب آسیا و عرصه بین الملل مطرح شود و از سوی دیگر کشورهای

جنوب شرق آسیا، که پس از رنسانس اقتصادی، خود را از وضعیت نابسامان و نامطلوب خارج نموده و به سطح بالای اقتصاد جهانی رسانده‌اند، توانسته‌اند از چنان اقتصاد قوی و تاثیر گذاری در سطح منطقه و جهان برخوردار گردند، که اکنون با نام بهره‌های آسیایی شناخته می‌شوند. اما با این وجود در طی سال‌های اخیر روابط جمهوری اسلامی ایران با کشورهای جنوب شرق آسیا «ASAN» از وضعیت مطلوبی برخوردار نبوده است. روابط ایران با آسه‌آن «ASAN» با چالش‌ها و محدودیت‌هایی مواجه است. در این تحقیق سعی شد که عوامل محدود کننده روابط بین ایران با آسه‌آن (سازمان همکاری‌های جنوب شرق آسیا) احصا گردد، و نتایج به شرح زیر است:

۱- حضور و فعالیت دولت‌های مخالف یا رقیب در جنوب شرق آسیا «آسه‌آن» منطقه جنوب شرق آسیا به دلیل دارا بودن قلمرو آبی که میزبان خطوط دریایی استراتژیک و حیاتی برای ارتباطات جهان است و همچنین سرشار بودن از منابع انرژی جهان مانند گاز از اهمیت فوق العاده‌ای برخوردار گردیده است و از سوی دیگر پیشرفت و ثبات اقتصادی در جنوب شرق آسیا موجب آن شده است که، یک پنجم تجارت جهانی در این منطقه صورت. البته ناگفته نماند ثبات و کاهش تنش در منطقه جنوب شرق آسیا که متأثر از روحیه همکاری و تعاون میان این کشورها بوده است بر اهمیت این منطقه بیش از پیش افزوده است. در واقع وضعیت مثبت موجود حاصل تلاش‌های عمدی فردی یا گروهی کشورهای جنوب شرقی آسیا در ساخت محیطی است که باعث کاهش تنش و تقویت همکاری گردیده است. ثبات منطقه‌ای از زمینه‌های لازم برای تعقیب استراتژی‌های بلند مدت اجتماعی سیاسی و اقتصادی را فراهم ساخته و در این امر موفقیت چشم گیری حاصل شده است. از همین رو، یکی از محورهایی که رقابت و فعالیت دو ابرقدرت مذکور آمریکا و چین را می‌توان حول آن مشاهده کرد، نزدیک شدن به آسه‌آن به عنوان یکی از نیروهای تأثیر گذار در منطقه می باشد. آمریکا به واسطه سابقه همکاری و روابط گسترده با کشورهای جنوب شرق آسیا و چین به عنوان قدرتی نوظهور که در کنار آسه‌آن قرار دارد در صدد آن هستند که با فعالیت و توسعه حضور خود در کشورهای این منطقه از شرق آسیا سلطه و هژمونی خود را بر آنان تحمیل نمایند. از همین رو حضور فعالیت ایالات متحده آمریکا در جنوب شرق آسیا را می‌توان هم به عنوان مانع و هم به

عنوان تهدید و فعالیت های جمهوری خلق چین را به عنوان مانع در توسعه روابط ایران با کشورهای جنوب شرق آسیا نام برد چرا که حضور آمریکا در این حوزه از شرق آسیا به عنوان کشور مخالف با نظام جمهوری اسلامی ایران علاوه بر ایجاد موانع در توسعه روابط ایران با کشورهای جنوب شرق آسیا می تواند با تحمیل و دیکته راهبردهای سلطه جویانه خود بر این کشورها زمینه تهدیداتی را هم فراهم آورد. از سویی دیگر چین که به عنوان قدرت نوظهور بزرگ اقتصادی در جهان مطرح شده است را باید رقیب اصلی ایران در توسعه مبادلات و تجارت با کشورهای جنوب شرق آسیا بر شمرد.

اختلاف در اولویت ها نسبت به نظام بین الملل و منطقه: بی شک یکی از مهمترین چالش و مانع در راه توسعه روابط جمهوری اسلامی ایران با کشورهای جنوب شرق آسیا و اندونزی به اولویت های طرفین نسبت به نظام بین الملل و منطقه باز می گردد. نوع نگاه جمهوری اسلامی ایران به منطقه و نظام بین الملل هنوز امنیتی است و لذا اولویت های آن نسبت به نظام بین الملل و منطقه تقدم اولویت های سیاسی بر اقتصادی است. اما، این در حالی است که اولویت کشورهای جنوب شرق آسیا، رشد و توسعه اقتصادی می باشد و به شدت نسبت به مسائل امنیتی حساس بوده و از آن گریزانند. در همین باب باید گفت انقلاب اسلامی، ایران شکل جدیدی از معادله قدرت را در سیاست بین الملل ایجاد نموده است. این امر براساس شاخص ها و نشانه های ایدئولوژیک و ساختار سیاسی جمهوری اسلامی سازماندهی گردیده است. از سوی دیگر می توان بر این امر تأکید داشت که بسیاری از شاخص ها و نشانه های امنیت سازی در ایران واکنشی نسبت به تهدیدات بین المللی منطقه ای و داخلی محسوب می شود. به این ترتیب گفتمان امنیت محور جمهوری اسلامی ایران از یک سو مربوط به شاخص ها و نشانه های ساختاری - ایدئولوژیک آن بوده و از سوی دیگر می توان آن را واکنشی نسبت به تهدیدات متنوع امنیتی علیه جمهوری اسلامی ایران دانست. از همین رو در ذهنیت و ادراک ایرانیان همواره جلوه هایی از تهدید و توطئه قدرت های بزرگ علیه ساختار سیاسی و اجتماعی ایران نهفته است. این ادراک در حوزه تحلیل گروه های اجتماعی نسبت به یکدیگر نیز

مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر احساس تهدید، بخشی از واقعیت ذهنی و ادراکی جامعه ایرانی است که در دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران به دلیل مداخله مستقیم و غیر مستقیم قدرت‌های بزرگ در موضوعات سیاسی و امنیتی عینیت بیشتری یافته است. و از سویی دیگر افزایش مطالبات گروه‌های سیاسی، تحرک و مشارکت فزاینده نیروهای سیاسی و ظهور برخی از تهدیدهای منطقه‌ای - بین‌المللی در زمره عوامل تشدید کننده چنین نشانه‌های است..

۳- هجوم افراطی گری و سلفی گری در جنوب شرق آسیا و اندونزی: امروزه دامنه رشد نمونه‌های خشن افراط‌گرایی اسلامی در خاورمیانه، غرب آسیا و آفریقا محصور نمانده و دیگر مناطق جهان اسلام چون آسیای جنوب شرقی را نیز به سمت خشونت و افراط‌گرایی مذهبی تمایل پیدا کرده‌اند. بی شک اسلام رایج در این منطقه همواره شهره به اسلام خندان و ماهیت باورهای تاریخی ملت‌های این منطقه به دلیل سابقه و حضور طولانی جریان‌های دینی و مذهبی معناگرا و اخلاق محور همانند بودیسم، هندویسم و تصوف اسلامی آمیخته و مشحون از بردباری و تسامح بوده است. ظهور ده‌ها سازمان افراطی علی‌الظاهر اسلام‌گرا طی سال‌های اخیر در این منطقه، رشد تخریب چهره اسلام به ویژه ایجاد منازعات مذهبی (مانند اختلاف بین شیعه و سنی)، همچنین پیوستن صدها تن از جوانان مسلمان این منطقه از شرق آسیا به گروه‌های تروریستی داعش نمونه‌ای از قرائن و شواهد موجود برای اثبات این ادعاست. در واقع شدت موج افراط‌گرایی در جنوب شرق آسیا به اندازه‌ای بوده است که توانسته بسیاری از جریانات معتدل سنت‌گرا و صوفی مسلک کشورهای نظیر اندونزی را که عموماً این جریانات با ماهیت ضد وهابی بوده‌اند را تحت تأثیر خود قرار دهد و آنان را به تغییر رویکرد از صوفی‌گری و اسلام اعتدالی به گرایش‌های سلفی و افراطی تشویق نماید تا جایی که هیچ‌گاه در این منطقه به قدر کنونی آمیخته و متأثر از تفکرات افراطی و سلفی و به ویژه وهابیت نبوده است. دامنه افراط‌گرایی مذهبی تا حد ورود به بدنه نهادهای سنت‌گرایی همچون بزرگترین سازمان اسلامی جهان، یعنی سازمان نهضت‌العلماء گسترده شده است که فلسفه وجودی آن حفظ اسلام مالایی در برابر نفوذ و اشاعه تفکر وهابی بوده است. این تغییر تفکر به سمت افراط‌گرایی، امروزه موجب ایجاد تغییر در برخی ساختارهای سنتی تفکر اسلامی در منطقه جنوب شرق آسیا شده است

و صف‌بندی‌های جدیدی را به‌دنبال داشته است که به تقویت و گسترش پایگاه‌های اجتماعی و نگرش‌های افراطی در میان مسلمانان این منطقه شده است. جریان‌ات سلفی و وهابی با نفوذ در مدارس دینی و سایر نهادهای مذهبی و فرهنگی گام‌های بلندی به منظور گسترش افراط‌گرایی در کشورهای جنوب شرق آسیا و خصوصاً اندونزی به عنوان پر جمعیت‌ترین کشور جهان اسلام برداشته‌اند. در واقع می‌توان گفت تأثیر پذیری از عوامل خارجی و نقش مؤثر عنصر عربی به ویژه سعودی و مصر در پیدایش و گسترش این جریان‌ها وجه مشترکی است که می‌توان در همه گروه‌های وهابی و سلفی در جنوب شرق آسیا مشاهده کرد. فشارهای اقتصادی و مقابله با مدرنیسم مادی‌گرا و همین‌طور جریان جهانی شدن و طبیعت مصرف‌گرایی کاپیتالیسم، دخالت‌های غربی‌ها در کشورهای اسلامی و اعمال فشار و زور بر مسلمانان فلسطین، تجاوز آمریکا به افغانستان و دخالت نابجا در منطقه بالکان، همگی دست به دست هم داده‌اند و سبب شدند تا بسیاری از مسلمانان این به سمت اسلام رادیکالی و قرائت افراط‌گرایانه از دین روی آورند. بدین جهت تفکر سلفی با حمایت عربستان سعودی از یک سو و نگرش‌های روشنفکران ملی‌گرا و لیبرال از یک سو، هر دو در کنار هم پیش می‌رفتند و گاه نیز بر سر منافع مشترک میان آنها نزاع و درگیری شکل می‌گرفت. در واقع مجموع شرایط به وجود آمده در جنوب شرق آسیا و گسترش روز افزون افراط‌گرایی در بعضی از مناطق و در میان گروه‌هایی اسلامی این کشورها گشته است که مثابه مانع در مسیر توسعه و اعتلای روابط جمهوری اسلامی ایران با کشورهای جنوب شرق آسیا عمل نماید.

ب- پیشنهادها

اعتلای روابط با اتحادیه آسه آن را می‌توان در تمسک به چهار راهکار:

الف: توسعه همه‌جانبه روابط اقتصادی و دیپلماسی اقتصادی، تلاش در صدور انقلاب اسلامی.

ب: ایجاد اولویت‌بندی جدید در سیاست‌گذاری‌ها، حمایت از مسلمانان و شیعیان جنوب شرق

آسیا

ج: گسترش و تنوع مناسبات فرهنگی، تنوع در روابط با جنوب شرق آسیا در راهبرد دفاعی یا بقا در پرتوی تقویت وحدت و انسجام با جامعه جنوب شرق آسیا «ASAN»، تقویت اقتصاد و انسجام داخلی، و تقویت سیاست اعتماد سازی و وابستگی متقابل.

د: تهیه راهبردهای جداگانه برای هر عضو «ASAN» و راهبرد مشترک برای همکاری با این اتحادیه

الف - منابع فارسی

- ربانی، محمد علی، «از صوفی‌گری تا افراطی‌گری»، افراط‌گرایی دینی در اندونزی و تاثیر آن بر سنت گرایان صوفی مسلک، فصلنامه روابط فرهنگی، سال اول، شماره اول.
- عزتی، عزت الله، ژئو استراتژی قرن بیست و یکم، سمت، ۱۳۸۷
- اسدی، بیژن، خلیج فارس و مسائل آن، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، سال ۱۳۸۱
- خوش‌هیكل، گزارش‌ها و تحلیل‌ها ابعاد اقتصادی فرهنگی هویت آسیایی در منطقه جنوب شرق آسیا، فصلنامه سیاست خارجی، شماره ۶۳، پاییز ۱۳۸۱.
- امیدي، علی، عملکرد ۴۲ ساله آسه آن و نقشه راه تا سال ۲۰۲۰ مجله سیاست خارجی، شماره ۸۹، پاییز ۱۳۸۸
- پوستن‌پی، زهره، قدرت نرم در گفتمان امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، فصل نامه آفاق امنیت، سال سوم، شماره هفتم.
- نودری، فضل‌اله «تاثیر عوامل ژئو پلتیک سواحل مکران در حوزه دریای عمان بر تدوین راهبردهای جمهوری اسلامی ایران» فصلنامه علمی مطالعات دفاعی استراتژیک سال هیجدهم، شماره ۸۱، پاییز ۱۳۹۹

ب - منابع انگلیسی

- 1. Bricketto, Martin. 2010. Anvik Gets Temporary Export Ban over Iran Shipments, retrieved August 15, 2015. <http://www.law360.com/articles/211046/anvik-gets-temporary-export-ban-over-iran-shipments>.
- Brown, colin 2003. A short history of Indonesia, the unlikely nation, Singapore: south wind productions
- Carolina Duarte, Lawrence P.E t tkin, Marilyn M. Helms, and Michael s. Anderson. The challenge of Venezuela: A SWOT Analysis. (2006)
- Cordesman, Anthony Coughlin-Schulte, Chloe. Gold, Bryan. 2014. Iran-Sanctions, Energy, Arms Control and Regime Change retrieved July 12, 2015 <http://csis.org/files/publication/140122CordesmanIranSanctionsWeb.pdf>
- Desilva- Ranainghe.s. 2012. as sanctions intensify iran seeks partnerships in Sout-east asia retrievad aug 10, 2015,
- Downs, Erica Maloney, Suzanne. 2011. getting china to sanction iran: the chinese-Iranian oli connection, foreign Affairs, 90(2) pp. 15-21
- Dwivedi, R.L.; (1990). fundamentals of political geography Chaitanya Publishing hous
- FreshPlaza. 2012. Philippines: US-EU sanctions making Iranian trade difficult, retrieved July 25, 2015, <http://www.freshplaza.com/article/93348/Philippines-US-EU-sanctions-making-Iranian-trade-difficult>

ب - سایت‌ها:

- پایگاه رسمی مقام معظم رهبری <http://farsi.khamenei.ir/others-page?id=۲۲۱۲>.....

- خبرگزاری جمهوری اسلامی IRNA اندونزی و حمایت از فلسطین»، کد خبر ۸۲۱۰۵۱۰۴ خرداد

۱۳۹۵

- پایگاه رسمی مقام معظم رهبری <http://farsi.khamenei.ir/others-page?id=۲۲۱۲>

- خبرگزاری جمهوری اسلامی IRNA اندونزی و حمایت از فلسطین»، کد خبر ۸۲۱۰۵۱۰۴ خرداد

۱۳۹۵

COPYRIGHTS

- © 2025 by the authors. Published by The National Defense University. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons
- © Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

طراحی الگوی پارادایمی مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی

ایران مبتنی بر رویکرد داده‌بنیاد

امید اردلان^۱، اصغر اصغرزاده^۲، مرتضی پژوهان فر^۳، رضا زنگنه^۴

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۱۴

چکیده

مسئولیت اجتماعی سازمانی به عنوان یکی از عوامل کلیدی در توسعه پایدار جوامع شناخته می‌شود. این مفهوم به‌ویژه در نهادهای دولتی و امنیتی مانند ارتش، نقش مهمی در تعادل میان نیازهای جامعه، منافع ملی و حفاظت از منابع ایفا می‌کند. با این حال، پیاده‌سازی کامل و اثربخش آن هنوز در بسیاری از موارد نیازمند توجه و تحلیل بیشتر است. در این پژوهش، به دنبال ارائه الگوی پارادایمی برای تبیین مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی ایران و ارتقای تعهد این نهاد به جامعه هستیم. برای دستیابی به این هدف، از رویکرد کیفی استفاده شد و مصاحبه‌های عمیقی با کارشناسان حوزه‌های نظامی، امنیتی و استراتژیک ارتش جمهوری اسلامی ایران انجام گرفت. در مجموع با ۹ نفر از خبرگان مصاحبه نیمه‌ساختار یافته انجام شد. این مصاحبه‌ها تا زمانی ادامه یافت که پژوهشگر به نقطه اشباع نظری رسید؛ یعنی جایی که اطلاعات جدیدی ارائه نمی‌شد و تصویری کامل از موضوع به دست آمد. روایی سؤالات مصاحبه به روش محتوایی و پایایی آن با اجرای روش بازآزمون (۰/۷۶) تأیید گردیده است. برای تحلیل داده‌های به دست آمده از نرم‌افزار مکس کیو دی ای ۲۰۲۰ که جهت انجام نظریه داده‌بنیاد (گراندد تئوری) طراحی گردیده، استفاده شده است. الگویی که پس از مراحل کدگذاری باز، محوری، و انتخابی به صورت پارادایمی شکل گرفت، شامل ۵ بعد شرایط علی، شرایط زمینه‌ای، راهبردها، شرایط مداخله‌گر، پیامدها و مشتمل بر ۲۶ مقوله اصلی و ۱۱۵ مقوله فرعی می‌باشد.

واژگان کلیدی: مسئولیت اجتماعی، ارتش، ارتش جمهوری اسلامی ایران، الگوی پارادایمی، رویکرد، داده

بنیاد، توسعه پایدار

۱. دانشیار، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا، تهران، ایران.

ardalan62omid@gmail.com

۲. استادیار، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا، تهران، ایران.

a.asgharzadeh@casu.ac.ir

۳. دانش‌آموخته دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشگاه آزاد تهران شمال، تهران، تهران.

mpajhouhanfar@gmail.com

۴. دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت مالی، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

rezazangeh7577@ut.ac.ir

مقدمه

مسئولیت اجتماعی سازمانی به مجموعه وظایف و تعهداتی گفته می‌شود که سازمان باید در جهت حفظ، مراقبت و کمک به جامعه‌ای که در آن فعالیت می‌کند، انجام دهد (جزئی و همکاران، ۱۳۹۳). این مفهوم در عصر حاضر، به‌عنوان عنصری حیاتی در توسعه پایدار جوامع، نقشی انکارناپذیر یافته است. به‌ویژه در مورد نهادهای دولتی، به‌خصوص ارتش به‌عنوان یک نهاد امنیتی، این اهمیت دوچندان می‌شود (فاجاردو و همکاران، ۲۰۲۱).

مسئولیت اجتماعی سازمانی مفهومی پویا و چندوجهی است که به تعهد سازمان به رفاه و پیشرفت جامعه‌ای که در آن فعالیت می‌کند، اشاره دارد (تای و همکاران، ۲۰۲۲). سازمان‌های دولتی، به واسطه نقش مهم خود در سیاست‌گذاری، اجرا و نظارت بر امور جامعه، می‌توانند پیش‌گام تحقق و ترویج این مفهوم باشند. این سازمان‌ها با اتخاذ رویکردی مسئولانه در قبال مسائل اجتماعی، قادرند فرهنگ پاسخگویی، تعهد و دلسوزی را در جامعه گسترش دهند. این امر از طریق آموزش، اطلاع‌رسانی و تشویق رفتارهای مسئولانه در سطوح مختلف جامعه صورت می‌گیرد (فاجاردو و همکاران، ۲۰۲۱). عملکرد مسئولانه سازمان‌های دولتی می‌تواند به‌عنوان الگویی برای سایر بخش‌ها، اعم از خصوصی و غیردولتی، عمل کرده و انگیزه پذیرش و استقرار این مفهوم را افزایش دهد.

ارتش جمهوری اسلامی ایران، به‌عنوان یکی از نهادهای اساسی کشور، در حوزه مسئولیت‌های اجتماعی وظایفی همچون امداد رسانی، حمایت از مناطق محروم، توسعه آموزش، بهبود خدمات بهداشتی و درمانی، و حفاظت از محیط‌زیست را بر عهده دارد. گسترش این اقدامات می‌تواند نقش ارتش را در توسعه پایدار کشور ارتقا بخشد. در شرایط مطلوب، ارتش به‌عنوان نهادی پیشرو در این عرصه، با برنامه‌ریزی منسجم و همکاری با سایر نهادها، می‌تواند در بهبود رفاه عمومی و تقویت اعتماد اجتماعی سهم بسزایی ایفا کند. به دلیل گستردگی و اهمیت مسئولیت‌های اجتماعی ارتش، ضرورت تدوین یک الگوی جامع برای تبیین این مسئولیت‌ها احساس می‌شود. این الگو باید راهنمای عملی برای ارتش در این زمینه بوده و سطح تعهد این نهاد را به جامعه ارتقا دهد.

سازمان‌های دولتی، نظیر ارتش، باتوجه به سهم و نقش خود در فرهنگ‌سازی و القای هنجارها، می‌توانند طلایه‌دار تحقق و ترویج مسئولیت اجتماعی سازمانی باشند. این نقش، زمینه‌ای برای الهام‌گیری و الگوبرداری دیگر بخش‌های غیردولتی فراهم می‌کند تا آن‌ها نیز به پذیرش و استقرار

این مفهوم در حوزه‌های خود بردارند (الوانی و همکاران، ۱۳۹۲). از این رو، هدف این پژوهش دستیابی به الگویی پارادایمی برای تبیین مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی ایران است که بر مبنای نظریه داده‌بنیاد طراحی و ارائه شود.

این پژوهش با هدف ارائه الگویی جامع برای تبیین مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی ایران انجام شده است. با توجه به نوآوری و اهمیت آن، این الگو به ارتش در ایفای تعهدات اجتماعی خود کمک می‌کند و نقش حیاتی در توسعه پایدار کشور و همبستگی بیشتر با اهداف اجتماعی ایفا می‌کند. ارتش جمهوری اسلامی ایران به عنوان یکی از نهادهای اساسی کشور، مسئولیت‌های اجتماعی گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف از جمله امداد رسانی، حمایت از مناطق محروم، بهبود خدمات بهداشتی و درمانی، و حفاظت از محیط زیست دارد. با توجه به اهمیت این وظایف، تبیین یک الگوی جامع برای مسئولیت‌های اجتماعی ارتش امری حیاتی است.

در شرایط بحران‌های طبیعی و انسانی، ارتش به عنوان یکی از ارکان اصلی امداد رسانی و حمایت از مردم، نقش بی‌بدیلی ایفا می‌کند. از این رو، شفاف‌سازی مسئولیت‌های اجتماعی ارتش می‌تواند موجب افزایش اعتماد عمومی به این نهاد و ارتقای همبستگی اجتماعی شود. الگوی پیشنهادی این پژوهش، حوزه‌های مختلفی از مسئولیت اجتماعی ارتش شامل امداد رسانی، کمک به مناطق محروم، بهداشت، آموزش و حفاظت از محیط زیست را پوشش می‌دهد. این الگو برای اثربخشی بیشتر نیازمند برنامه‌ریزی منسجم و همکاری مستمر با سایر نهادها و دستگاه‌های اجرایی است.

این مدل با رفع خلأهای موجود در زمینه مسئولیت اجتماعی ارتش، می‌تواند به ارتقای رضایت و اعتماد عمومی، بهبود کارایی ارتش در استفاده بهینه از منابع و در نهایت تقویت جایگاه آن در کشور کمک کند. در این تحقیق، سؤال اصلی که به دنبال پاسخ به آن هستیم این است که الگوی جامع مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی ایران چگونه است؟

مبانی نظری

پیشینه‌شناسی

تحقیقات داخلی:

۱- سعید اسماعیلی و همکاران در سال ۱۴۰۲ در مقاله‌ای تحت عنوان «طراحی مدل مسئولیت اجتماعی شرکتی با رویکرد شفافیت سازمانی» بیان می‌کند که این پژوهش با هدف طراحی مدل مسئولیت اجتماعی شرکتی با رویکرد شفافیت سازمانی در سازمان تامین اجتماعی انجام شده است.

از طریق مصاحبه با خبرگان و پرسشنامه از مدیران و متخصصان سازمان، شش بعد برای مسئولیت پذیری و پنج دسته راهبرد برای ارتقای آن با استفاده از شفافیت سازمانی شناسایی شد. تایید نشان داد که شفافیت سازمانی می‌تواند در ارتقای مسئولیت اجتماعی و عملکرد سازمان موثر باشد.

۲- علیرضا بهادر و همکاران در سال ۱۴۰۲ در مقاله ای تحت عنوان «عوامل موثر بر ارتقاء مسئولیت پذیری اجتماعی به عنوان رویکردی اخلاقی» بیان میکنند. این پژوهش به بررسی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی در زنجیره تأمین پرداخته و ۹ عامل کلیدی مانند اطلاعات، جهت‌گیری و تعهد به پایداری را شناسایی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که مسئولیت‌پذیری اجتماعی به بهبود رفتارهای سازمان‌ها و توسعه پایدار کمک می‌کند.

۳- وجه ال.. قربانزاده و همکاران در سال ۱۴۰۱ در مقاله ای تحت عنوان «فرا تحلیل پیامدهای مسئولیت اجتماعی در سازمانهای ایرانی» بیان میکنند. این پژوهش نشان می‌دهد که مسئولیت اجتماعی در سازمان‌های ایرانی به افزایش هماهنگی فرد با سازمان، تقویت هویت و اعتماد سازمانی، و بهبود مشروعیت و عملکرد زیست‌محیطی در سطح جامعه کمک می‌کند.

۴- عبدالعلی پورشاسب و همکاران در سال ۱۳۹۷ در مقاله خود با عنوان «راهبردهای نحوه فعالیت آجا در مدیریت بحران» توضیح میدهند که این مقاله به بررسی راهبردهای ارتش در مدیریت بحران‌های طبیعی طبق اصل ۱۴۷ قانون اساسی پرداخته است، که دولت را موظف می‌کند در زمان بحران از نیرو و تجهیزات ارتش برای امداد و سایر اقدامات بدون آسیب به آمادگی رزمی استفاده کند. مقاله هشت راهبرد، از جمله ارتقای ظرفیت‌ها، بازنگری ساختارها و قوانین، تقویت آمادگی‌ها و ایجاد سامانه‌های تخصصی مدیریت بحران را معرفی می‌کند. هدف این راهبردها افزایش توان ارتش در مقابله با بحران‌های طبیعی و کاهش اثرات آنها بر کشور است.

تحقیقات خارج از کشور:

۱- والدردر سال ۲۰۲۱ در مقاله ای تحت عنوان «مسئولیت اجتماعی سازمان از دیدگاه نظامی» این پژوهش مسئولیت اجتماعی نیروهای مسلح لهستان را بررسی کرده و نشان می‌دهد که این نیروها به حفاظت از جامعه و ارتقای منافع اجتماعی و محیط زیستی متعهدند. همچنین، اصول مسئولیت اجتماعی کسب‌وکار در آن‌ها قابل اجراست. مباحث اصلی شامل پیوند با جامعه، حق دفاع از خود و دوری از منافع سیاسی حاکمان است.

۲-پارک^۱ و همکاران در سال ۲۰۲۰ در پژوهشی با عنوان «تأثیر مسئولیت اجتماعی نظامی و درک سازمانی سرباز و رفتار شهروندی» در کره، مطالعه‌ای نشان داد که تعهد ارتش به مسئولیت‌های اجتماعی مانند حقوق بشر و اقدامات بشردوستانه، بر اعتبار ارتش و رفتار سازمانی سربازان تأثیر مثبت دارد. این تأثیر با افزایش اعتبار ارتش و در خصوص مسئولیت‌های حقوقی، اخلاقی و بشردوستانه تقویت می‌شود.

۳-جون هونا^۲ در سال ۲۰۲۰ در مقاله‌ای تحت عنوان «سیاست‌های نظامی در دوران پاندمی در اندونزی» مقاله به بررسی نقش ارتش اندونزی در بحران کرونا می‌پردازد و می‌گوید که بحران باعث افزایش نقش ارتش شده است. برخی این را نشانه بازگشت ارتش به سیاست می‌دانند، اما نویسنده معتقد است ارتش به دنبال تثبیت جایگاه و افزایش روحیه نیروها است. دموکراتیزاسیون باعث نارضایتی از مازاد افسران شده و دولت با حمایت از افسران خاص در حال گسترش شبکه حمایتی خود است. ارتش از بحران کرونا برای پیشبرد برنامه‌های داخلی خود استفاده می‌کند.

۴-تت ناینگ زاو^۳ و همکاران در سال ۲۰۱۷ در مقاله‌ای تحت عنوان «نقش ارتش در مدیریت و پاسخ به بلایای طبیعی در سیل‌های سال ۲۰۱۵ میانمار» بیان می‌کنند که این پژوهش با تحلیل شبکه‌های اجتماعی، به بررسی اثربخشی مدیریت بحران و نقش بازیگران در سیل سراسری میانمار در سال ۲۰۱۵ پرداخته است. نقش ارتش در این شبکه شامل اطلاع‌رسانی، تبادل منابع، جستجو و نجات و ارائه کمک‌های بشردوستانه بوده است. در این بحران، ارگان‌های دولتی، سازمان‌های بین‌المللی و سازمان‌های غیردولتی از بخش‌های مختلف در شبکه مدیریت بحران همکاری داشتند.

جدول ۱: جمع‌بندی پیشینه‌شناسی

ردیف	عنوان مقاله و نویسنده	جمع‌بندی یافته‌ها	کاربردها
۱	طراحی مدل مسئولیت اجتماعی شرکتی (اسماعیلی، ۱۴۰۲)	شناسایی شش بعد مسئولیت‌پذیری و پنج راهبرد برای ارتقای آن از طریق شفافیت سازمانی. شفافیت باعث بهبود مسئولیت اجتماعی و عملکرد	بهبود سیاست‌های شفافیت در سازمان‌ها برای افزایش کارایی، تقویت مسئولیت اجتماعی و اعتماد ذی‌نفعان.

¹ Park² Honna, Jun³ Zaw, Thet Naing

		سازمان می‌شود.	
۲	عوامل مؤثر بر ارتقای مسئولیت‌پذیری اجتماعی (بهادر، ۱۴۰۲)	شناسایی ۹ عامل کلیدی شامل اطلاعات، ذینفعان و پایداری. مسئولیت اجتماعی به‌عنوان چارچوبی اخلاقی، رفتارهای اجتماعی و زیست‌محیطی را بهبود می‌بخشد.	طراحی استراتژی‌های مبتنی بر اخلاق و پایداری در زنجیره تأمین و ارتقای ارتباط با ذی‌نفعان.
۳	فرا تحلیل پیامدهای مسئولیت اجتماعی (قربانی‌زاده، ۱۴۰۱)	پیامدهای مسئولیت اجتماعی در سه سطح: فردی (نوع‌دوستی، رفتار مشتری‌مدار)، سازمانی (هویت، مزیت رقابتی) و برون‌سازمانی (اعتماد عمومی، مشروعیت).	کمک به سیاست‌گذاری برای تقویت فرهنگ مسئولیت اجتماعی و ایجاد ارزش‌افزوده در سازمان‌ها و جامعه.
۴	راهبردهای فعالیت آجا در مدیریت بحران (پورشاسب، ۱۳۹۷)	معرفی هشت راهبرد شامل تقویت آمادگی‌ها و ایجاد سامانه‌های تخصصی برای ارتقای ظرفیت مدیریت بحران طبیعی در ارتش.	بهبود برنامه‌ریزی بحران‌های طبیعی و افزایش بهره‌وری تجهیزات و نیروهای نظامی در شرایط بحرانی.
۵	مسئولیت اجتماعی سازمان از دیدگاه نظامی (والدمر، ۲۰۲۱)	تحلیل مسئولیت اجتماعی نیروهای مسلح لهستان با تأکید بر پیوند با جامعه، حفاظت از محیط‌زیست و اصول اخلاقی نظامی.	ارتقای همکاری ارتش با جامعه و تقویت نقش آن در تحقق اهداف زیست‌محیطی و اجتماعی.
۶	تأثیر مسئولیت اجتماعی نظامی بر رفتار سازمانی (پارک، ۲۰۲۰)	مسئولیت اجتماعی ارتش بر رفتار سازمانی و اعتبار درونی ارتش تأثیر مثبت دارد. اقداماتی مانند حقوق بشر و بشردوستی نقش کلیدی دارند.	تقویت سیاست‌های ارتش برای ایجاد تعامل مثبت با نیروها و ارتقای روحیه و اعتبار سازمانی.
۷	سیاست‌های نظامی در دوران پاندمی (جون هونا، ۲۰۲۰)	نقش ارتش اندونزی در بحران کرونا شامل تثبیت جایگاه، افزایش تعاملات داخلی و اجرای برنامه‌های حمایتی برای افسران مازاد.	بهره‌برداری از بحران‌ها برای تقویت ساختارها و افزایش اثربخشی نقش ارتش در سیاست‌گذاری داخلی.

۸	تأثیر سابقه نظامی در شفافیت مسئولیت اجتماعی (نصیح، ۲۰۱۹)	حضور افراد با سابقه نظامی در هیئت‌مدیره شرکت‌ها شفافیت گزارش‌های مسئولیت اجتماعی را افزایش می‌دهد، اما این تأثیر در مورد سیاستمداران مشاهده نشده است.	طراحی چارچوب‌هایی برای استفاده از سابقه نظامی در مدیریت سازمان‌ها جهت افزایش شفافیت و اعتماد عمومی.
۹	نقش ارتش در مدیریت بلایای طبیعی (زاو، ۲۰۱۷)	تحلیل شبکه‌های اجتماعی نشان داد ارتش میانمار در سیل ۲۰۱۵ نقش کلیدی در اطلاع‌رسانی، جستجو و نجات و تبادل منابع ایفا کرده است.	ارتقای نقش ارتش در مدیریت بحران از طریق همکاری مؤثر با سایر نهادها و استفاده از شبکه‌های اجتماعی برای مدیریت بهتر بحران‌ها.

نتیجه‌گیری کلی: این مقالات نشان‌دهنده اهمیت مسئولیت اجتماعی در نهادهای نظامی و سازمانی هستند. یافته‌ها حاکی از آن است که شفافیت، همکاری بین‌بخشی، استفاده از اصول اخلاقی و پایداری می‌توانند تأثیرات مثبت بر عملکرد سازمان‌ها، اعتماد عمومی و تعامل با ذی‌نفعان داشته باشند. این رویکردها به توسعه پایدار جامعه و تقویت جایگاه سازمان‌ها در سطح ملی و بین‌المللی کمک می‌کند.

استفاده‌ها: سازمان‌ها: بهبود شفافیت و مسئولیت‌پذیری برای جلب اعتماد و افزایش کارایی. نهادهای نظامی: توسعه برنامه‌های بشردوستانه و زیست‌محیطی برای افزایش اعتبار و تعامل با جامعه.

دولت‌ها: بهره‌برداری از ظرفیت نظامی در بحران‌ها و طراحی سیاست‌های حمایتی. تحقیقات آینده: گسترش چارچوب‌های اخلاقی برای ارتقای رفتارهای اجتماعی و اقتصادی سازمان‌ها.

ب- مفهوم شناسی

مسئولیت اجتماعی: مؤلفه‌های اجتماعی و فرهنگی مانند فرهنگ دفاعی، هویت ملی و احساس تعلق به کشور در تقویت مسئولیت اجتماعی مؤثرند. در ایران، مذهب، کربلا و سرمایه اجتماعی حس مسئولیت را تقویت کرده و در دوران دفاع مقدس، مردم با تکیه بر این مؤلفه‌ها از میهن دفاع کردند. این مؤلفه‌ها در تقویت همبستگی و مشارکت عمومی نیز نقش دارند. (محمدرضا آشتیانی، ۱۴۰۳) مولر و همکاران، مسئولیت اجتماعی سازمان را ارتباطی متقابل بین یک نهاد و جامعه اطراف آن تعریف می‌کنند که بر پایه مسئولیت‌پذیری بنا شده است. این مفهوم به این

معناست که کسب‌وکارها و سازمان‌ها موظف‌اند در قبال آثار فعالیت‌های خود بر جامعه پاسخگو باشند. (مولر^۱ و همکاران، ۲۰۰۹) از دیدگاه بانک جهانی، این مسئولیت به‌صورت تعهدی جامع تعریف می‌شود که سازمان را ملزم می‌کند در برابر همه افرادی که به‌نوعی در فعالیت‌هایش سهیم هستند، پاسخگو باشد. (ساستاراروجی^۲ و همکاران، ۲۰۰۸) مسئولیت اجتماعی سازمان‌ها در چند دهه گذشته به‌عنوان یک موضوع کلیدی در حوزه مدیریت موردتوجه قرار گرفته و جایگاه ویژه‌ای در ادبیات این حوزه پیدا کرده است. (سعیدی و همکاران، ۲۰۱۵) اگرچه تعریف جامع و واحدی برای مسئولیت اجتماعی شرکتی وجود ندارد، اما به‌طور کلی می‌توان آن را به‌عنوان مجموعه‌ای از عملکردها، فرایندها و تعهداتی دانست که یک سازمان در قبال جامعه و ذی‌نفعان خود بر عهده می‌گیرد. این مفهوم در سال ۲۰۱۲ توسط گالبرایث به‌عنوان مجموعه‌ای از فعالیت‌ها و تعهدات سازمان‌ها در قبال ذی‌نفعانشان تعریف شده است. (گالبرایث^۳، ۲۰۱۲) هدف اصلی سازمان‌ها افزایش بهره‌وری و سود است، اما موفقیت پایدار نیاز به ادغام اهداف اجتماعی و اخلاقی دارد. مسئولیت اجتماعی، فراتر از قانون، به بهبود رفاه جامعه کمک می‌کند و عدم توجه به آن می‌تواند اعتبار شرکت‌ها را کاهش دهد. تعهد به این مسئولیت باعث توسعه پایدار و موفقیت بلندمدت سازمان‌ها می‌شود.

مفهوم مسئولیت اجتماعی در ارتش: مسئولیت اجتماعی در ارتش و سازمان‌های دولتی به معنای تعهدی فراتر از وظایف قانونی برای ارتقای رفاه جامعه و حفظ محیط‌زیست است. ارتش باید علاوه بر آمادگی رزمی، به مسئولیت اجتماعی خود نیز توجه کند. با بهره‌گیری از منابع انسانی شایسته، می‌تواند نقش مهمی در توسعه پایدار جامعه ایفا کرده و از طریق ارتقای شایستگی‌ها و توانمندی‌ها در راستای ارزش‌های اسلامی، مسئولیت‌های اجتماعی خود را تقویت کند. (محمد حسن باقری و همکاران، ۱۴۰۳) این مسئولیت شامل اقداماتی نظیر سرمایه‌گذاری در منابع تجدیدپذیر، کاهش ضایعات و ترویج مصرف مسئولانه انرژی جهت توسعه پایدار می‌شود. (یوئه‌هونگ لو^۴ و همکاران، ۲۰۲۰) اهمیت مسئولیت اجتماعی در ارتش تا حدودی هم تراز با وظایف دفاعی است و نقش کلیدی در ایجاد جامعه‌ای امن، توسعه‌یافته و پایدار دارد. ارتش با

---

¹ Mueller, M

² Sastararuji, D

³ Galbreath

⁴ Lu, Y

رویکردی فعال و برنامه‌ریزی‌شده در مسئولیت‌های اجتماعی، می‌تواند به تقویت ثبات ملی، افزایش اعتماد عمومی و مشروعیت خود، و همچنین به توسعه پایدار جوامع محلی کمک کند. (شلومو میزراهی^۱ و همکاران، ۲۰۲۰) ارتش می‌تواند با ایجاد برنامه‌های مشارکتی و همکاری با جوامع محلی، نیازها و مشکلات آنها را شناسایی و در حل آنها مشارکت کند. این کار از طریق برگزاری جلسات هم‌اندیشی، تشکیل گروه‌های مشترک، اجرای پروژه‌های عمرانی و عام‌المنفعه، و ارائه خدمات آموزشی و بهداشتی به جوامع محروم امکان‌پذیر است. (برندا نوول و پنی فاستر-فیشمن^۲، ۲۰۱۱) ارتش می‌تواند با توسعه همکاری‌های بین سازمانی با نهادهای دولتی، غیردولتی و بین‌المللی، منابع و تخصص‌های لازم برای پروژه‌های مسئولیت اجتماعی را تأمین کند. این همکاری‌ها شامل اجرای پروژه‌های عمرانی، ارائه خدمات آموزشی و بهداشتی، توانمندسازی اقتصادی و امداد رسانی در مواقع بحران است. (سینتیا هاردی^۳ و همکاران ۲۰۰۳) تدوین و اجرای برنامه جامع مسئولیت‌های اجتماعی باید با توجه به نیازهای جامعه، ظرفیت‌های ارتش و تجارب سایر نهادها انجام شود. این برنامه باید اهداف مشخص، استراتژی‌های عملی، برنامه‌های اجرایی، شاخص‌های اندازه‌گیری و نظام ارزیابی و نظارت را شامل شود. (تامارا ولاستلیکا باکیچ^۴ و همکاران، ۲۰۱۵)

الگوی پارادایمی: مدل پارادایمی نتیجه نهایی تحلیل کیفی به روش داده‌بنیاد را نشان می‌دهد. در این مدل، مقوله‌های شناسایی شده از طریق کدگذاری باز و کدگذاری محوری در قالب یک الگوی ساختاری مرتب می‌شوند. فرآیند یکپارچه‌سازی و تقویت نظریه در کدگذاری انتخابی، با استفاده از تکنیک‌هایی مانند نگارش خط داستان که مفاهیم را به یکدیگر متصل می‌کند و فرایند دسته‌بندی از طریق یادداشت‌برداری‌های شخصی در مورد ایده‌های نظری انجام می‌شود. در این مرحله، نظریه‌پرداز به بررسی مقوله محوری می‌پردازد که سایر مقولات پیرامون آن شکل می‌گیرند و کلیدواژه‌ای را تشکیل می‌دهد. این مقوله به صورت نظام‌مند انتخاب می‌شود و با ارتباط دادن آن به سایر مقولات، نظریه‌ای نوشته می‌شود که توصیف‌گر فرایندی است که در پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است. (کارول^۵، ۲۰۰۵)

¹ Mizrahi, S

² Nowell, B., & Foster-Fishman

³ Hardy, C

⁴ Bakić, T

⁵ Creswell, J. W

اثربخشی مسئولیت اجتماعی در ارتش: اثربخشی به معنای دستیابی به هدف و روشی کارآمد است. در زمینه مسئولیت اجتماعی ارتش، این مفهوم شامل فراتر رفتن از وظایف دفاعی و مشارکت در رفاه جامعه است. عوامل مؤثر بر اثربخشی این مسئولیت شامل فرهنگ و ارزش‌های جامعه، نگرش مردم نسبت به ارتش، و میزان مشارکت مردم در برنامه‌های اجتماعی است. (اولنا گریشنووا و اولنا پانچنکو^۱، ۲۰۲۲) آگاهی و مشارکت عمومی در برنامه‌های اجتماعی نقش کلیدی در اثربخشی مسئولیت‌های اجتماعی ارتش دارد. این شامل میزان مشارکت مردم و آگاهی آنان از اهمیت این مسئولیت‌ها است. (محمد عین‌ال اسامه^۲ و همکاران، ۲۰۲۱). برای مدیریت و اجرای اثر بخش برنامه‌های مسئولیت‌های اجتماعی در ارتش، لازم است یک ساختار سازمانی مناسب ایجاد شود. این ساختار باید شامل یک ستاد مرکزی باشد که نقش سیاست‌گذاری و هماهنگی کلان را بر عهده دارد، و همچنین واحدهای استانی و شهرستانی که مسئولیت برنامه‌ریزی، اجرای محلی، نظارت و ارزیابی این برنامه‌ها را بر عهده داشته باشند. این تقسیم‌بندی وظایف به مدیریت بهتر و اجرای موفق‌تر برنامه‌های مسئولیت اجتماعی در سطح ملی و محلی کمک می‌کند. (نیکولینا مارکوتا و وکیچ^۳ و همکاران، ۲۰۱۹).

نظریه‌های مسئولیت اجتماعی: برای تشریح بهتر مبحث مسئولیت اجتماعی، قصد داریم نظریه‌های مختلفی که در این حوزه مطرح شده‌اند را بررسی کنیم. این نظریه‌ها هر یک از زاویه‌ای متفاوت به مسئولیت اجتماعی سازمان‌ها نگاه می‌کنند و به درک عمیق‌تر و جامع‌تری از چگونگی اجرای مسئولیت اجتماعی و تأثیرات آن بر جامعه و ذی‌نفعان کمک می‌کنند.

(۱) نظریه‌های ابزاری: این دسته از نظریه‌ها مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت‌ها را ابزاری برای کسب سود و خلق ثروت برای سهامداران می‌دانند. بر اساس دیدگاه میلتن فریدمن، شرکت‌ها باید در فعالیت‌های اجتماعی شرکت کنند تا ارزش سهام خود را افزایش دهند و در صورت کاهش ارزش، این فعالیت‌ها را متوقف کنند. (جف فرومن^۴، ۱۹۹۷) نظریه سرمایه‌گذاری اجتماعی، که توسط پورتر و کرامر ارائه شده، معتقد است که سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های اجتماعی می‌تواند

¹ Grishnova, O., & Panchenko, O

² Usama, M

³ Vukić, N., Omazić, M

⁴ Frooman, J

برتری رقابتی شرکت را افزایش داده، رفاه جامعه را بهبود بخشد و عملکرد رقابتی شرکت‌ها را تقویت کند. (مایکل پورتر و مارک کرامر^۱، ۲۰۰۲).

(۲) نظریه سیاسی: نظریه‌های سیاسی بر مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها و تعامل آن‌ها با جامعه و قدرت‌های سیاسی تمرکز دارند. دیویس معتقد است با افزایش قدرت اجتماعی شرکت‌ها، مسئولیت آن‌ها نیز بیشتر می‌شود. (کوی ژانگ^۲، ۲۰۱۷) شهروندی شرکتی به شرکت‌ها مسئولیت‌هایی مشابه شهروندان جامعه می‌دهد. با جهانی‌شدن و عوامل دیگر، شرکت‌های بین‌المللی به‌عنوان شهروندان با مسئولیت‌های اجتماعی محلی و بین‌المللی شناخته می‌شوند. دیرک ماتن^۳ و همکاران، ۲۰۰۳).

(۳)، نظریه‌های یکپارچه و مکمل، بر هماهنگی تعهدات اجتماعی شرکت‌ها با اهداف اقتصادی تأکید دارند، زیرا موفقیت آن‌ها به پاسخگویی به انتظارات اجتماعی بستگی دارد. این رویکرد شامل شناسایی، ارزیابی، و واکنش به مسائل اجتماعی و سیاسی است تا فاصله بین انتظارات عمومی و عملکرد شرکت کاهش یابد و فرصت‌های ناشی از تغییرات اجتماعی و سیاسی بهره‌برداری شوند. سارا کراولی^۴ و همکاران، ۲۰۱۷ اصل پاسخگویی به عموم تأکید دارد که شرکت‌ها باید نسبت به همه افراد و گروه‌های جامعه مسئولیت‌پذیر باشند و فعالیت‌های خود را با سیاست‌های عمومی و اهداف اجتماعی تعیین‌شده در قوانین هماهنگ کنند. (گیتا لاسیت^۵، ۲۰۲۰) این رویکرد به عملکرد اجتماعی شرکت‌ها می‌پردازد و نظریات قبلی را با یکدیگر ترکیب می‌کند. (کارول، ۲۰۰۶) شرکت‌ها باید مشروعیت اجتماعی خود را از طریق مسئولیت اجتماعی حفظ کنند، که شامل تعهدات اقتصادی، قانونی، اخلاقی و اختیاری است. عملکرد اجتماعی شرکت‌ها بر اساس مسئولیت اجتماعی، پاسخگویی و مدیریت موضوعات اجتماعی ارزیابی می‌شود و به جنبه‌هایی مانند عملکرد زیست‌محیطی و مدیریت ذی‌نفعان توجه دارد.

(۴) نظریه چهارم نظریه‌های اقتصادی است، در نظریه‌های اقتصادی، (گری^۶ و همکاران، ۱۹۹۶) در نظریه اقتصاد سیاسی، ارتباط پیچیده‌ای میان اقتصاد، سیاست و جامعه وجود دارد. این نظریه

¹ Porter, M., & Kramer, M

² Zhang, C

³ Matten, D

⁴ Crowley, S

⁵ Lasztyt, G

⁶ Gray, R., Owen D

گزارش‌های حسابداری را ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به فعالیت‌های تجاری شرکت‌ها می‌داند و به دو رویکرد تقسیم می‌شود: **رویکرد کلاسیک** که بر تعارض‌های ساختاری جامعه و حمایت از منافع سرمایه‌داران تأکید دارد، و **رویکرد غیرکلاسیک** که به فشار گروه‌های اجتماعی مانند سازمان‌های محیط‌زیستی و نهادهای حقوق بشری می‌پردازد. در همین راستا، در سال ۱۹۹۱، کوفی عنان معاهده‌ای با نه اصل درباره حقوق بشر، کار و محیط‌زیست ارائه کرد که حقوق بشر را مبنای ارزیابی مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها قرار داده و هدف آن ترویج عدالت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است. همچنین، برای تأیید رعایت حقوق بشر و استانداردهای کاری، گواهینامه **SA8000** به‌عنوان ابزاری برای ارزیابی و اعتبارسنجی معرفی شد. (کسل^۱، ۲۰۰۱).

الگوی پارادایمی مسئولیت اجتماعی در ارتش جمهوری اسلامی ایران از نظریه‌های یکپارچه و مکمل و نظریه اخلاقی بهره می‌برد. این نظریه‌ها بر هماهنگی تعهدات اجتماعی با اهداف اقتصادی و استراتژیک تأکید دارند و به تنظیم سیاست‌های ارتش در حوزه‌های مختلفی مانند امداد رسانی، توسعه مناطق محروم و حفظ محیط زیست کمک می‌کنند. همچنین، اصل پاسخگویی به عموم و مدیریت موضوعات اجتماعی نیز برای ارتش اهمیت دارد تا برنامه‌ها و اقدامات خود را با سیاست‌های عمومی کشور همسو کند.

روش‌شناسی تحقیق:

این تحقیق بر پایه یک رویکرد کیفی است که با استفاده از نظریه داده‌بنیاد در یک پارادایم خاص طراحی شده است. برای گردآوری اطلاعات و داده‌ها، از منابع نظری مختلفی بهره‌گیری شده که شامل مطالعه اسناد بالادستی و انجام مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته است. در این مصاحبه‌ها، متخصصان و کارشناسان در حوزه نظامی حضور داشتند که تجربه و دانش عمیق در زمینه‌های مختلف نظامی و امنیتی دارند. این افراد از طریق نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند و پژوهشگر با انجام مصاحبه با ۹ نفر از آن‌ها به مرحله اشباع نظری رسید. جهت تحلیل داده‌های جمع‌آوری‌شده، با توجه به اهداف و پرسش‌های پژوهش، از روش کدگذاری استراوس و کوربین استفاده شد. اطلاعات به‌دست‌آمده از مصاحبه‌ها، با بهره‌گیری از تکنیک تحلیل محتوا در چارچوب نظریه داده‌بنیاد، در سه مرحله شامل کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی تجزیه و تحلیل

¹ Cassel, D

شدند. این مراحل به پژوهشگر کمک کردند تا الگوهای معناداری را شناسایی کرده و داده‌ها را به شکلی منسجم سازمان‌دهی کند که به درک عمیق‌تری از موضوع مورد بررسی منجر شود.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق:

خلاصه نتایج تحلیل داده‌های گردآوری‌شده برای سؤالات پژوهش در جدول‌های زیر ارائه شده است. لازم به ذکر است که نحوه محاسبه میانگین‌ها به شرح زیر است:

روش محاسبه میانگین: این میانگین بر اساس تعداد تکرار مقوله موردنظر در متن محاسبه شده است. تکرارها شامل داده‌هایی است که از مصاحبه‌ها، مقالات، و کتاب‌های مرتبط استخراج شده‌اند. برای هر مقوله، نسبت تعداد دفعات تکرار آن مقوله به مجموع تکرارهای همه مقوله‌ها محاسبه و به‌عنوان میانگین در نظر گرفته شده است. این روش به‌گونه‌ای طراحی شده که وزن‌دهی به هر مقوله بر اساس میزان اهمیت و بسامد آن در منابع اصلی صورت می‌گیرد و سهم نسبی هر مقوله در تحلیل نهایی را نمایان می‌سازد. این شیوه تحلیلی امکان ارائه تصویری دقیق و متوازن از نتایج پژوهش را فراهم می‌کند و نقش هریک از مقوله‌ها را در ساختار الگوی پارادایمی مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی ایران به‌طور شفاف مشخص می‌سازد.

جدول ۲: مقوله‌های اصلی و فرعی بعد شرایط علی

بعد شرایط علی				
مقوله اصلی	مقولات فرعی	میانگین	مقولات فرعی	میانگین
توسعه مهارت‌ها	هماهنگی بین سازمان‌ها برای اجرای قوانین مسئولیت اجتماعی	۶.۵۵	تأثیر قوانین حمایتی بر ارتقای مسئولیت اجتماعی	۹.۸۳
	تخصیص بودجه و مشوق‌های مالی برای مسئولیت اجتماعی	۸.۱۹	وجود و کارآمدی قوانین و مقررات مسئولیت اجتماعی	۴.۹۱
	وجود نهادهای نظارتی و حمایتی برای اجرای مسئولیت‌های اجتماعی		۱۳.۱۱	
توسعه مهارت‌ها	تنوع و پوشش موضوعی دوره‌های آموزشی	۲.۸۱	اثربخشی برنامه‌های آموزشی در عملکرد عملیاتی	۵.۶۳
	میزان مشارکت نیروها در برنامه‌های آموزشی	۷.۰۴	سطح مهارت و دانش نیروها پس از آموزش	۲.۸۱
	تعداد و کیفیت دوره‌های آموزشی برگزار شده		۱.۴۰	
دشمنان منطقه‌ای و بین‌المللی	همکاری و اتحادهای منطقه‌ای و بین‌المللی	۱.۴۰	پیشرفت و توسعه تجهیزات و فناوری‌های دفاعی	۱.۴۰

وضع سیاسی و اجتماعی	دپلماسی نظامی و توسعه روابط بین‌المللی	۱.۴۰	اقتدار بازدارندگی و آمادگی دفاعی	۱.۴۰
	کارایی و موفقیت در عملیات نظامی و نبردها			
	وجود و فعالیت نهادهای مدنی	۲.۳۸	ثبات سیاسی و انسجام اجتماعی	۳.۵۷
	سطح مشارکت مدنی و اجتماعی	۳.۵۷	میزان تنش‌ها و ناآرامی‌های سیاسی	۱.۱۹
	رویکرد و نقش رسانه‌ها و نخبگان در ترویج مسئولیت اجتماعی			
				۲.۳۸

جدول ۳: مقوله‌های اصلی و فرعی بعد شرایط مداخله‌گر

بعد شرایط مداخله‌گر				
مقوله اصلی	مقولات فرعی	میانگین	مقولات فرعی	میانگین
تدوین و اجرای برنامه جامع مسئولیت‌های اجتماعی	وجود برنامه جامع با اهداف، استراتژی‌ها و برنامه‌های اجرایی مشخص	۸	میزان انطباق برنامه با نیازها و اولویت‌های جامعه و ظرفیت‌های ارتش	۴
	تعداد شاخص‌های اندازه‌گیری و نظام‌های ارزیابی و نظارت تعریف شده	۴	وجود و کارآمدی قوانین و مقررات مسئولیت اجتماعی	۳
	وجود نهادهای نظارتی و حمایتی برای اجرای مسئولیت‌های اجتماعی			
	۱۳.۱۱			
تکنولوژی و نوآوری	دسترسی به فناوری‌های نوین	۱.۱۹	نوآوری در توسعه مسئولیت اجتماعی	۲.۳۸
	سطح استفاده از تکنولوژی در برنامه‌های مسئولیت اجتماعی	۲.۳۸	میزان سرمایه‌گذاری در فناوری‌های مسئولیت اجتماعی	۱.۱۹
	تأثیر تکنولوژی بر بهره‌وری و اثربخشی برنامه‌های مسئولیت اجتماعی			
توسعه برنامه‌های توانمندسازی اقتصادی	تعداد برنامه‌های توانمندسازی اقتصادی و کارآفرینی راه‌اندازی شده	۴.۹۱	میزان مشارکت و تعداد افراد آموزش دیده در برنامه‌های شغلی	۴.۹۱
	تأثیر برنامه‌های اقتصادی بر بهبود وضعیت شغلی و اقتصادی شرکت‌کننده	۴.۹۱	میزان رضایت و بازخورد مثبت از برنامه‌های توانمندسازی اقتصادی	۴.۹۱

جدول ۴: مقوله‌های اصلی و فرعی بعد شرایط زمینه‌ای

بعد شرایط زمینه‌ای

مقوله اصلی	مقولات فرعی	میانگین	مقولات فرعی	میانگین
ارزش‌های فرهنگ و	سطح مشارکت اجتماعی	۷.۱۴	نظام ارزشی و اخلاقی	۱۰.۷۱
	پایبندی به سنت‌ها و آیین‌ها	۲.۳۸	تنوع فرهنگی	۴.۷۶
	میزان مشارکت مردم در برنامه‌های داوطلبانه و مسئولیت اجتماعی			۷.۱۴
سطح مشارکت مدنی	تعداد و تنوع سازمان‌های مردم‌نهاد فعال	۳.۵۷	نقش جامعه مدنی در ارتقای شفافیت و نظارت عمومی	۷.۱۴
	سطح دسترسی مردم به اطلاعات و آزادی بیان	۲.۳۸	تعامل ارتش با سازمان‌های مدنی و نهادهای اجتماعی	۴.۷۶
	میزان مشارکت مردم در فرایندهای تصمیم‌گیری و انتخاباتی			۲.۳۸
پژوهشی زیرساخت‌های آموزشی و	کیفیت و تعداد مؤسسات آموزشی مرتبط با مسئولیت اجتماعی	۲.۳۸	سطح دسترسی به منابع آموزشی و پژوهشی	۳.۵۷
	توسعه زیرساخت‌های پژوهشی برای حمایت از مسئولیت اجتماعی	۵.۹۵	تأثیر آموزش و پژوهش بر ارتقای مسئولیت اجتماعی	۳.۵۷
	همکاری علمی و پژوهشی با نهادهای آموزشی و پژوهشی دیگر			۱.۱۹
حمایت‌های بین‌المللی و منطقه‌ای	تعداد و تنوع همکاری‌ها و حمایت‌های بین‌المللی و منطقه‌ای	۲.۳۸	سطح بهره‌مندی از منابع و کمک‌های بین‌المللی	۱.۱۹
	کیفیت و اثربخشی همکاری‌های بین‌المللی	۲.۳۸	تأثیر حمایت‌های بین‌المللی بر تقویت برنامه‌های اجتماعی ارتش	۱.۱۹
	میزان مشارکت در توافق‌نامه‌ها و برنامه‌های مشترک با نهادهای جهان			۱.۱۹
فرهنگ‌سازمانی	ترویج و نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی در تمام سطوح سازمان	۸.۱۹	نظارت و ارزیابی فرهنگ اخلاقی در محیط کاری	۴.۹۱
	تشویق به انجام رفتارهای مسئولانه و اخلاق‌مدار	۴.۹۱	توجه به مسئولیت‌پذیری اجتماعی در تعامل با جامعه	۴.۹۱
	پایبندی به اصول اخلاقی و اجتماعی در رفتار سازمانی و عملکرد فردی			۹.۸۳
مردمی ارتش	تمایل به پیوستن به ارتش و حمایت از آن	۲.۸۱	حضور و مشارکت عمومی در رویدادها و مراسم‌های ارتش	۲.۸۱

رضایت عمومی از خدمات و عملکرد ارتش	۷.۰۴	سطح مشارکت و همکاری عمومی در برنامه‌ها و فعالیت‌های ارتش	۲.۸۱
میزان اعتماد و اطمینان عمومی به ارتش			۵.۶۳

جدول ۵: مقوله های اصلی و فرعی بعد راهبرها

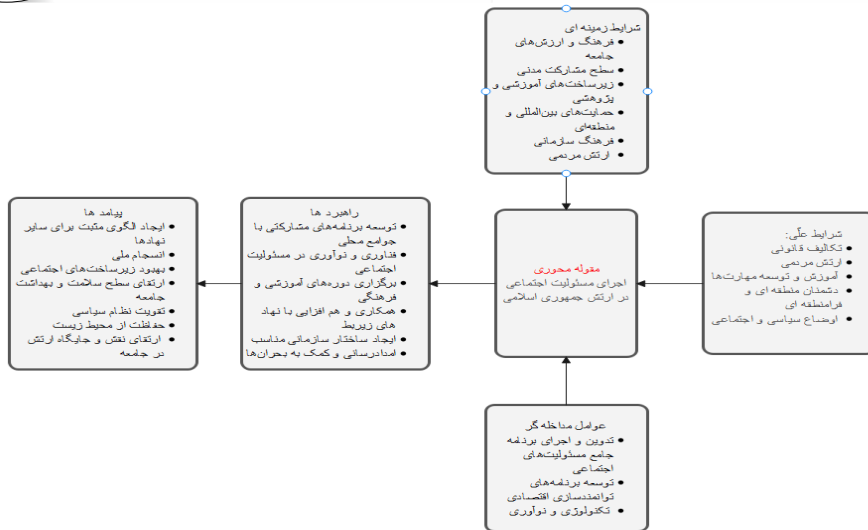
بعد راهبرها				
مقوله اصلی	مقولات فرعی	میانگین	مقولات فرعی	میانگین
ب. جوامع محلی: توسعه برنامه‌های مشارکتی	تعداد برنامه‌های مشترک با جوامع محلی اجرا شده	۳	تعداد مشکلات و نیازهای شناسایی شده و حل شده در جوامع محلی	۳
	میزان مشارکت جوامع محلی در طراحی و پیاده‌سازی برنامه‌ها	۲	سطح رضایت جوامع محلی از نتایج و تأثیرات برنامه‌های مشارکتی	۵
ج. اجتماعی: فناوری و نوآوری در مسئولیت	وجود برنامه جامع با اهداف، استراتژی‌ها و برنامه‌های اجرایی مشخص	۸	میزان انطباق برنامه با نیازها و اولویت‌های جامعه و ظرفیت‌های	۴
	تعداد شاخص‌های اندازه‌گیری و نظام‌های ارزیابی و نظارت تعریف شده	۴	سطح پیشرفت و تحقق اهداف برنامه بر اساس ارزیابی‌های دوره‌ای	۳
د. فرهنگی: برگزاری دوره‌های آموزشی و فرهنگی	تعداد دوره‌های آموزشی و فرهنگی برگزار شده	۱	میزان شرکت و مشارکت جوانان و اعضای جامعه در دوره‌ها	۱
	سطح افزایش دانش و فرهنگ عمومی پس از برگزاری دوره‌ها	۱	میزان رضایت شرکت‌کنندگان از کیفیت دوره‌های آموزشی و فرهنگی	۱
ه. نهادهای ذی‌ربط: همکاری و هم‌افزایی	تعداد واحدهای تخصصی مسئولیت اجتماعی ایجاد شده	۲	میزان تخصص و تجربه اعضای این واحدها در زمینه مسئولیت اجتماعی	۲
	سطح اثربخشی پروژه‌ها و برنامه‌های	۲	میزان هماهنگی و همکاری واحدهای	۱

	اجرا شده توسط این واحدها		تخصصی با سایر بخش‌های ارتش	
ایجاد ساختار سازمانی مناسب	ایجاد یک واحد مرکزی برای هدایت و کنترل فعالیت‌های اجتماعی سازمان	۳	تعداد و کیفیت واحدهای استانی و شهرستانی مسئول اجرای برنامه‌ها	۲
	میزان وضوح وظایف و مسئولیت‌های هر واحد در ساختار سازمانی	۳	سطح هماهنگی و ارتباط بین ستاد مرکزی و واحدهای استانی	۲
امداد رسانی و کمک به بحران‌ها	تعداد و تنوع دوره‌های آمادگی و آموزش بحران	۴	میزان تجهیز و آماده‌سازی واحدهای امدادی ارتش	۴
	سرعت و کارایی در پاسخ به بحران‌های اخیر	۴	میزان همکاری با نهادهای دیگر در مدیریت بحران	۵

جدول ۶: مقوله‌های اصلی و فرعی بعد پیامد ها

بعد پیامد ها				
مقوله اصلی	مقولات فرعی	میانگین	مقولات فرعی	میانگین
ایجاد الگوی مثبت نهادها	تعداد سازمان‌هایی که از تجربه‌های اجتماعی ارتش استفاده کرده‌اند	۴.۷۶	میزان اطلاع‌رسانی درباره موفقیت‌های ارتش	۴.۷۶
	تأثیر اقدامات خیرخواهانه ارتش بر سازمان‌های دیگر	۲.۳۸	وجود مطالعاتی درباره الگوبرداری سازمان‌ها از ارتش	۴.۷۶
انجام ملی	میزان مشارکت و تعامل جامعه در برنامه‌های اجتماعی ارتش	۷.۱۴	وجود برنامه‌های مشترک ارتش با جوامع محلی برای تقویت همبستگی	۵.۹۵
	نظرسنجی درباره وحدت مردم بعد	۳.۵۷	بررسی نقش برنامه‌های ارتش در	۳.۵۷

	از حضور ارتش		تقویت همبستگی اجتماعی	
بهبود زیرساخت‌های اجتماعی	تعداد پروژه‌های عمرانی و اجتماعی که ارتش در آنها مشارکت داشته	۳.۵۷	بهبود امکانات عمومی پس از مشارکت ارتش	۳.۵۷
	میزان تخصیص بودجه ارتش به پروژه‌های بهبود زیرساخت‌ها ای اجتماعی	۲.۳۸	سنجش دیدگاه مردم درباره تغییرات ایجاد شده توسط ارتش	۱.۱۹
ارتقای سطح سلامت و بهداشت جامعه	تعداد خدمات پزشکی ارائه شده	۱.۱۹	دسترسی جامعه به خدمات بهداشتی ارتش	۱.۱۹
	کاهش بیماری‌ها در مناطق تحت پوشش	۱.۱۹	رضایت جامعه از خدمات بهداشتی ارتش	۱.۱۹
تقویت نظام سیاسی	تقویت مشروعیت دولتی	۴.۷۶	حفظ یکپارچگی و ثبات سیاسی	۳.۵۷
	تقویت همگرایی میان نهادهای سیاسی و نظامی	۴.۷۶	افزایش شفافیت و پاسخگویی دولت	۲.۳۸
حفاظت از محیط‌زیست	تعداد پروژه‌های زیست‌محیطی اجرا شده	۴.۷۶	حجم کاهش آلاینده‌ها و آلودگی‌ها	۴.۷۶
	سطح افزایش آگاهی عمومی از محیط‌زیست	۴.۷۶	میزان بهبود وضعیت منابع طبیعی و سبز	۲.۳۸
ارتقای نقش و جایگاه ارتش در جامعه	میزان بهبود تصور عمومی ارتش در نظرسنجی	۳.۵۷	تعداد و کیفیت پروژه‌های اجتماعی موفق انجام شده	۳.۵۷
	سطح مشارکت و تعامل جامعه با فعالیت‌های ارتش	۳.۵۷	تأثیر فعالیت‌های اجتماعی ارتش بر افزایش اعتماد و حمایت عمومی	۴.۷۶

شکل ۱: الگوی پارادایمی اجرای مسئولیت‌های اجتماعی در ارتش جمهوری اسلامی ایران (براساس طرح نظام مند داده بنیاد)

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف - نتیجه‌گیری:

این پژوهش به دنبال ارائه یک مدل پارادایمی برای شناسایی و تعریف مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی ایران، بر اساس رویکرد داده‌بنیاد بوده است. برای دستیابی به این هدف، از رویکرد کیفی استفاده شد و مصاحبه‌های عمیقی با کارشناسان حوزه‌های نظامی، امنیتی و استراتژیک ارتش جمهوری اسلامی ایران انجام گرفت. این مصاحبه‌ها تا زمانی ادامه یافت که پژوهشگر به نقطه اشباع نظری رسید؛ یعنی جایی که اطلاعات جدیدی ارائه نمی‌شد و تصویری کامل از موضوع به دست آمد.

ابزار اصلی پژوهش، مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته‌ای بود که بر پایه داده‌های اولیه و مطالعات گذشته طراحی شد تا جزئیات و عمق بیشتری از مسئولیت‌های اجتماعی را آشکار کند. اعتبار ابزار مصاحبه با مقایسه داده‌ها و تأیید آن‌ها از طریق نظریات و روش‌های متنوع تثبیت شد. اطلاعات جمع‌آوری شده با روش کدگذاری نظری و در سه مرحله: کدگذاری باز، محوری و انتخابی تحلیل شد. در مرحله نخست، شاخص‌های کلیدی مسئولیت اجتماعی شناسایی و سپس بر اساس ابعاد مختلف و مقوله‌های محوری دسته‌بندی شدند.

در نهایت، یافته‌ها در قالب یک الگوی پارادایمی جامع جای گرفتند که به‌وضوح رابطه عوامل مختلف را در اجرای مؤثر مسئولیت‌های اجتماعی ارتش نشان می‌دهد. این مدل می‌تواند به‌عنوان چارچوبی برای راهبری، شناسایی و بهینه‌سازی مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی ایران به کار گرفته شود و به‌عنوان مرجعی برای پیاده‌سازی اقدامات اجتماعی و انسانی در زمینه‌های امنیتی و نظامی، زیست‌محیطی و بهداشتی مورد استفاده قرار گیرد. این پژوهش تلاشی است برای طراحی الگوی پارادایمی مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی ایران که با رویکرد داده‌بنیاد انجام شده است. تحلیل نتایج نشان می‌دهد که این الگو در پنج بُعد اصلی شامل شرایط علی، شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها، پیرامون محور اجرای مسئولیت‌های اجتماعی در ارتش جمهوری اسلامی ایران شکل گرفته است که هر کدام از این ابعاد دارای مقوله‌های اصلی و مقوله‌های فرعی زیر هستند که این الگو پارادایمی شامل ۲۶ مقوله اصلی و ۱۱۵ مقوله فرعی است:

ابعاد تأثیرگذار در مقوله محوری مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی ایران عبارت‌اند:

شرایط علی، عوامل مداخله‌گر، شرایط زمینه‌ای، راهبردها و پیامدها

مقوله‌های اصلی در مقوله محوری مسئولیت‌های اجتماعی ارتش جمهوری اسلامی ایران عبارت‌اند:

مقوله‌های اصلی بعد شرایط علی: تکالیف قانونی، آموزش و توسعه مهارت‌ها، دشمنان منطقه‌ای و

فرمانطقه‌ای، اوضاع سیاسی و اجتماعی

مقوله‌های اصلی بعد عوامل مداخله‌گر: تدوین و اجرای برنامه جامع مسئولیت‌های اجتماعی، توسعه

برنامه‌های توانمندسازی اقتصادی، تکنولوژی و نوآوری

مقوله‌های اصلی بعد شرایط زمینه‌ای: فرهنگ و ارزش‌های جامعه، سطح مشارکت مدنی،

زیرساخت‌های آموزشی و پژوهشی، حمایت‌های بین‌المللی و منطقه‌ای، فرهنگ سازمانی، ارتش

مردمی

مقوله‌های اصلی بعد راهبردها: توسعه برنامه‌های مشارکتی با جوامع محلی، فناوری و نوآوری در

مسئولیت اجتماعی، برگزاری دوره‌های آموزشی و فرهنگی، همکاری و هم‌افزایی با نهادهای

ذی‌ربط، ایجاد ساختار سازمانی مناسب و امدادسانی و کمک به بحران‌ها

مقوله‌های اصلی بعد پیامدها: ایجاد الگوی مثبت برای سایر نهادها، انسجام ملی، بهبود زیرساخت‌های اجتماعی، ارتقای سطح سلامت و بهداشت جامعه، تقویت نظام سیاسی، حفاظت از محیط‌زیست و ارتقای نقش و جایگاه ارتش در جامعه

ب-پیشنهاد

۱. توسعه مدل پیشنهادی در سایر سازمان‌های نظامی
۲. بررسی تأثیر اجرای مدل بر عملکرد سازمان
۳. بررسی نقش فناوری‌های نوین در اجرای مسئولیت‌های اجتماعی
۴. توسعه شاخص‌های اندازه‌گیری مسئولیت اجتماعی در ارتش
۵. بررسی ارتباط بین مسئولیت اجتماعی و عملکرد مالی سازمان
۶. بررسی ارتباط بین مسئولیت اجتماعی و جذب و حفظ نیروهای متخصص

فهرست منابع:**الف - منابع فارسی**

- اسماعیلی، سعید، باقری، مهدی، و دانش فرد، کرم‌ال.... (۱۴۰۲). طراحی مدل ارتقای مسئولیت اجتماعی شرکتی با رویکرد شفافیت سازمانی (مورد مطالعه: سازمان تامین اجتماعی). مدیریت

تبلیغات و فروش

- آشتیانی، محمدرضا. (۱۴۰۳). تأثیر مؤلفه‌های اجتماعی و فرهنگی بر بازدارندگی دفاعی جمهوری اسلامی ایران. مطالعات دفاعی استراتژیک
- الوانی، سیدمهدی و احمدی، کیومرث (۱۳۹۲). مفهوم پاسخگویی اجتماعی سازمانی و ضرورت تبیین مؤلفه‌های آن در سازمانهای دولتی ایران)
- بهادر، علیرضا و زرین جوی الوار، سهیلا و آندرواز، لیلا، (۱۴۰۲)، عوامل موثر بر ارتقاء مسئولیت پذیری اجتماعی به عنوان رویکردی اخلاقی
- باقری، محمدحسن، آقامحمدی، داوود، کمالی، محمدرضا & سورانی، علی. (۱۴۰۳). الگوی رشد و تعالی سرمایه‌های انسانی نیروهای مسلح در افق ده ساله (مطالعه موردی ارتش جمهوری اسلامی ایران). (مطالعات دفاعی استراتژیک)،
- پورشاسب، عبدالعلی، و آزادی، فرزاد. (۱۳۹۷). راهبردهای نحوه فعالیت آجا در مدیریت بحران. مطالعات دفاعی استراتژیک
- جزنی، نسرين؛ براتی، ابوالفضل؛ و پارسامهر، وحید (۱۳۹۳). تأثیر مسئولیت اجتماعی در طنین برند داخلی سازمان. چشمانداز مدیریت بازرگانی
- قربانی زاده، وجه‌ال.... زمانی، ناهید، سیدنقوی، میرعلی & واعظی، رضا. (۱۴۰۱). فراتحلیل پیامدهای مسئولیت اجتماعی در سازمان‌های ایرانی. پژوهش‌های مدیریت عمومی

ب - منابع انگلیسی

- Bakić, T., Kostić, S., & Neskovic, E. (2015). Model for managing corporate social responsibility. *Management: Journal for Theory and Practice* Management, 20.
- Cassel, D. (2001). Human rights business responsibilities in the global marketplace. *Business Ethics Quarterly*.
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2005). Mixed methods research: Developments, debates, and dilemmas. *Research in organizations: Foundations and methods of inquiry*

- Crowley, S., Hinchliffe, S., & McDonald, R. (2017). Invasive species management will benefit from social impact assessment. *Journal of Applied Ecology*.
- Frooman, J. (1997). Socially irresponsible and illegal behavior and shareholder wealth. *Business & Society*.
- Galbreath, J., & Shum, P. (2012). Do customer satisfaction and reputation mediate the CSR–FP link? Evidence from Australia. *Australian Journal of Management*, 37(2), 211–229.
- Gray, R., Owen, D., & Adams, C. (1996). *Accounting and accountability*. Prentice Hall Europe.
- Grishnova, O., & Panchenko, O. (2022). Organizational culture in the system of social responsibility of higher education institutions. *Problems and Prospects of Economics and Management*.
- Hardy, C., Phillips, N., & Lawrence, T. (2003). Resources, knowledge and influence: The organizational effects of interorganizational collaboration. *Journal of Management Studies*
- Honma, J. (2020). Military politics in pandemic Indonesia. *Asia-Pacific Journal: Japan Focus*
- Laszty, G. (2020). Socially responsible organizational governance in the public sector. *Public Policy and Administration*.
- Lu, Y., Khan, Z. A., Alvarez-Alvarado, M. S., Zhang, Y., Huang, Z., & Imran, M. (2020). A critical review of sustainable energy policies for the promotion of renewable energy sources. *Sustainability*
- Matten, D., Crane, A., & Chapple, W. (2003). Behind the mask: Revealing the true face of corporate citizenship. *Journal of Business*.
- Mizrahi, S., Cohen, N., & Vigoda-Gadot, E. (2020). Government's social responsibility, citizen satisfaction, and trust. *Policy and Politics*.
- Nasih, M., Harymawan, I., Putra, F. K. G., & Qotrunnada, R. (2019). Military experienced board and corporate social responsibility disclosure: An empirical evidence from Indonesia. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*.
- Nowell, B., & Foster-Fishman, P. (2011). Examining multi-sector community collaboratives as vehicles for building organizational capacity. *American Journal of Community Psychology*.
- Park, C., & Jeon, J. (2020). The effect of military social responsibility perception on soldiers' organizational citizenship behavior (OCB). *Journal of Advances in Military Studies*.
- Porter, M., & Kramer, M. (2002). The competitive advantage of corporate philanthropy. *Harvard Business Review*.
- Saeidi, S. P., Sofian, S., Saeidi, P., Saeidi, S. P., & Saeidi, S. A. (2015). How does corporate social responsibility contribute to firm financial performance? The mediating role of competitive advantage, reputation, and customer satisfaction. *Journal of Business Research*.

- Sastararuji, D., & Wottrich, V. H. (2008). Exploring CSR in Sweden, Thailand, and Brazil: Insights from the construction industry. Umeå University.
- Santa, L., Bom-Camargo, Y., Fajardo, C., & Macías, V. (2021). Responsabilidad social pública para contribuir a la consolidación de los objetivos del desarrollo sostenible.
- Tai, T. (2022). Impact of corporate social responsibility on social and economic sustainability. Economic Research-Ekonomiska Istraživanja.
- Usama, M., Pribadi, U., & Rahmat, A. (2021). Public participation in the social sciences: A systematic literature review. Perspektif.
- Vukić, N., Omazić, M., & Aleksić, A. (2019). Corporate social responsibility strategy and reporting: Overview of practice in selected European countries.

COPYRIGHTS

- © 2025 by the authors. Published by The National Defense University. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از ابتدا تا پایان سال ۲۰۲۳

حسین دادوند^۱

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۲۸

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۰۵

چکیده

ماهیت و راهبردهای نظامی در جنگ‌ها دست‌خوش تغییرات قابل‌توجهی شده است. این تغییرات ناشی از نوع تفکرات نظامی، سلاح‌های به کار گرفته شده و وضعیت معادلات نظامی و ائتلاف‌سازی در جنگ‌ها بوده است. با نگرش به جنگ روسیه و اوکراین، حوزه‌های رهبری و فرماندهی نظامی، تسلیحات و تجهیزات و بعد امنیتی جنگ برای مقابله با تهدیدات آینده و حفظ امنیت کشور مفید خواهد بود. بنابراین هدف اصلی تحقیق تبیین درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از ابتدا تا پایان سال ۲۰۲۳ است. روش تحقیق تحلیلی توصیفی و روش گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و میدانی (مصاحبه و پرسشنامه) بوده است. قلمرو زمانی گردآوری داده‌های این تحقیق، تنش‌ها و درگیرهای روسیه و اوکراین از ابتدا تا پایان سال ۲۰۲۳، قلمرو مکانی، جغرافیای روسیه و اوکراین و مناطق ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی پیرامونی اثرگذار بر آن و قلمرو موضوعی تحقیق مشتمل بر بررسی و تبیین درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین در سطح راهبردی و مرتبط با علوم دفاعی راهبردی است. جامعه آماری پژوهش به صورت هدفمند همگون و ناهمگون بوده و برابر شرایط و ویژگی‌های جامعه آماری و به واسطه‌ی تخصصی بودن و جنبه‌های راهبردی پژوهش برابر با ۶۵ نفر می‌باشد و لذا حجم نمونه آماری تحقیق حاضر ۶۵ نفر به روش نمونه‌گیری تمام‌شمار تعیین گردید. شایان ذکر است جامعه خبرگی در مرحله مصاحبه تعداد ۱۵ نفر از خبرگان و صاحب‌نظران مرتبط با علوم دفاعی راهبردی بوده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که شناسایی، تبیین و بهره‌برداری از درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر نظامی (فرماندهی و رهبری نظامی، ساختار، سازمان‌دهی و آموزش)؛ از منظر تسلیحات و تجهیزات نظامی (زمینی، دریایی، هوایی، موشکی و سایبری)؛ از منظر امنیتی (داخلی و خارجی) و همچنین پیامدهای این جنگ می‌تواند بر معادلات نظامی - امنیتی منطقه با اولویت ج.ا.ایران اثرگذار باشد.

واژگان کلیدی: جنگ، درس آموخته، روسیه، اوکراین.

^۱ دانشجوی دکتری علوم دفاعی راهبردی گرایش دفاع ملی (نویسنده مسئول) ایمیل نویسنده:

مقدمه

«امروز دنیا در آستانه یک نظم جدید است. این جنگ اوکراین را به نظر من باید یک مقداری با یک دید عمیق‌تری نگاه کرد؛ این جنگ صرفاً یک حمله نظامی به یک کشور نیست. ریشه‌های این حرکتی که امروز انسان دارد در اروپا مشاهده می‌کند، ریشه‌های عمیقی است و آینده‌ای پیچیده و دشواری را انسان حدس می‌زند که وجود داشته باشد.» (فرماندهی معظم کل قوا امام خامنه‌ای (مدظله العالی)، در دیدار با دانشجویان در تاریخ ۱۴۰۱/۰۲/۰۶)

پس از فروپاشی شوروی، روسیه و ایالات متحده درگیر رقابت بر سر نفوذ در حوزه خارج نزدیک روسیه شده‌اند. از چشم‌انداز مسکو، گسترش ناتو و اتحادیه اروپا به شرق، هدف تحدید نفوذ منطقه‌ای روسیه را پیگیری می‌کند. روسیه بر این باور است که در پس سیاست گسترش به شرق ناتو و اتحادیه اروپا و همچنین انقلاب‌های رنگین در حوزه قفقاز و آسیای میانه، تلاش‌های ایالات متحده برای گسترش نفوذ در حوزه ژئوپلیتیکی‌اش نهفته است. بر این اساس، اوکراین نیز به حوزه‌ای برای کشمکش روسیه و ایالات متحده بر سر نفوذ منطقه‌ای تبدیل شده است. اوکراین به دلیل موقعیت ژئوپلیتیکی خود به عنوان محل تلاقی شرق و غرب، ویژگی‌های منحصر به فرد و بافت قومیتی دو پاره آن، این کشور را به محلی برای برخورد و رقابت‌های شرق و غرب تبدیل کرده است. مسئله اوکراین از یک بحران ملی به بحرانی با ابعاد منطقه‌ای گسترش یافته است که نتایج آن بر معادلات منطقه‌ای قدرت تأثیرگذار خواهد بود و هر کدام از این بازیگران در جهت نیل به منافع خود وارد این بحران شده‌اند. جنگ روسیه و اوکراین، اگرچه به لحاظ ژئوپلیتیک، جنگ شمال-شمال و اروپا محور به شمار می‌آید، اما در عمل درگیری «قدرت جهانی» است که حول محور فروپاشی پیش‌بینی شده هژمونی جهانی ایالات متحده متمرکز شده و آشکارا صلح آمریکایی را به چالش می‌کشد. کشمکشی که گسل‌های هویتی اوکراین زمینه‌های ورود قدرت‌های بزرگ غربی را به آن فراهم کرده است و معمای امنیتی و عدم قطعیت در روابط قدرت‌های بزرگ نیز به مثابه پیامدهای ساختار آنارشیک سامانه بین‌المللی بر پیچیدگی‌های آن افزوده است (مصلی-نژاد، ۱۳۹۸: ۱۷).

حمله نظامی روسیه به اوکراین از یک سو در دوران گذار نظام بین‌الملل و تحول نظم جهانی رخ داده و از سوی دیگر در گسل ژئواستراتژی غرب اوراسیا و هم‌زمان با رویکردهای چین در خصوص تایوان و رقابت‌های آمریکا و چین در منطقه آسیا-پاسفیک در گسل ژئواستراتژی شرق اوراسیا به وقوع پیوسته است. تلاقی این موضوعات سبب گردیده سطح جنگ فقط بین دو کشور

روسیه و اوکراین باقی نمانده و برای قدرت‌های ساختاری نظام بین‌الملل اهمیت راهبردی و تعیین‌کننده‌ای پیدا نماید و به یکی از جدی‌ترین چالش‌های نظام بین‌الملل بعد از جنگ سرد مبدل گردد. از این‌رو بسیاری از تحلیلگران حوزه روابط بین‌الملل و همچنین رهبران و دولت‌مردان سیاسی، جنگ اوکراین را به مثابه پایان رسمی دوران نظام تک قطبی به سرکردگی آمریکا و آغاز جنگ سردی جدید برآورد کرده‌اند که باعث به وجود آمدن جهانی چندقطبی و رقابتی‌تر خواهد شد. بنابراین جنگ اوکراین بخشی از مبارزه قدرت‌ها و بازیگران بین‌المللی برای شکل دادن به نظم جدید جهانی است. پیامدهای جهانی شدن بحران اوکراین به حوزه اروپا محدود نشده و در اولویت‌های سیاست‌های خارجی بسیاری از کشورها تأثیر گذاشته است، در این میان کشورهای همانند ایران که در روابط میان روسیه و غرب جایگاه مهمی دارند خواه‌ناخواه تحت تأثیر این رقابت‌ها قرار می‌گیرند.

به‌طور کلی در مورد اهمیت و بعد ایجابی (چرایی مهم بودن) نتایج تحقیق پیش‌رو این است که اجرای این تحقیق زمینه علمی لازم برای ایجاد شناخت راهبردی در فرماندهان و کارگزاران مربوطه به منظور تحقق منویات فرماندهی معظم کل قوا امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در خصوص توجه جدی به جنگ اوکراین و لحاظ نمودن تجربیات جنگ روسیه و اوکراین در راهبردهای دفاعی-امنیتی را فراهم می‌نماید. همچنین عدم توجه به «جنگ روسیه و اوکراین»، از لحاظ بعد سلبی (کارکردها) سبب می‌گردد که جنگ روسیه و اوکراین مورد غفلت واقع شده و تدابیر و راهبردهای دفاعی-امنیتی مناسب و متناسب با درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین احصاء نگردد. در این پژوهش با توجه به گستردگی موضوع، تمرکز مطالعاتی بر درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین در حوزه نظامی-امنیتی و بر موضوعاتی همچون: «پیشینه و تاریخ موضوع؛ تبیین اهداف راهبردی نظامی-امنیتی روسیه و اوکراین در جنگ اخیر؛ تبیین جنگ روسیه و اوکراین در ابعاد نظامی (فرماندهی و رهبری نظامی، ساختار، سازمان‌دهی و آموزش)، تسلیحات و تجهیزات نظامی (زمینی، دریایی، هوایی، موشکی و سایبری) و امنیتی (داخلی و خارجی) و در نهایت تبیین پیامدهای جنگ روسیه و اوکراین بر معادلات نظامی-امنیتی منطقه با اولویت ج.ا.ایران» است، لذا مسئله اصلی تحقیق «چیستی

درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از ابتدا تا پایان سال ۲۰۲۳ است». که در همین راستا پژوهشگر به دنبال تدوین درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از ابتدا تا پایان سال ۲۰۲۳ می‌باشد.

مبانی نظری

- پیشینه‌شناسی:

۱) علیرضا سمیعی و سارا فرحمند در سال ۱۴۰۱، در مقاله «تبیین چرایی و چگونگی شکل‌گیری جنگ روسیه و اوکراین بر پایه نظریه موازنه تهدید»، به این نتایج دست‌یافته‌اند که مداخله و افزایش نفوذ غرب (آمریکا، اتحادیه اروپا و بازوی نظامی آن ناتو) در حوزه‌های امنیت روسیه، نگرانی‌های جدی و حیاتی را برای این کشور ایجاد کرده است، به‌ویژه گسترش ناتو به شرق تحریکی جدی است که سطح اعتماد متقابل را کاهش داده است. درک تهدید و خطرات ناشی از تحرکات و اقدامات آمریکا و ناتو دراروپای شرقی و به‌ویژه اوکراین باعث شده است که عزم پوتین برای مقابله با پیشروی ناتو، حالت تهاجمی به خود بگیرد و در نهایت باعث حمله روسیه به اوکراین گردد.

۲) احسان جعفری در سال ۱۴۰۱، در مقاله «وضعیت ناتو از حیث سازمان داخلی بعد از جنگ اوکراین» به این نتایج دست‌یافته است که نظریاتی درباره تقویت یا تضعیف ناتو پس از جنگ وجود دارد؛ از یک‌سو، استدلال دیدگاه طرفدار تقویت ناتو این است که ناتو به سبب تصمیم کشورها برای افزایش هزینه‌های دفاعی اروپا، اعلام تمایل کشورهای چون سوئد و فنلاند برای پیوستن به ناتو، تقویت بیش از پیش همکاری آمریکا با ناتو و انتظار تقویت روابط انگلیس با ناتو، تقویت می‌شود؛ اما دیدگاه مقابل معتقد است که ضعف کارایی بازدارندگی ناتو، نارضایتی اروپاییان از یک‌جانبه‌گرایی آمریکا، وجود مشکلات زیرساختی اقتصادی در ناتو و اختلاف بین اعضای اروپایی در مفهوم استقلال راهبردی اروپا، منجر به تضعیف این اتحاد نظامی، از تصمیم تا عمل خواهد شد. با این حال، در یک ارزیابی کلی باید گفت انتظار می‌رود که با طولانی شدن زمان جنگ روسیه علیه اوکراین و تأثیر نیاز اروپا به انرژی روسیه در کنار ناتوانی اروپا در مهار روسیه، دیدگاه دوم غالب شود.

۳) ولفگانگ پوزتا^۱ در سال ۲۰۲۲، در مقاله «ژئوپلیتیک جنگ در اوکراین»، به این نتایج دست‌یافته است که تهاجم روسیه به اوکراین در ۲۴ فوریه سال ۲۰۲۲ آغاز شده است و در حال حاضر در راهبرد نظامی جدید روسیه عملیات نظامی گسترده کاهش یافته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد جنگ روسیه و اوکراین پیامدهای گسترده‌ای در سطح منطقه‌ای و جهانی دارد. این پیامدها

¹ Wolfgang Pozetta

بر ساختار نظام بین‌المللی و امنیتی‌تر شدن جهان اثرگذار خواهد بود و نظم جدیدی را رقم خواهد زد، در جنگ حاضر احتمال به‌کارگیری تسلیحات هسته‌ای در این جنگ نیز ممکن است.

– مفهوم‌شناسی:

جنگ روسیه و اوکراین: روز ۵ اسفند ۱۴۰۰ (۲۴ فوریه ۲۰۲۲)، روسیه عملیات ویژه‌ای را به اوکراین، همسایه غربی خود آغاز کرد که نشان‌دهنده تشدید چشم‌گیر بحران روسیه و اوکراین است که از سال ۲۰۱۴ آغاز شده بود. این تهاجم بزرگ‌ترین حمله نظامی متعارف به خاک اروپا از زمان جنگ جهانی دوم است. (Dawes, 2023: 125)

درس آموخته: درس آموخته‌ها، تجربه‌های ارزشمندی هستند که از نتیجه تجزیه و تحلیل اطلاعات مربوط به وضعیت و بازخورد سیاست‌ها، راهبردها، برنامه‌ها و اقدامات انجام شده در یک حوزه و یا بحران‌های گذشته و موجود، حاصل می‌شود. درس‌ها ممکن است نشان‌گر شکست‌ها و عوامل آن و موفقیت‌ها با تکنیک‌های نوآورانه باشند، که در همین راستا کمبودها و مشکلات را برای اجتناب از وقوع دوباره در آتی مطرح نمایند تا ظرفیت‌های بهبود برای تدوین و اجرای راهبردها و اقدامات در آینده ایجاد گردد. (دادوند، ۱۴۰۲: ۱۷)

سیاست دفاعی: سیاست دفاعی در فرهنگ دفاعی و امنیتی چنین تعریف شده است: خط‌مشی‌ها و راهکارهای یک دولت اعم از نظامی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و غیره برای به‌کارگیری عناصر قدرت ملی به‌منظور برقراری امنیت ملی و رفع تهدیدات داخلی و خارجی و رویارویی با حوادث غیرمترقبه. مهم‌ترین هدف سیاست دفاعی کشورها دفع تهدیدها علیه تمامیت ارضی، حاکمیت و استقلال کشور است (کلانتری، ۱۳۹۴: ۳۹).

راهبرد دفاعی: راهبرد دفاعی، شیوه‌های به‌کارگیری مؤلفه‌های مختلف قدرت ملی را برای تحقق اهداف دفاعی کشور در راستای سیاست‌های ملی تعیین می‌کنند. بر این اساس کارکرد راهبرد دفاعی، هماهنگ‌سازی کاربرد قابلیت‌های نظامی و غیرنظامی یک کشور در دفاع از منافع ملی و ارزش‌ها و آرمان‌های آن می‌باشد (آشتیانی، ۱۳۹۰: ۸۲).

راهبرد نظامی: راهبرد نظامی، تابع راهبرد ملی و علم و هنر به‌کارگیری نیروهای نظامی برای نیل به اهداف ملی در شرایط صلح و جنگ است. باید بین راهبرد دفاعی و نظامی علی‌رغم تشابه زیاد خطوط انفکاک‌ی را ترسیم کرد؛ طراحی راهبرد دفاعی به عهده حکومت و سطح سیاسی اداره کشور می‌باشد که البته با مشارکت جدی و محوری راهبردپردازهای نظامی و فرماندهان نظامی صورت

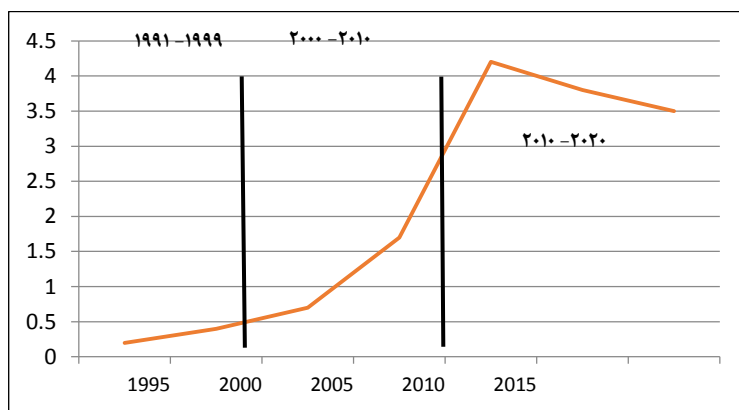
می‌پذیرد، ولی راهبر نظامی مربوط به محدوده نیروهای مسلح بوده و طراحی آن به عهده فرماندهان و مدیران عالی نظامی می‌باشد (کلانتری، ۱۳۹۵: ۴۳).

رهبری نظامی: رهبری در محیط نظامی یک موضوع مهم و حیاتی است و در همه زمینه‌ها از جمله: آموزش، تمرین، عملیات، پشتیبانی، اموراداری و سایر موارد نظامی نقش عمده‌ای دارد. هدف نهایی رهبری نظامی حفظ و ارتقای سازمانی است که از روی میل و وفاداری مأموریت‌های واگذاری را اجراء نموده و در موارد فقدان دستورات رده بالا، ابتکارات شایسته و متناسب را به‌کار گیرد و با استفاده از اصول و روش‌های درست رهبری، سازمانی با کفایت و منضبط را ایجاد نماید که از روحیه و حمیت قسمتی عالی برخوردار باشد. (دادوند، ۱۴۰۱)

چارچوب نظری تحقیق

۱) سیر تحول در راهبرد دفاعی امنیتی روسیه

روسیه به لحاظ نظامی و جغرافیای سیاسی قدرتی تأثیرگذار در نظام بین‌الملل است. در بازه زمانی ۱۹۹۱ تا ۲۰۲۱ سه الگوی مختلف، آثار قابل توجهی بر محیط پیرامونی داشته است. راهبرد دفاعی امنیتی روسیه به تدریج از حالت تدافعی در دهه ۱۹۹۰ فاصله گرفته است و پس از طی مراحل از سال ۲۰۱۰ به بعد به سمت تهاجمی شدن پیش رفته است. به عبارتی از الگوی راهبردی انطباقی در دهه ۱۹۹۰ به سمت الگوی اقتضایی در دهه ۲۰۰۰ و سپس الگوی آفندی در دهه ۲۰۱۰ بوده است. (فلاحی، ۱۴۰۱)

نمودار ۱: هزینه‌های نظامی روسیه (منبع: بانک جهانی، ۲۰۲۱)

هزینه نظامی روسیه در سال ۱۹۹۲ حدود ۹۰۴ میلیون روبل بوده است. که طبق آخرین آمار به حدود ۴/۲ تریلیون روبل (۴۲ هزار میلیارد روبل) در سال ۲۰۱۹ رسیده است. بیشترین مقدار

مربوط به سال ۲۰۱۵ با ۴/۶۴ تریلیون روبل است. شیب صعودی هزینه‌های نظامی مطابق سه بازه زمانی در نمودار بالا تفکیک شده است.

۲) تنش‌ها و اختلافات روسیه و اوکراین

در مورد ریشه بحران اوکراین سه عامل اساسی بیان شده است که بررسی هر سه عامل می‌تواند شناخت دقیقی را از چرایی ایجاد بحران ایجاد کند:

الف- تهدید امنیت روسیه ناشی از گسترش ناتو و گرایش و درخواست عضویت اوکراین در ناتو؛ مقامات اوکراین به شدت سیاست عضویت در سازمان پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو) را دنبال می‌کنند و روسیه را کشوری متخاصم می‌خوانند و البته وضعیت بحرانی کنونی بوجود آمده در جنگ اخیر نیز بر همین موضوع دلالت دارد (آقاجان‌پور، ۱۴۰۱). اوکراین به دلیل تناقض‌ها و تضادهای گسترده از جمله تقابل سیاسی روسیه و ایالات متحده، بن‌بست اقتصادی اتحادیه اروپا و مسائل حل نشده دوران اتحاد جماهیر شوروی و حتی ساختارهای ایدئولوژیک قدیمی، به احتمال زیاد همچنان موضوع اصلی درگیری در فضای بعد از شوروی است. چالش‌های امنیتی برای روسیه در رابطه با اوکراین، تأمین امنیت کریمه و مناطق در اختیار، تسهیل ناوبری مطمئن در دریای سیاه و دریای آزوف، حفظ کنترل بر تنگه کرج و ممانعت از استقرار نیروهای ناتو در اوکراین تعریف می‌شود. (Zwanenberg, 2022)

ب- جنگ برای تسلط بر اوراسیا؛ تمام درگیری‌های بزرگ دوران مدرن، رقابت‌هایی بر سر اوراسیا بوده است، جایی که ائتلاف‌های دوگانه برای تسلط بر این ابرقاره و اقیانوس‌های اطراف آن باهم درگیر شده‌اند. در سال ۱۹۹۱ جنگ سرد با توافقی بین مسکو از یک طرف و قدرتهای ناتو از طرف دیگر به پایان رسید؛ اما در سال ۱۹۹۷، برژنفسکی استدلال کرد که روسیه بدون اوکراین، یک امپراتوری اوراسیایی نیست» و الحاق اوکراین به حوزه نفوذ واشنگتن، ضربه بزرگی به روسیه وارد خواهد کرد و به ایالات متحده کمک می‌کند تا داور اصلی روابط قدرت اوراسیا شود. اوراسیا مدت‌هاست که منطقه شکست راهبردی کلیدی در جهان برای ایالات متحده بوده است، زیرا جایی است که ثروتمندترین و قدرتمندترین کشورها (به استثنای ایالات متحده) در آن قرار دارند. از اوایل قرن بیستم، این ابرقاره گسترده شاهد جنگ‌هایی برای برتری ژئوپلیتیکی بوده است. در جنگ جهانی اول، آلمان به دنبال امپراتوری از کانال انگلیس تا قفقاز بود. در جنگ جهانی دوم، آلمان و ژاپن مناطقی از اوراسیا را فتح کردند و به اعماق قلب آن راندند. در جنگ سرد، اتحاد جماهیر شوروی به عنوان یک ابرقدرت مرکزی، تلاش کرد تا بر یک ائتلاف جهان آزاد در حاشیه اوراسیا

غلبه کند. جزئیات تغییر می‌کند، اما درگیری اساسی (بین کسانی که به دنبال حکومت اوراسیا هستند و کسانی که از جمله ابرقدرت‌های ماوراء بحار مخالف آن‌ها هستند) پابرجاست. واشنگتن و متحدانش پس از پیروزی در جنگ سرد، در تمام زیر منطقه‌های کلیدی اوراسیا، اروپا، آسیای شرقی و خاورمیانه برجسته بودند. جنگ روسیه و اوکراین نیز به ظهور بلوک جدید اوراسیا سرعت می‌بخشد. برژینسکی نیز عقیده دارد که بدون اوکراین روسیه دیگر یک امپراطوری اوراسیایی نیست، روسیه بدون اوکراین بازهم سعی خواهد کرد تا برای رسیدن به جایگاه امپراطوری تلاش کند، اما بیشتر یک امپراطوری آسیایی خواهد بود. (Connolly & Richard, 2022)

پ- اهمیت دریای سیاه و دریای آزوف؛ دریای آزوف و منطقه گسترده‌تر دریای سیاه از ماه نوامبر ۲۰۱۸ صحنه شکل‌گیری تنش‌های جدید بین اوکراین و روسیه بوده است (در نوامبر ۲۰۲۱ روسیه سه کشتی اوکراینی را در دریای آزوف توقیف کرد و سرنشینان آن را به گروگان گرفت و این حادثه به تنش‌ها بین دو طرف که از سال ۲۰۱۴ و در پی الحاق کریمه به خاک روسیه آغاز شده را تشدید کرد). این مناقشات به اوکراین در جلب حمایت‌های سیاسی بیشتر غرب در سال ۲۰۲۱ به ویژه در زمینه افزایش فشار تحریم‌ها بر روسیه کمک کرد. بن‌بست ایجاد شده در دریای آزوف همچنین حمایت‌های امنیتی بیشتر کشورهای عضو سازمان پیمان آتلانتیک شمالی از اوکراین را در پی داشت و این مسأله به ویژه از کناره گرفتن کشتی‌های ناتو در بنادر اوکراین در دریای سیاه مشهود بود. این اقدامات ایجاد اختلافات بیشتر و درگیری بین اوکراین و روسیه در دریای آزوف و منطقه دریای سیاه را بیش از پیش افزایش داد و باعث یک درگیری گسترده مرزی در شرق اوکراین منجر شد. در حقیقت، گریگوری کاراسین معاون وزیر امور خارجه روسیه هشدار داده بود که برنامه‌های ایالات متحده برای برگزاری‌های رزمایش‌های نظامی دریایی با اوکراین در دریای سیاه «یک ایده خطرناک» و حاکی از افزایش تنش‌ها در منطقه است (همان، ۱۴۰۱).

مطالعات محیط‌شناسی

(۱) اهداف سیاسی و نظامی امنیتی روسیه در جنگ

الف- مراحل و اهداف عملیاتی جنگ روسیه و اوکراین (مفاهیم اولیه):

(۱) هدف سیاسی راهبردی: اهدافی انتزاعی و عموماً از جنس سیاسی که وقوع جنگ و سیر روند آن معطوف به این هدف است.

(۲) اهداف نظامی راهبردی: اهدافی عموماً ملموس و قابل مشاهده که در سطح راهبردی برای جنگ تبیین شده و دولت‌ها تلاش می‌کنند با استفاده از ابزار نظامی به آن دست یابند.

ب- اهداف روسیه در جنگ:

(۱) هدف ژئوپلیتیکی روسیه در جنگ اوکراین (نگرش الکساندر دوگین):

دوگین دوباره در صفحات ۴۳۲-۴۳۸ کتاب «مبانی ژئوپلیتیک» چاپ ۱۹۹۱ میلادی خود در خصوص اوکراین چنین می‌گوید که لازم است اوکراین به صورت زیر تقسیم شود:

- اوکراین شرقی (از شرق رودخانه دنیپر تا دریای آزوف) و تسلط قومیت روس و ارتدوکس بر آن.

- شبه جزیره کریمه: منطقه‌ای متنوع از نظر نژادی است و برخی گروه‌های مرتبط با دشمنان ژئوپولیتیک روسیه در این ناحیه ساکن هستند، مثل تاتارها، لذا باید ضمن تسلط بر شبه جزیره کریمه آن را تابع روسیه کرد.

- مرکز اوکراین از چیرنیهوف تا اودسا که منطقه‌ای نزدیک‌تر به اوکراین شرقی است، بدون هیچ قید و شرطی باید داخل نظام ژئوپولیتیک روسیه قرار گیرد.

- غرب اوکراین که بیشترین دشمنی علیه روسیه دارد و باید وابستگی‌اش به ناتو افزوده شده و در آنجا تشکیلات دفاعی قاره اوراسیا برپا شود؛ تشکیلاتی که در آن هم‌زمان روسیه به‌عنوان قلب اوراسیا با آلمان به عنوان قلب اروپا (در بلندمدت و به‌منظور تکمیل روند جدایی راهبردی میان اروپا و آمریکا) همکاری کنند. وجود اوکراین مستقل به‌مثابه اعلام جنگ ژئوپولیتیک علیه روسیه است.

- روسیه برای پیشگیری از ضربه ناتو به اقدامات فوری در اوکراین ناچار است.

(۲) هدف سیاسی سطح کلان راهبردی (هدف ژئواستراتژی): کسب تفوق ژئوپلیتیکی بر سرزمین‌های روس تبار شرق اروپا (اوکراین، مولداوی و غیره) و افزایش حوزه نفوذ ژئوپلیتیکی خود در اروپا.

(۳) اهداف اعلامی: پاک‌سازی اوکراین از نئونازی‌ها، جلوگیری از پیوستن اوکراین به ناتو و غیرنظامی‌سازی اوکراین، وادار نمودن اوکراین به پذیرش الحاق کریمه از این کشور به روسیه و پذیرش استقلال جمهوری‌های خودخوانده لوهانسک و دونتسک توسط اوکراین. (نوروزانی، ۱۴۰۲)

۲) اهداف سیاسی و نظامی امنیتی اوکراین در جنگ

الف- مراحل و اهداف عملیاتی جنگ روسیه و اوکراین (مفاهیم اولیه):

(۱) هدف سیاسی راهبردی: اهدافی انتزاعی و عموماً از جنس سیاسی که وقوع جنگ و سیر روند آن معطوف به این هدف است.

(۲) اهداف نظامی راهبردی: اهدافی عموماً ملموس و قابل مشاهده که در سطح راهبردی برای جنگ تبیین شده و دولت‌ها تلاش می‌کنند با استفاده از ابزار نظامی به آن دست یابند.
ب- اهداف اوکراین در جنگ:

(۱) هدف سیاسی سطح کلان راهبردی (هدف ژئواستراتژیکی): کشور اوکراین به دلایل تاریخی و ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی فاقد توانمندی تعریف هدف ژئواستراتژیکی برای خود در این جنگ است. اما عملاً در بازی ناتو و آمریکا در تقابل با روسیه درگیر شده و اهداف آنان را دنبال می‌کند.
(۲) هدف اعلامی: حفظ استقلال سیاسی در زمینه تصمیم‌گیری در خصوص پیوستن به ناتو و تأمین امنیت ملی با اتکا به اتحادیه اروپا و ناتو. (نوروزانی، ۱۴۰۲)

۳) نوآوری‌های نظامی و غیرنظامی در جنگ اوکراین

فراتر از قابلیت‌های ضربتی (واکنش سریع)، نحوه ادغام بدون سرنشین‌ها (اعم از هواپیماها و قایق‌ها) در سامانه‌های تسلیحاتی گسترده‌تر و به‌منظور ردیابی و نظارت، بسیار مهم است. جنگ اوکراین، محلی برای آزمون فناوری‌های نوظهور می‌باشد و تأثیر فراوانی در توسعه آن‌ها خواهد داشت. فناوری‌ها، محاسبات میدان نبرد را برهم می‌زنند و میدان نبرد نیز متقابلاً با تسریع در افزایش نوآوری، تأثیر فراوانی در توسعه این دست از فناوری‌ها دارد. در جنگ روسیه و اوکراین، اوکراین انواع متفاوتی از نوآوری‌های نظامی و غیرنظامی را به‌کاربرده است. استفاده متنوع و بسیار زیاد اوکراینی‌ها از انواع پهپادها، از جمله پهپادهای ارزان قیمت و در دسترس به‌صورت تجاری، همچنین استفاده فناوری چاپ سه بعدی برای تولید انبوه پهپادها، قابل تأمل است. استفاده از پهپادهای کوچک تجاری و به‌کارگیری انواع مواد منفجره از جمله نارنجک‌های زمان شوروی که با استفاده از چاپگر سه بعدی به پهپادها متصل می‌شوند، از جمله نوآوری‌های اوکراینی‌ها است. با وجود این‌که سامانه‌های ضد پهپاد روسی ماهانه ۱۰ هزار پهپاد را سرنگون می‌کنند، ارتش اوکراین همچنان توانایی کافی برای تولید و به‌کارگیری پهپادها را دارد. قایق‌های بدون سرنشین انتحاری، از دیگر نوآوری‌های اوکراینی‌ها به شمار می‌روند. این قایق‌ها نیز مانند پهپادها با بهره‌مندی از سطوح خودکارسازی بالا و هزینه ساخت پایین، از جمله عواملی به شمار می‌آیند که چشم‌انداز جنگ‌های آینده را تغییر می‌دهند. مثال دیگر از نوآوری‌های اوکراین، استفاده از ظرفیت غیرنظامی برای حمایت‌های فنی و مالی بخش دفاع است. علاوه بر استارت‌آپ‌ها و سازمان‌های غیر دولتی که در

کنار مراکز فناوری متعلق به ارتش همکاری می‌کنند، مراکز جمع‌آوری کمک‌های مالی نیز برای حمایت از افزایش خرید و تولید پهپادها، در بخش غیرنظامی، شکل گرفته‌اند. از آنجا که در جنگ کنونی، فرسایش و فرسودگی تبدیل به ملاحظات کلیدی برای هر دو بازیگر شده است، هر طرفی که بتواند نوآوری بیشتری داشته باشد، در نهایت برتری خواهد داشت. علاوه بر آن احتمال این‌که هر دو طرف جنگ در استفاده از سلاح‌های جنگی خودکار و تهدیدات مرگبار تجدیدنظر کنند، وجود دارد. صنایع نظامی در سرتاسر جهان توجه زیادی به این جنگ دارند تا ببینند چه دست‌آموزهایی می‌تواند برای جنگ‌های آینده داشته باشد. نوآورهای اوکراین در زمینه به کارگیری فناوری‌های تجاری، از جمله بسترهایی است که باعث می‌شود به جنگ اوکراین به عنوان یک درگیری جهانی توجه شود و دیگر کشورهای جهان به صورت مداوم خود را مورد ارزیابی قرار دهند که اگر چالش مشابهی مواجه شوند، توانایی تولید فناوری‌هایی را که اوکراین در یک محیط بسیار سخت ایجاد کرده است، دارند یا خیر؟ این نوشتار نشان می‌دهد نوآوری‌های دفاعی موفق، متکی به ابتکارات نظامی، همچنین وابسته به پیشرفت‌های فناورانه است و همین موضوع سبب می‌شود تا داشتن نگاهی جدی‌تر و متفاوت‌تر نسبت به فناوری‌های نوظهور و شالوده‌شکن در دستور کار سازمان‌های صنعتی در سرتاسر دنیا قرار گیرد. روندهای نگران‌کننده دیگری، به غیر از بدون سرنشین‌ها، در کانون توجه فرماندهان ارشد نظامی و مبادی تصمیم‌ساز قرار گرفته که پیامدهای ناخواسته و ناشناخته‌ای می‌توانند داشته باشند. استفاده فزاینده از هوش مصنوعی در سامانه‌های بدون سرنشین (هوایی، دریایی و زمینی) و استقرار ابزارهای هوش مصنوعی از این جمله است. کارشناسان هوش مصنوعی و تحلیل‌گران نظامی معتقدند، با طولانی شدن جنگ روسیه و اوکراین و کاربرد بسیار زیاد انواع پهپادهای تجاری و غیر تجاری در صحنه نبرد، احتمال ساخت و به‌کارگیری پهپادهایی که می‌توانند بدون کمک انسان (و تنها با استفاده از هوش مصنوعی) اهداف را شناسایی، هدف‌گیری و به آن‌ها حمله کنند، بیشتر می‌شود. اوکراین در حال حاضر پهپادهای تهاجمی نیمه خودمختار و سلاح‌های ضد پهپاد مجهز به هوش مصنوعی دارد. باتوجه به نظر کارشناسان، فقط مسأله زمان، تعیین‌کننده است که کدام یک از دو کشور روسیه یا اوکراین یا شاید هر دو کشور، این نوع تسلیحات خودمختار را مستقر خواهند کرد. با افزایش زمان و افزایش تلفات در جنگ، فشار برای دستیابی به مزیت‌های تعیین‌کننده در میدان نبرد با سلاح‌های کاملاً خودمختار افزایش می‌یابد و ظهور ربات‌هایی که می‌توانند اهداف خود را به تنهایی انتخاب، شکار و حمله کنند، بدون نیاز به نظارت انسانی در صحنه نبرد، دور از انتظار

نخواهد بود. استفاده از ابزار جنگی بدون دخالت انسان، صحنه جدیدی از نبرد را تصور خواهد کرد که لزوم نگاهی تیزبینانه‌تر به فهرست فناوری‌های شالوده‌شکن و نحوه ترکیب و به‌کارگیری آن‌ها را توسط بخش نظامی کشورمان دو صد چندان می‌نماید. دیر یا زود، در یک کارزار نظامی، کشوری بازی‌گردان صحنه نبرد خواهد بود که با پیشرفته‌ترین فناوری‌ها وارد عرصه شده باشد. (Dresp, 2023)

۴) پیامدهای جهانی جنگ روسیه علیه اوکراین در سطح بین‌المللی

- پیامدها و تبعات بحران اوکراین حتی در صورت فروکش کردن جنگ نظامی تا حداقل ۱۰ سال آینده ادامه خواهد داشت.
- زیر سؤال رفتن مشروعیت و توانمندی ناتو به عنوان یک چتر امنیتی برای اروپا و خواص بازدارندگی آن برای حمایت از کشورها (تغییر در استراتژی بازدارندگی ناتو).
- جنگ اوکراین بر تشدید شکاف‌های نظم بین‌الملل، جایگاه جدید اروپا در معادلات جهانی، افزایش تمایل کشورها برای استقلال بیشتر و غیره تأثیر خواهد گذاشت.
- استفاده مقامات روسیه از ادبیات تهدید هسته‌ای علیه دشمنان و صدور دستور اعلام آمادگی نیروهای هسته‌ای، مسئله تشدید «شیخ هسته‌ای» و رقابت برای کسب قدرت هسته‌ای را در دورنمای تحولات جهانی آینده افزایش خواهد داد.
- تضعیف معاهدات کنترل تسلیحات و مذاکرات خلع سلاح.
- حمله روسیه به اوکراین، کشورهای اروپایی و ناتو را به افزایش بودجه دفاعی ترغیب کرده است.
- ساختار دفاعی کشورهای غربی به‌خصوص کشورهای حوزه شرق اروپا تقویت خواهد شد و بحث تشکیل ارتش اتحادیه اروپا در آینده به شکل جدی در دستور کار این اتحادیه قرار خواهد گرفت.
- تثبیت بیشتر جنگ‌های نیابتی.
- تسری رقابت‌های تسلیحاتی به حوزه‌های نوظهور همچون سلاح‌های هوشمند.
- ایجاد رقابت بین قدرت‌های متوسط در زمینه تسلیحات در بهره‌گیری از ظرفیت قدرت‌های بزرگ.
- کاربرد و تأثیر تحریم‌ها به‌عنوان یکی از ابزار تهدید ارزش خود را به مقدار زیاد از دست داده است.
- افزایش بهای انرژی، مواد غذایی و هزینه‌های زندگی به ویژه کشورهای غربی (دادوند و شکوهی، ۱۴۰۲).

۵) پیامدهای جهانی جنگ روسیه علیه اوکراین در سطح منطقه‌ای

- احتمال بروز جنگ مجدد در منطقه قره باغ به علت فرصت‌طلبی الهام علی‌اف از شرایط موجود و تحریک ترکیه.
- بهره‌برداری ترکیه برای تقویت دیپلماسی تسلیحاتی خود و فروش تسلیحات به ویژه پهپاد و غیره به کشورهای شرق اروپا.
- بهره‌برداری و فرصت‌طلبی رژیم صهیونیستی برای تحقق دستاوردهای زیر:
  - فروش تسلیحات نظامی به اوکراین و اعزام مستشاران مربوطه.
  - لابی‌گری و پشتیبانی از زلنسکی که فردی یهودی است.
  - نقش‌آفرینی در جهت جذب کمک‌های بشردوستانه به اوکراین.
  - جذب مهاجرین یهودی اوکراین و انتقال آن‌ها به سرزمین‌های اشغالی.
  - بهره‌برداری از بحران انرژی به منظور تثبیت جایگاه ژئوپلیتیکی خود برای اروپا.
  - لابی‌گری با جریان داخل آمریکا و فشار به دولت بایدن در مذاکرات هسته‌ای.
  - بهره‌برداری در جهت پیشبرد روند عادی‌سازی در منطقه (خنده‌رو، ۱۴۰۲).

۶) موضوعات مهم راهبردی جنگ روسیه و اوکراین در حوزه نظامی^۱

- احتمال پیروزی اوکراین در جنگ با وجود پشتیبانی‌های غرب هر روز کمتر از قبل برآورد می‌شود و ارتش اوکراین در حال از دست دادن بخش‌هایی از سرزمین، نفرات و تجهیزات می‌باشد.
- در بحران اوکراین روس‌ها به خوبی درک کردند که راهبرد طولانی مدت آمریکا تحمیل هزینه‌های فرسایش دهنده به روسیه است و آمریکا تصمیمی جهت پیروزی قاطع اوکراین بر روسیه ندارد و نوع کمک‌هایی که به این کشور می‌کند مبین این امر می‌باشد.
- شرایط داخلی در اوکراین به نسبت روسیه بدتر خواهد شد و آمریکا و غرب روی محیط داخلی روسیه با جنگ شناختی و فشار تحریم‌ها بیش از گذشته متمرکز خواهند شد و روند ایجاد مسائل داخلی و حتی ناامنی در روسیه در برآوردها دیده می‌شود.
- اعمال فشار غرب علیه ایران برای جلوگیری از نقش فعال ایران در کنار روسیه ادامه خواهد یافت. غرب اعتقاد دارد این جنگ و قابلیت تجهیزات ایران (پهپادها) وزن راهبردی ایران را افزایش داده،

^۱ نوشتار حاضر از مجله «روسیه و جهان مدرن» استخراج شده است (۲۰۲۲). این نشریه مقالات علمی- پژوهشی در سطح راهبردی که حوزه‌های سیاسی، نظامی، اجتماعی، اقتصادی، تاریخی و چالش‌های روسیه و همچنین مقالاتی که به تجزیه و تحلیل نقش و جایگاه روسیه در سامانه مدرن روابط بین‌الملل می‌پردازند، منتشر می‌کند. مجله از سال ۱۹۹۳ میلادی به‌طور مشترک توسط دو نهاد فرهنگستان علوم فدراسیون روسیه: مؤسسه اطلاعات علمی علوم اجتماعی (ИНИОН РАН) و مؤسسه اقتصاد (ИЭ РАН) پایه-گذاری شد. نشریه علمی شرح داده شده، در قالب فصلنامه به چاپ می‌رسد (چهار شماره در سال).

- ایران در طرف روسیه قرار گرفته و در آینده اروپا و ناتو را تهدید می‌کند. اتهامات به ایران افزایش خواهد یافت و احتمال محکومیت ایران در مجامع بین‌المللی بیشتر خواهد شد.
- حمایت اروپا و ناتو از اوکراین تا جایی است که مستقیماً درگیر نبرد با روسیه نشوند. در مورد واگذاری سلاح‌های دوربرد احتیاط می‌کنند.
  - با وجود این‌که جنگ اوکراین وارد سال سوم شده است همچنان این منازعه برای تمام جهان از اهمیت بالایی برخوردار بوده و تقریباً بر این عقیده استوار هستند که از این جنگ تأثیر خواهند پذیرفت و کنار نخواهند ماند.
  - در محیط داخلی آمریکا، صنایع نظامی این کشور انگیزه بالایی در این جنگ پیدا کرده و تولید و فروش تسلیحات نظامی شامل زمینی، دریایی، هوایی، پدافندی، ارتباطی و غیره فعالیت کارخانجات را چند نوبت نموده و به سرعت وارد عقد قرارداد با کشورهای اروپایی و اوکراین شده‌اند.
  - حجم و تعداد نظامیان روسیه در جنگ با اوکراین به نفع روسیه است.
  - استفاده بی‌رویه تسلیحات و مهمات در اوکراین و نیاز این کشور به کمک‌های تسلیحاتی روز افزون غربی‌ها، بعضی از کشورهای اروپایی و ناتو نگران ذخائر مهماتی خود بوده، لذا محقق شدن وعده‌های این کشورها به اوکراین در هاله‌ای از ابهام قرار گرفته است.
  - تحلیل‌گران نظامی معتقدند اگرچه ارتش اوکراین هنوز می‌تواند تا مدتی مقابل روسیه ایستادگی کند اما این شرایط هر روز بیشتر و بیشتر به زیان اوکراین تغییر می‌کند. براساس نظریات جنگی چینی، بعد از نابودی ۶۰ تا ۷۰ درصد نیروهای یک طرف حتماً شکست و تسلیم خواهد بود.
  - به نظر می‌رسد سلاح‌های بدون سرنشین به‌ویژه سلاح‌های بدون سرنشین سرگردان، به علت عدم به‌کارگیری در جنگ‌های پیشین تأثیر تعیین‌کننده در جنگ روسیه و اوکراین ایفا کرده‌اند.
  - باتوجه به آرامش نسبی در مناطق جنگی روسیه و اوکراین و عدم توانایی طرفین در طرح‌ریزی و شروع یک عملیات تعیین‌کننده به نظر می‌رسد طرفین جنگ به دنبال گزینه‌های دیگری در خاتمه دادن به این درگیری هستند.

پ- چارچوب مفهومی تحقیق:

حال با نگرش به موارد یاد شده، ادبیات و مبانی نظری مطروحه و مطالعات محیط‌شناسی و نظرات خبرگان، درس‌آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین با تمرکز بر راهبرد نظامی - امنیتی طرفین در جنگ اخیر در سه بُعد: «نظامی (شامل: مؤلفه‌های فرماندهی و رهبری نظامی، ساختار، سازمان‌دهی

و آموزش)، تسلیحات و تجهیزات نظامی (شامل: زمینی، دریایی، هوایی، موشکی و سایبری) و امنیتی (شامل: داخلی و خارجی)، به شرح زیر است:

شکل ۲: چارچوب مفهومی تحقیق

روش‌شناسی تحقیق

نوع تحقیق کاربردی و روش انجام تحقیق توصیفی-تحلیلی با رویکرد کمی و کیفی (آمیخته) است. روش‌های گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و میدانی (ابزارهای مصاحبه و پرسشنامه) بوده است. قلمرو زمانی اجرایی این تحقیق از فروردین ۱۴۰۰ حداکثر به مدت یک سال پیش‌بینی شده است. همچنین قلمرو زمانی گردآوری داده‌های این تحقیق، تنش‌ها و درگیری‌های روسیه و اوکراین از ابتدا تا سال ۲۰۲۳ است. که توسط پژوهشگران به سه دوره تقسیم شده است: دوره اول: از دوران اتحاد جماهیر شوروی سابق تا زمان فروپاشی در سال میلادی؛ دوره دوم: از سال ۱۹۹۱ میلادی تا آغاز جنگ روسیه و اوکراین در ۲۴ فوریه سال ۲۰۲۲ میلادی؛ دوره سوم: از آغاز جنگ روسیه و

اوکراین در ۲۴ فوریه ۲۰۲۲ میلادی تا پایان سال ۲۰۲۳ میلادی. قلمرو مکانی این تحقیق، جغرافیای روسیه و اوکراین و مناطق ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژی پیرامونی اثرگذار بر آن است. قلمرو موضوعی این تحقیق مشتمل بر بررسی و تبیین درس‌آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از ابتدا تا سال ۲۰۲۳ در سطح راهبردی است. همچنین حوزه تحقیق مرتبط با علوم دفاعی راهبردی است. جامعه آماری پژوهش به صورت هدفمند همگون و ناهمگون بوده و برابر شرایط و ویژگی‌های جامعه آماری و به واسطه‌ی تخصصی بودن و جنبه‌های راهبردی پژوهش برابر با ۶۵ تن می‌باشد و با توجه به این که حجم جامعه آماری کمتر از ۱۰۰ تن برآورد گردیده است، لذا حجم نمونه آماری تحقیق حاضر ۶۵ تن به روش نمونه‌گیری تمام‌شمار به شرح جدول زیر تعیین می‌گردد. همچنین جامعه‌ی آماری با ویژگی‌های زیر تعیین می‌شود:

(۱) دارای سابقه در مشاغل راهبردی و یا در جایگاه شغلی ۱۹ به بالا (در سطوح لشکری و کشوری).

(۲) دارای مدرک تحصیلی دکتری مرتبط با حوزه جنگ و دفاع.

(۳) انجام کار مطالعاتی در حوزه تجزیه و تحلیل جنگ.

جدول ۱: جامعه آماری تحقیق

ردیف	سمت	تعداد
۱	استادان دانشگاه با مدرک تحصیلی مرتبط با علوم دفاعی راهبردی	۲۰
۲	فرماندهان و معاونین با جایگاه ۱۹ و به بالا	۲۵
۳	معاونت‌های عملیات، اطلاعات و فاوا ستاد کل و سازمان‌های نظامی	۲۰
	جمع کلی	۶۵

جامعه آماری خبرگی این تحقیق شامل صاحب‌نظران خبره و متخصص بوده که دارای ویژگی‌های زیر باشند، و جهت انجام مصاحبه و روایی و پایایی پرسشنامه‌های محقق ساخته انتخاب می‌شوند:

(۱) دانش و فهم راهبردی را داشته باشند.

(۲) در حوزه تحقیق، دارای فعالیت پژوهشی باشند.

(۳) با مسائل جنگ آشنایی کافی داشته باشند.

(۴) نسبت به محیط ژئوپلیتیک منطقه منازعه آشنایی داشته باشند.

برای تعیین روایی محتوایی از ضریب لاوشه استفاده شده است.

$$C.V.R = \frac{NE - \frac{N}{2}}{\frac{N}{2}}$$

C.V.R: ضریب لاوشه

Ne: تعداد متخصصینی که گزینه مهم و مرتبط را برای سؤال انتخاب کرده اند.

N: تعداد کل متخصص

با توجه به این که تعداد خبرگان و نظردهندگان برای این ارزیابی ۶۵ نفر بودند برای روایی بالا مقدار قابل قبول ضریب بالاتر از ۰/۷ مدنظر قرار گرفت در کل برابر محاسبات انجام شده تمام گویه‌های پرسشنامه تأیید گردیدند پس از تأیید عوامل، پرسشنامه بین جامعه آماری ۶۵ نفر (با مدنظر قرار دادن ویژگی‌های جامعه آماری) توزیع گردید. برای پایایی پرسشنامه نیز از آلفای کرونباخ استفاده شده است. ضریب آلفای کرونباخ یک نوع ضریب پایایی است که نشان می‌دهد چگونه اجزای یک مجموعه به نحو مناسب به یکدیگر همبسته شده‌اند. هر چه آلفای کرونباخ به یک نزدیک باشد پایایی بیشتر است. (خلیلی شورینی، ۱۳۹۱: ۲۲۱) در این فرمول:

$$r_a = \frac{k}{k-1} \left[1 - \frac{\sum s^2 k}{\sum s_t^2} \right]$$

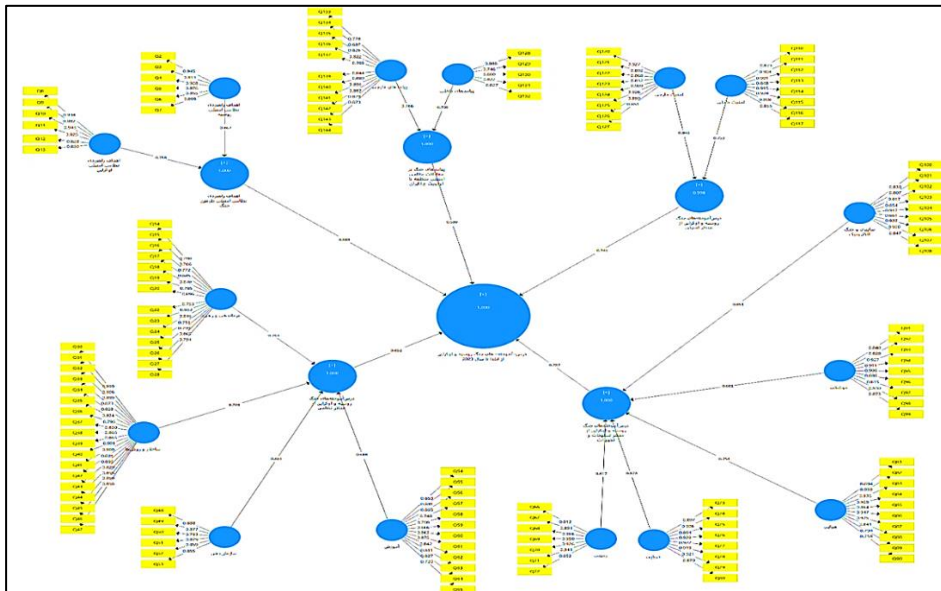
Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
0.886	26

با توجه به اینکه مقدار ضریب آلفا کرونباخ به دست آمده بیشتر از ۰/۷۵ است لذا گویه‌های پرسشنامه مورد استفاده از قابلیت اطمینان لازم برای ادامه تحقیق برخوردار بوده است. در تحلیل داده‌ها از روش آمارهای توصیفی و استنباطی و نرم‌افزار SPSS استفاده شده است.

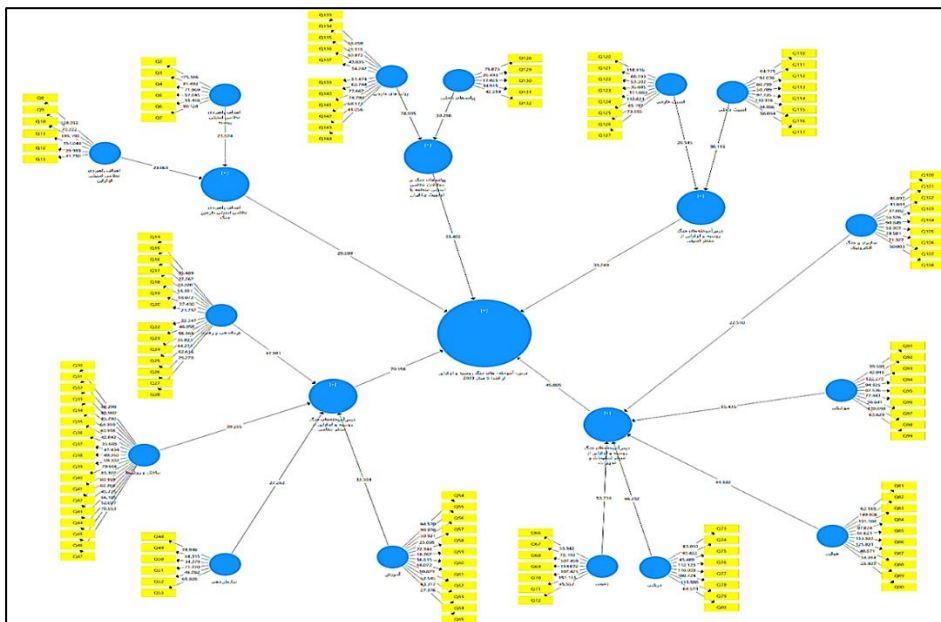
تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

براساس آزمون همگن بودن سؤالات پرسشنامه، آزمون‌های پایایی مدل (شامل: آزمون آلفای کرونباخ، آزمون پایایی ترکیبی و آزمون پایایی اشتراکی)، آزمون روایی مدل، آزمون ضریب مسیر و آزمون برازش مدل، انجام شده؛ ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از ابتدا تا پایان سال ۲۰۲۳ تأیید گردیدند. براساس سه آزمون آزمون آلفای کرونباخ، آزمون پایایی ترکیبی و آزمون پایایی اشتراکی، پایایی مدل تأیید گردید. بنابراین می‌توان روایی مدل را بررسی کرد. آزمون روایی نشان داد که مدل تحقیق دارای روایی است و می‌توان به عنوان آخرین آزمون، مدل بیرونی کیفیت این مدل را بررسی کرد. در معادلات ساختاری یکی از شاخص‌های برازش مدل اس.آر.ام آرا می‌باشد که ارزش آن معمولاً بین ۰ تا ۱ گزارش می‌شود و

هر چقدر عدد به دست آمده کوچک تر و نزدیک صفر باشد نشان دهنده برازش بهتر مدل می باشد. که در اینجا برابر جدول پایین مقدار این آزمون ۰.۴۱ به دست آمده، که نشان دهنده برازش مناسب این مدل می باشد، یعنی این مدل با مدل موردنظر در جامعه مطابقت دارد.

نمودار ۲: مدل اندازه گیری انعکاسی اصلاح شده در حالت تخمین ضرایب

نمودار ۳: مدل اندازه گیری انعکاسی اصلاح شده در حالت معناداری ضرایب

جدول ۲: شاخص‌ها و رابطه بین متغیرهای مکنون

رابطه بین متغیر مکنون و آشکار	شاخص‌ها	متغیرهای مکنون	ضریب مسیر	رابطه بین متغیرهای مکنون	T.val ue	P Values
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	اهداف راهبردی نظامی امنیتی روسیه - اهداف راهبردی نظامی امنیتی طرفین جنگ	0.867	قوی	24/252	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	اهداف راهبردی نظامی امنیتی اوکراین - اهداف راهبردی نظامی امنیتی طرفین جنگ	0.758	قوی	23/942	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	فرماندهی و رهبری - درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر نظامی	0.753	قوی	44/119	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	ساختار و روش‌ها - درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر نظامی	0.729	قوی	39/093	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	سازماندهی - درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر نظامی	0.651	قوی	27/014	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	آموزش - درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر نظامی	0.688	قوی	35/944	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	زمینی - درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر تسلیحات و تجهیزات	0.617	قوی	51/644	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	دریایی - درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر تسلیحات و تجهیزات	0.673	قوی	43/762	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	هوایی - درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر تسلیحات و تجهیزات	0.754	قوی	44/461	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	موشکی - درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر تسلیحات و تجهیزات	0.601	قوی	66/497	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	سایبری و جنگ الکترونیک - درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر تسلیحات و تجهیزات	0.851	قوی	21/540	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	امنیت داخلی - درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر امنیتی	0.753	قوی	30/816	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	امنیت خارجی - درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر امنیتی	0.841	قوی	26/356	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	پیامدهای داخلی - پیامدهای جنگ بر معادلات نظامی امنیتی منطقه با اولویت ج.ا.ایران	0.709	قوی	31/053	0/000
قوی	بار عاملی تمامی شاخص‌ها ۰.۶۵۵	پیامدهای خارجی - پیامدهای جنگ بر معادلات نظامی امنیتی منطقه با اولویت ج.ا.ایران	0.766	قوی	81/282	0/000

نتیجه‌گیری و پیشنهادها:

الف - نتیجه گیری

بر مبنای بررسی از اسناد و مدارک، مقالات و کتب تخصصی و مصاحبه با صاحب نظران و تشکیل جلسات خبرگی و استفاده از نظر خبرگان و همچنین تحلیل آماری با کمک نرم افزار اسمارت پی ال اس نتایج زیر حاصل گردید: ابعاد، مؤلفه ها و شاخص های درس آموخته های جنگ روسیه و اوکراین از ابتدا تا پایان سال ۲۰۲۳ به شرح زیر تأیید گردیدند که شامل ۵ بعد، ۱۵ مؤلفه و ۱۳۷ شاخص به شرح زیر می باشند.

جدول ۳: درس آموخته های جنگ روسیه و اوکراین از ابتدا تا پایان سال ۲۰۲۳

ابعاد	مؤلفه ها	شاخص ها
اهداف راهبردی نظامی امنیتی	اهداف راهبردی نظامی امنیتی	جلوگیری از عضویت اوکراین در پیمان ناتو؛ گسترش موقعیت ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی خود در منطقه؛ بازیافت جایگاه روسیه در جهان؛ تسلط بر دریای آزوف و دریای سیاه؛ تغییر ساختار بین الملل و ایجاد نظم جدید جهانی؛ ایجاد بازدارندگی در مقابل ایالات متحده آمریکا و ناتو.
اهداف راهبردی نظامی امنیتی	اهداف راهبردی نظامی امنیتی	عضویت در اتحادیه اروپا؛ ارتقا جایگاه اوکراین در اروپا؛ عضویت در پیمان ناتو؛ تسلط کامل بر شبه جزیره کریمه و شرق اوکراین؛ تضعیف روسیه و به چالش کشیدن قدرت این کشور در نظام بین الملل؛ ایجاد بازدارندگی از طریق عضویت در پیمان ناتو.
اهداف راهبردی نظامی امنیتی	اهداف راهبردی نظامی امنیتی	فرماندهی و رهبری منسجم و مداوم متناسب با شرایط صحنه جنگ؛ اتخاذ سیاست ایجاد ابهام استراتژیک در طرف مقابل؛ تمرکز مداوم بر روش های غیرنظامی قبل از درگیری نظامی و حین وقوع آن؛ افزایش و به کارگیری قدرت نظامی در عرصه دریایی؛ برآورد اطلاعاتی راهبردی دقیق و همه جانبه؛ استراتژی دفاع فعال (مؤثر) در مواجهه با تهدیدات نظامی امنیتی؛ استراتژی اقدام محدود (کارزار عملیاتی خارج از منطقه)؛ طرح ریزی و اجرای مأموریت ها متناسب با توانمندی ها و آسیب پذیری های دشمن و خودی؛ لزوم فرماندهی و کنترل در هدایت و اجرای عملیات؛ نزدیکی و انطباق سطوح راهبردی، عملیاتی و راهکنشی؛ اهمیت حضور فرماندهان در صحنه نبرد و هدایت مستقیم عملیات؛ اهمیت اطلاعات راهبردی و اشرافیت اطلاعاتی در صحنه جنگ؛ شناخت و درک درست رهبران و فرماندهان از صحنه جنگ؛ شناخت نقاط قوت و ضعف خودی و دشمن.
اهداف راهبردی نظامی امنیتی	اهداف راهبردی نظامی امنیتی	هم افزایی و هم پوشانی نیروها در صحنه جنگ؛ اهمیت جنگ های غیرخطی و از طرفی هم پوشانی نیروها؛ دفاع همه جانبه و مردم پایه؛ تطبیق فناوری ها با دگرپن نظامی؛ به کارگیری تجهیزات هوشمند و شبکه محور؛ اجرای عملیات روانی قبل و حین جنگ؛ اجرای هم زمان عملیات هوایی، موشکی و پهپادی؛ توجه به استراتژی نبردهای نامتقارن؛ اجرای عملیات فریب در صحنه جنگ؛ توجه به اصل پراکندگی و اختفا در صحنه جنگ؛ آمادگی برای جنگ های طولانی مدت و توجه به یک جبهه داخلی با ثبات و با پشتیبانی مداوم؛ توان بازآمد تسلیحات و تجهیزات در صحنه جنگ؛ به کارگیری هوش مصنوعی و کوانتوم در صحنه جنگ؛ اجرای عملیات روانی بر نیروهای مسلح و مردم طرف مقابل؛ منطف نمودن ساختارها و جایگ سازی؛ به کارگیری نیروهای نامنظم در کنار نیروهای منظم؛ اهمیت انواع سلاح های هوشمند، ربات های رزمی، هوش مصنوعی، اینترنت اشیا و کوانتوم در صحنه جنگ؛ پرهیز از تراکم و ورود ادوات به ویژه زرهی در مناطق شهری.
اهداف راهبردی نظامی امنیتی	اهداف راهبردی نظامی امنیتی	به کارگیری بگانه های چابک، متحرک و خود سازمانده؛ پشتیبانی مناسب آمادی و پشتیبانی از نیروهای مسلح؛ بهره برداری از سامانه های ارتباطی امن و تحت شبکه در اجرای عملیات مشترک؛ در اختیار داشتن تجهیزات کیفی و اثرگذار در صحنه جنگ؛ ایجاد انگیزه و تاب آوری در نیروهای مسلح؛ ترکیب قایمات ها و توانمندی های مدرن و سنتی در صحنه جنگ.
اهداف راهبردی نظامی امنیتی	اهداف راهبردی نظامی امنیتی	به روز رسانی دگرپن نظامی، آیین نامه ها و متون آموزشی؛ متناسب سازی آموزش ها با نوع تهدیدات و جنگ های آینده؛ توجه ویژه به آموزش در تمامی سطوح در زمان صلح و جنگ (آموزش های عملی و میدانی)؛ تطبیق و ایجاد فهم مشترک ساختارهای کشوری و لشکری قبل از جنگ و پیاده سازی الزامات آن؛ شناخت دشمن در تمامی ابعاد (ساختار، روش ها، تسلیحات و تجهیزات، نحوه رزم، قوت ها، ضعف ها، ارزش ها و ...)؛ آموزش به دست گرفتن ابتکار عمل در صحنه جنگ؛ آموزش به کارگیری و اجرای اصول پدافند غیرعامل در تمام رده های فرماندهی؛ آموزش اصول و مبانی اقتصادی و ارزش های دینی و روحیه شهادت طلبی؛ ارتقاء مهارت کارکنان نیروهای مسلح متناسب با رسته تخصصی و تجهیزات و فناوری؛ برگزاری دوره های توانمند سازی نیروهای مسلح متناسب با نیازسنجی های انجام شده در رزمایش ها و جنگ های اخیر و جنگ های آینده؛ توجه به مراکز آموزش در تمام سطوح به ویژه قشر درجه داری؛ ارتقاء دانش نظامی و اطلاعاتی شهروندان.

ادامه جدول ۳: درس آموخته های جنگ روسیه و اوکراین از ابتدا تا پایان سال ۲۰۲۳

ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر تسلیحات و تجهیزات	زمینی	به کارگیری جنگ‌افزارها و مهمات هوشمند و نقطه‌زن با قابلیت دورایستایی؛ تولید و به کارگیری تجهیزات رزمی کوچک، قابل حمل و ارزان قیمت؛ تولید و به کارگیری سلاح‌های دوش‌پرتاب (سدوزره و سدوهای)، شبکه‌محور نمودن تسلیحات از جمله توپخانه و پهباد در رزم با سامانه‌های ناوبری بومی؛ به کارگیری توپخانه در پشتیبانی از نیروهای مایوری؛ تولید و به کارگیری سلاح‌های متعارف زمینی در صحنه جنگ؛ تحرک و جابجایی سریع نیروها و تجهیزات در صحنه جنگ.
	دریایی	توان دفاع ساحلی؛ تولید و به کارگیری قایق‌های بدون سرنشین (شهپاد) رزمی و شناسایی؛ تولید و به کارگیری ناوهای جنگی و به‌ویژه ناوهای پهپاد؛ تولید و ارتقاء سامانه‌های ناوبری دریایی و رزم‌آمده؛ شناخت دقیق تسلیحات و تجهیزات ضد ناوگان دریایی دشمن؛ به کارگیری موشک‌های کروز دریایی هوشمند، نقطه‌زن و دورزن؛ تولید و به کارگیری مهمات و جنگ‌افزارهای هوشمند دریایی؛ توسعه و تقویت توان مین‌ریزی دریایی.
	هوایی	به کارگیری جنگنده‌ها و بالگردها با توان دورایستایی؛ تولید و به کارگیری سامانه‌های پدافند هوایی با قابلیت تلفیق در سامانه فرماندهی و کنترل؛ تولید و به کارگیری پهپادهای شناسایی، رزمی و انتحاری؛ به کارگیری ریزپرنده‌های شناسایی و رزمی؛ تولید و به کارگیری پهپادهای خودمختار؛ بهره‌برداری از فضا و ماهواره‌های بومی؛ اهمیت هواپیماهای ترابری و بالگردهای ترابری؛ اهمیت هواپیماهای رادار پرنده با سرنشین و بدون سرنشین؛ تولید و به کارگیری موشک‌های هوا به زمین هوا هوشمند، نقطه‌زن و با قدرت بالا؛ تولید و به کارگیری سامانه‌های هوایی تجسس و شناسایی.
	موشکی	تولید و به کارگیری موشک‌های هوشمند، دوربرد و نقطه‌زن؛ ارتقاء توان موشک‌ها در مقابل جنگ الکترونیک دشمن؛ تولید و به کارگیری موشک‌های کروز؛ تولید و به کارگیری موشک‌های هایپرسونیک در صحنه نبرد؛ تولید و به کارگیری موشک‌های ضد رادار؛ وابستگی حداقلی موشک‌ها به ناوبری ماهواره‌ای؛ شبکه‌محور نمودن موشک‌ها و پهپادها؛ تولید و به کارگیری سامانه‌های موشکی ضد پهپاد؛ تقویت و ارتقاء سامانه‌های موشکی زمین به هوا (پدافندی).
	سایبری و جنگ الکترونیک	ایجاد اختراعات سایبری و جنگ الکترونیک و تقویت منابع انسانی متخصص و کارآمد در این حوزه؛ توجه ویژه به توسعه آموزش‌های جنگ الکترونیک در تمام سطوح؛ تولید و به کارگیری تجهیزات جنگ الکترونیک متناسب با توانمندی‌ها و قابلیت‌های فناوری؛ دشمن؛ ایجاد زیرساخت و تجهیزات بومی بهره‌برداری از رسانه و فضای سایبر در جنگ با اثرگذاری بالا؛ تقویت و ارتقاء سامانه‌های جمع‌آوری اطلاعات و سیگنالی؛ تقویت و ارتقاء سامانه‌های تجسس و شناسایی؛ به کارگیری جنگ الکترومغناطیسی؛ نبرد سایبری و امنیت سایبری؛ ایجاد پایانه‌های ارتباطات امن‌تر.
درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین از منظر امنیتی	امنیت داخلی	نظارت دقیق و هوشمندانه بر فضای مجازی و رسانه‌ای کشور در قیل و حین جنگ؛ شبکه‌بند سامانه‌های امنیتی و اطلاعاتی؛ مطابقت قوانین و موضوعات ملی در شرایط صلح و جنگ؛ آموزش و به کارگیری شهروندان در برقراری امنیت داخلی؛ ایجاد امنیت داخلی مردم‌پایه؛ توسعه و پدافند داخلی و توزیع متوازن منابع در سطح کشور؛ توجه ویژه به مناطق کمتر برخوردار؛ علم غفلت از جنگ رسانه‌ای دشمنان.
	امنیت خارجی	اشرافیت اطلاعاتی نسبت به محیط منطقه‌ای و بین‌المللی؛ هماهنگی دستگاه‌های اطلاعاتی و تعامل با کشورهای همسوس و همسور و عضویت فعال در پیمان‌ها و اتحادیه‌های منطقه‌ای (دفاعی-امنیتی) با حفظ اصول بنیادین؛ ایجاد محیط امنیتی کم‌خطر در خارج از کشور؛ پروریز از اظهارنظرهای غیرکارشناسی در سیاست خارجی؛ انعکاس پذیری سیاسی در میدان جنگ؛ اتخاذ مواضع سیاست خارجی درست در راستای کاهش تنش‌ها و تهدیدات خارجی؛ داشتن راهبرد مناسب با تهدیدات امنیتی خارجی.
	پایه‌های داخلی	شکل‌گیری و تقویت کریدور شمال-جنوب؛ کاهش اعتماد و گرایش به غرب و آمریکا در داخل کشور؛ اثرات بر روی منافع اقتصادی ایران؛ ارتقاء موقعیت راهبردی ایران در سطح منطقه؛ نیاز به به‌روزرسانی منابع دفاعی با توجه به جنگ اخیر.
	پایه‌های خارجی	کاهش فضای امنیتی و تهدید خارجی بر ایران؛ نزدیکی ایران و روسیه به یکدیگر؛ اثرگذاری بر روابط روسیه با چین، کشورهای غربی و اسرائیل؛ اثرات راهبردی در حوزه دیپلماسی دفاعی در سطح منطقه؛ تغییر در اتصالات منطقه‌ای و اهمیت منطقه‌گرایی؛ افزایش اعتماد بروز جنگ در منطقه؛ تقاضای افزایش تمایل کشورهای برای استقلال بیشتر و پروریز از وابستگی به آمریکا و غرب (از جمله صنایع نظامی)؛ تثبیت جنگ‌های نیابتی؛ تسری رقابت‌های تسلیحاتی به حوزه‌های نو ظهور؛ ایجاد رقابت بین قدرتهای متوسط در زمینه تسلیحات در بهره‌گیری از ظرفیت قدرتهای بزرگ؛ بهره‌برداری از کشورهای منطقه غرب آسیا برای تقویت دیپلماسی تسلیحاتی و فروش تسلیحات به کشورهای منطقه.

پیشنهادها

بر اساس نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق، پیشنهاد می‌گردد:

- وزارت دفاع و پشتیبانی ن.م.ج.ا. ایران تدابیر و اقدامات لازم را متناسب با درس آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین در ابعاد صنایع دفاعی در حوزه تسلیحات و تجهیزات (شامل: جنگ‌افزارها و مهمات هوشمند و نقطه‌زن با قابلیت دورایستایی، قایق‌های بدون سرنشین (شهپاد) رزمی و شناسایی، ناوهای جنگی و به‌ویژه ناوهای پهپادبر، سامانه‌های ناوبری، موشک‌های کروز دریایی هوشمند و نقطه‌زن و دورزن، جنگنده‌ها و بالگردهای با توان دورایستایی، پهپادهای شناسایی و رزمی، ریزپرنده‌های شناسایی و رزمی، پهپادهای خودمختار، ماهواره‌های بومی، هواپیماهای ترابری و بالگردهای ترابری، هواپیماهای رادار پرنده با سرنشین و بدون سرنشین، موشک‌های هوا به زمین هوشمند، نقطه‌زن و با قدرت بالا، موشک‌های هوشمند و نقطه‌زن، موشک‌های هایپرسونیک، موشک‌های ضد رادار، سامانه‌های موشکی ضد پهپاد، سامانه‌های موشکی زمین به هوا (پدافندی)،

سامانه‌های جمع‌آوری اطلاعات و سیگنالی، سامانه‌های تجسس و شناسایی، پایانه‌های ارتباطات استراتژیک و ...) از طریق سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، تحقیق و توسعه و تولید تجهیزات و تسلیحات به‌روز، به‌منظور ارتقا توان رزم نیروهای مسلح اقدامات لازم را به‌عمل آورد.

- شورای عالی امنیت ملی، وزارت اطلاعات و ستاد کل نیروهای مسلح ج.ا.ایران، سیاست‌ها و تدابیر لازم را متناسب با درس‌آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین در ابعاد امنیتی داخلی و خارجی (شامل: نظارت دقیق و هوشمندانه بر فضای مجازی و رسانه‌ای کشور در قبل و حین جنگ، شبکه‌بودن سامانه‌های امنیتی و اطلاعاتی، ایجاد امنیت داخلی مردم‌پایه، توسعه و پدافند داخلی و توزیع متوازن منابع در سطح کشور، اشرافیت اطلاعاتی نسبت به محیط منطقه‌ای و بین‌المللی، هماهنگی دستگاه‌های اطلاعاتی و تعامل با کشورهای هم‌سو، عضویت و کنش‌گری فعال در پیمان‌ها و اتحادهای منطقه‌ای (دفاعی-امنیتی) با حفظ اصول بنیادین، داشتن راهبرد مناسب با تهدیدات امنیتی خارجی و ...)، به‌منظور ایجاد امنیت پایدار و مردم‌پایه به‌عمل آورند.

- ستاد کل نیروهای مسلح ج.ا.ایران و قرارگاه مرکزی خاتم الانبیاء (ص) اقدامات لازم را متناسب با درس‌آموخته‌های جنگ روسیه و اوکراین در بعد نظامی (فرماندهی و رهبری، ساختار و روش‌ها، سازمان‌دهی و آموزش) از جمله: داشتن برآورد اطلاعاتی راهبردی دقیق و همه‌جانبه، فرماندهی و کنترل در هدایت و اجرای عملیات، هم‌افزایی و هم‌پوشانی نیروها در صحنه جنگ، دفاع همه‌جانبه و مردم‌پایه، تطبیق فناوری‌ها با دکترین نظامی، اجرای عملیات روانی قبل و حین جنگ، اجرای هم‌زمان عملیات هوایی، موشکی و پهپادی، توان بازآمد تسلیحات و تجهیزات در جنگ، به-کارگیری هوش مصنوعی و کوانتوم در صحنه جنگ، به‌کارگیری یگان‌های چابک، متحرک و خود سازمان‌ده، ایجاد انگیزه و تاب‌آوری در نیروهای مسلح، به‌روزرسانی دکترین نظامی و آیین‌نامه‌ها و متون آموزشی، متناسب‌سازی آموزش‌ها با نوع تهدیدات و جنگ‌های آینده، آموزش به‌دست گرفتن ابتکار عمل در صحنه جنگ، آموزش به‌کارگیری و اجرای اصول پدافند غیرعامل در تمام رده‌های فرماندهی، توجه به مراکز آموزشی در تمام سطوح به‌ویژه قشر درجه‌داری و ...، به‌منظور ارتقای کارآمدی نیروهای مسلح در صحنه جنگ را به‌عمل آورد.

منابع و مآخذ

(۱) منابع فارسی

- آشتیانی، محمدرضا. (۱۳۹۰). تعیین مؤلفه‌های عوامل غیرفیزیکی تأثیرگذار بر توان رزمی نیروهای نظامی، تهران: فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک، شماره ۳۲.
- افشردی، محمدحسین و شیخ، علیرضا. (۱۳۹۸). بررسی نیازها، قابلیت‌ها و توانمندی‌های فرماندهی و مدیریت در عرصه جنگ‌های آینده ج.ا. ایران، تهران: فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک.
- افشردی، محمدحسین. (۱۴۰۲). مصاحبه حضوری، دانشکده دفاع دانشگاه عالی دفاع ملی در تاریخ ۱۴۰۲/۰۵/۰۶.
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری، قابل دسترسی در: www.Khamenei.ir.
- جعفری‌فر، احسان. (۱۴۰۱). وضعیت ناتو از حیث سازمان داخلی بعد از جنگ اوکراین، تهران: فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، شماره ۸۹، صص ۵۴-۲۵.
- خنده‌رو، ندا. (۱۴۰۲). پیامدهای جنگ روسیه و اوکراین بر جنوب غرب آسیا و شمال آفریقا، تهران: مؤسسه مطالعات راهبردی و دیپلماسی دفاعی وابسته به امور بین‌الملل ودجا، شماره چهاردهم.
- دادوند، حسین. (۱۴۰۱). چستی و چگونگی اجرای جهاد تبیین در مقابله با جنگ ترکیبی دشمن، نوشهر: فصلنامه دانشگاه علوم دریایی امام خمینی (ره)، شماره ۱.
- دادوند، حسین و شکوهی، حسین. (۱۴۰۲)، سناریوهای جنگ روسیه و اوکراین و تأثیر آن بر نظم جدید جهانی، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی، همایش بین‌المللی هندسه نظم جدید جهانی.
- رستمی نسب، عباسعلی و ابراهیمی، مریم. (۱۳۹۴). بررسی و تبیین جایگاه جهاد به‌عنوان یکی از مبانی دفاع مقدس در قرآن کریم، فصلنامه ادبیات پایداری، شماره ۱۳.
- سمعی‌اصفهانی، علیرضا و فرحمند، سارا. (۱۴۰۱). تبیین چرایی و چگونگی شکل‌گیری جنگ روسیه و اوکراین بر پایه نظریه موازنه تهدید، تهران: فصلنامه پژوهشهای روابط بین‌الملل، دوره ۱۲، شماره ۴۶، صص ۱۰۱-۱۲۸.
- فلاحی، احسان. (۱۴۰۱). سیر تحول در راهبرد دفاعی امنیتی روسیه از ۱۹۹۱ تا ۲۰۲۱ بر اساس الگوهای راهبردی در مدل SWOT، تهران: فصلنامه علمی مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی، سال ششم، شماره ۲۱، صص ۱۹۰-۱۶۱.
- مصلی‌نژاد، عباس. (۱۳۹۸). بحران اوکراین و تشدید رقابت‌های منطقه‌ای، تهران: مجله سیاست جهانی، شماره ۶.
- نوروزانی، شهرام. (۱۴۰۲). مصاحبه حضوری، دانشکده دفاع دانشگاه عالی دفاع ملی در تاریخ ۱۴۰۲/۰۷/۱۵.

(۲) منابع لاتین

- Dawes, James. (2023). War in Ukraine accelerates global drive toward killer robots.
- Dresp, Birgitt. (2023). The weaponization of artificial intelligence: what the public needs to be aware of.
- Кортунув А. В. Америке порасосредоточитьс яна проблемах, а не на противни-ках // РСМД. 23 декабря 2021 // URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments>.
- Koziej, Stanislaw. (2022), Russia-Ukraine war: Scenarios, (Updated September 11).
- McGee, Jason. (2023). One year on: 10 technologies used in the war in Ukraine.
- Walt M. Stephen. (2022). The Evolution of Hybrid Warfare: Implications for Strategy and the US Army War College Quarterly: Parameters Volume 51 Number 3 Article 11.
- Wolfgang, Pozetta. (2022), Ukraine: How might the war end? Five scenarios, (Updated August 21).
- Zwanenberg, Steven. (2022). Two Deeply Troubling Trends from Ukraine's Year of War.

COPYRIGHTS

© 2025 by the authors. Published by The National Defense University. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس

فتح الله کلاتری^۱، مهدی احمدیان^۲، کیومرث یزدانپناه^۳، عباسعلی فضائلی نیا^۴

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۰۴

چکیده

کنشگران داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی رابطه تنگاتنگی با تصمیم‌گیری سیاسی- امنیتی و چانه‌زنی به‌عنوان یک سازوکار مؤثر در روابط شورای همکاری خلیج فارس دارد. هرگونه تحول منطقه‌ای می‌تواند بر چگونگی توازن قدرت بین کشورهای خلیج فارس تأثیر بگذارد. به همین دلیل هدف اصلی این تحقیق تبیین درجه اهمیت و میزان تأثیر کنشگران داخلی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس است. این تحقیق کاربردی بوده و به روش تاریخی- همبستگی انجام شده است. گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی بوده و حجم آماری ۴۲ نفر است. طبق یافته‌های تحقیق و بر اساس واقع‌گرایی تدافعی والت همکاری و مشارکت عراق در سه کشور امارات متحده عربی، بحرین و عربستان سعودی متأثر از برداشت‌ها و احساسات مشابهی است که این کشورها نسبت به تهدیدات ایران در منطقه دارند؛ بنابراین این کشورها برای مقابله با تهدیدات ایران علیه منافع و امنیت خود سیاست موازنه تهدید را اتخاذ کرده‌اند، اما دو کشور قطر و عمان، سیاست موازنه منافع را دنبال می‌کنند تا توازن منطقه‌ای حفظ شود. بر اساس نتایج تحقیق ترتیب اولویت کنشگران تأثیرگذار بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری، به ترتیب شامل: «کنشگران منطقه‌ای»، «عراق»، «کنشگران بین‌المللی» و «ج.ا.ایران» می‌باشند.

واژگان کلیدی: کنشگر، منطقه‌ای، فرامنطقه‌ای، روابط بین‌الملل، مشارکت.

^۱ - دانشیار علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی و نویسنده مسئول، ffkalantari@chmail.ir

^۲ - استادیار آینده پژوهی دفاعی دانشگاه عالی دفاع ملی.

^۳ - دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه تهران.

^۴ - دانشجوی دکتری علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی.

مقدمه

سیاستمداران عراقی سیاست درهای باز را به عنوان رویکردی برای سیاست خارجی خود قرار داده‌اند. از دید سیاست‌گذاران کنونی عراق، یکی از اهداف این کشور در اتخاذ سیاست «درهای باز» ایجاد توازن میان شرکای منطقه‌ای و بین‌المللی به منظور قرار نگرفتن در محوربندی‌های منطقه‌ای و بین‌المللی «له» یا «علیه» محور دیگر است؛ زیرا در وضعیت نابسامان عراق آنچه مهم است، ابتدا بازسازی عراق به منظور احیای جایگاه گذشته این کشور در منطقه و جهان است. از دید دولت عراق، قرارگرفتن در هر کدام از محوربندی‌ها و قطب‌بندی‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، از یک طرف باعث محرومیت بخشی از منافع ملی عراق شده و از سوی دیگر باعث بروز مشکلات و بحران‌های جدید می‌شود. درواقع دولت عراق به دنبال آن است که با روابط دوستانه با همه کشورها، عراق را به میدانی برای تأمین منافع آنها تبدیل کند تا از این رهگذر بتواند برای خود نیز منافع کسب کند. دولت عراق به دنبال آن است که سیاست خارجی متعادلی را در پیش گیرد که مبنای آن فاصله گرفتن از تعارضات منطقه‌ای و ایجاد توازن میان شرکای منطقه‌ای است تا از این رهگذر عراق را به نقطه تلاقی سیاسی و نه میدان تصفیه حساب‌های سیاسی تبدیل کند. بنابراین تلاش عراق بر آن است که از ورود به محوربندی‌های منطقه‌ای مانند ایران/عربستان، عربستان/ترکیه و... خودداری کند. این کشور برقراری روابط پایدار، مثبت و سازنده با همه کشورها را زمینه‌ای برای تحقق هدف بازسازی عراق می‌داند. از این رو عراق با نگاه به منافع ملی خود، اختلاف بین ایران و عربستان را مانعی بر سر راه رابطه همه‌جانبه خود با عربستان نمی‌بیند (پوراسمعیلی، ۱۴۰۰: ۱۴). **اهمیت اجرای تحقیق** این است که باعث شناسایی زمینه‌ها، دلایل و عوامل واگرایی و همگرایی شورای همکاری خلیج فارس با ایران و عراق می‌شود. **ضرورت اجرای تحقیق** این است که غفلت از مشارکت و همکاری عراق با شورای همکاری خلیج فارس ممکن است پیامدهای منفی علیه امنیت ملی ایران داشته باشد و باعث ایجاد اختلاف در جبهه مقاومت شود. با توجه به موارد پیش‌گفته آنچه که به عنوان **مسئله اصلی تحقیق** ذهن محققین را به خود معطوف نموده این است که کنشگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، کدام همسو، با تأثیر مثبت و کدام غیر همسو، با تأثیر منفی بر امنیت ملی ج.ا.ایران هستند و از سوی دیگر کدام قابل کنترل و غیرقابل کنترل هستند؟ **سوال اصلی تحقیق** عبارتست از: کنشگران داخلی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس کدامند؟ سوالات فرعی عبارتند از: الف- کنشگران داخلی مؤثر بر مشارکت و

همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس کدامند؟ ب- کنشگران منطقه‌ای مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس کدامند؟ پ- کنشگران بین‌المللی مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس کدامند؟ اهداف تحقیق متناظر با سوالات است. این تحقیق اکتشافی بوده و به دنبال تعیین روابط بین متغیرها نیست، به همین دلیل فرضیه ندارد.

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی

پیشینه‌شناسی

۱- سلامی، (۱۳۹۰)، در مقاله‌ای با عنوان: شکل‌گیری جامعه امن در خاورمیانه: مطالعه موردی شورای همکاری خلیج فارس، در مورد امنیت کشورهای حوزه جنوبی خلیج فارس علاوه بر تکیه بر امکانات، توانایی‌های نظامی، ساختارهای نیروهای مسلح، خرید تسلیحات درجه یک و پیشرفته تشکیل نیروی سپر جزیره در سال ۱۹۸۴ خویش و به اصطلاح کامل‌تر امنیت درون‌سازمانی در بعدی دیگر اعتقاد به استفاده از پیمان‌های نظامی با کشورهای بزرگ جهان از جمله آمریکا، فرانسه و انگلستان و همراهی با ناتو همت گماشتند و حضور نزدیک یا دور قدرت‌های بزرگ را در منطقه خلیج فارس ضرورتی اجتناب‌ناپذیر می‌دانند.

۲- اختیاری امیری، (۱۳۹۵)، در مقاله‌ای با عنوان: محدودیت‌های گفتمان اعتدال‌گرایی در ایجاد صلح منطقه‌ای (با تأکید بر روابط ایران و کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس)، به این نتیجه رسیده که ساختار امنیتی خاورمیانه در تعامل و کشاکش با هویت کشورهای منطقه همدیگر را بازتولید کرده و معادلات درون سیستمی را بیش از پیش پیچیده ساخته است. این موضوع منجر به افزایش چگالی نظم آنارشیک شده است؛ که ماحصل آن افزایش رقابت‌ها و خصومت‌ها در قالب منطق لاکی و هابزی و نهایتاً تشدید خشونت‌های منطقه‌ای و ظهور معمای امنیتی، این دولت‌ها را به سمت خودیاری، توازن قوا و رقابت تسلیحاتی فزاینده‌ای سوق داده است.

۳- خسروی و زارعی، (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای با عنوان: جایگاه داعش در امنیتی شدن سیاست خارجی ج.ا.ایران و اعضای شورای همکاری خلیج فارس در خاورمیانه، به این نتیجه رسیدند که داعش از جهات متعددی باعث فعال شدن رویکرد امنیتی میان ج.ا.ایران و اعضای شورای همکاری خلیج فارس شده است. از جهت سلبی، ابزاری برای قدرت‌های سنی عضو شورای همکاری خلیج فارس به شمار می‌رود که با استفاده از قدرت گرفتن آن در عراق و سوریه، نفوذ ایران را محدود سازند و از جهتی

ایجابی، تلاش داعش برای برقراری دولت اسلامی در عراق و شام، باعث تقویت حضور ایران، عربستان، قطر و حتی امارات متحده عربی شده است.

وجوه اشتراک این مقاله با پیشینه‌های یاد شده پرداختن به امنیت منطقه خلیج فارس و ظهور داعش در منطقه است. افتراق پیشینه‌های یاد شده با این مقاله پرداختن به ۶ کشور حوزه خلیج فارس به‌دون توجه به نقش ایران و عراق است. مهمترین نوآوری این مقاله تعیین میزان اهمیت کنشگران داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی برای تحلیل مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، در قالب سیاست موازنه تهدید و موازنه منافع است.

چارچوب نظری تحقیق بر مبنای نظریه موازنه قدرت

نظریه موازنه قدرت مهم‌ترین و باسابقه‌ترین نظریه‌های موازنه سازی است. موازنه قدرت یکی از مفاهیم بنیادی و اندیشه واقع‌گرایانه است و از برداشت خاص آن‌ها از مفهوم قدرت برمی‌خیزد، متفکران روابط بین‌الملل، نظریه «موازنه قدرت» را شناخته‌شده‌ترین و مؤثرترین نظریه موجود برای توضیح ماهیت روابط بین‌الملل می‌دانند (سیف‌زاده، ۱۳۸۵: ۵۶). «ریچارد لیتل» از صاحب‌نظران نظریه موازنه قوا، این نظریه را چنین تعریف می‌کنند: «تعداد کثیری از دولت‌ها را که میزان قدرتشان با یکدیگر فرق دارد در نظر می‌گیریم، هرکدام از آن‌ها می‌کوشند قدرت خود را به میزانی مناسب و مقدور بالا ببرند. در نتیجه تلاش و کوششی که آن‌ها در جهت ایجاد نظام کامل موازنه به کار می‌بندند نظام موازنه قدرت شکل می‌گیرد» (لیتل، ۱۳۸۹: ۱۲). موازنه قدرت، قانون کنترل و تعدیل رفتار دولت‌ها است، بدین معنا در صورت رویارویی با قدرتی متجاوز و برهم زننده تعادل، به تأسیس یک ائتلاف متوازن کننده اقدام کرده و از ظهور قدرتی مسلط و برتر جلوگیری می‌کنند. کشورهای حوزه خلیج فارس در چنین شرایطی قرار دارند. هرگونه جابه‌جایی در ساخت قدرت کشورهای این منطقه، پیامدهای راهبردی برای کشورهای مختلف در بر خواهد داشت. به تعبیر دیگر، هرگونه تحول منطقه‌ای می‌تواند بر چگونگی توازن قدرت بین کشورهای خلیج فارس تأثیر بگذارد و حتی زمینه را برای شکل‌گیری منازعه و جنگ فراهم آورد (نجفی سیار، ۱۳۹۹: ۳۱).

نظریه موازنه تهدید

رفتارهای موازنه سازی کشورها در نظام بین‌الملل لزوماً به دلیل افزایش منابع مادی قدرت که در چارچوب نظریه موازنه قدرت کلاسیک قرار می‌گیرد نیست، بلکه در برخی مواقع، به دلیل ترس از نیات تهاجمی کشورهای رقیب صورت می‌گیرد. در این صورت، نظریه موازنه تهدید، از توان تبیین‌کنندگی مناسبی برخوردار است. والت با نقد اصل موازنه قوا و با مطرح موازنه تهدید در عمل

توانسته است بحث‌های واقع‌گرایی را در حوزه امنیتی غنی‌تر کند (لیتل، ۱۳۸۹: ۳۳). محور بحث‌های والت در بررسی علت اتحادها و ائتلاف‌های نظامی باهدف ایجاد موازنه، واکنش به احساس تهدید است. نظریه موازنه همه‌جانبه مانند موازنه قوا، قرار گرفتن موضوع بقا در رأس همه اهداف دولت‌ها را می‌پذیرد؛ اما این موضوع را به رهبران دولت‌ها در کشورهای درحال توسعه نیز تسری داده و معتقد است برای رهبران دولت‌ها در این کشورها، نیز مسئله اساسی، بقاست و ازاین‌رو، ماهیت اتحادها در کشورهای درحال توسعه وضعیت متفاوت‌تری در مقایسه با دیگر کشورها دارد. والت توصیه می‌کند واقع‌گرایی باید ارزیابی وسیع‌تری از تهدیدها داشته باشد و تهدیدهای داخلی را نیز شامل شود و سطح تحلیل افراد؛ یعنی رهبران دولت‌ها را نیز موردتوجه قرار دهد. (نجفی سیار، ۱۳۹۹: ۳۸). نظریه موازنه همه‌جانبه بر این دیدگاه تأکید می‌کند که علقه‌هایی در درون دولت‌های درحال توسعه وجود دارد که حتی از ملیت و سرزمین برای رهبران این دولت‌ها مهم‌تر است. این علقه‌ها شامل: قبیله، قومیت، مذهب و خاندان شخص حاکم است. این رهبران اغلب علاقه دارند با نظام‌های سیاسی دیگر که نگرانی‌های مشابهی دارند، متحد شوند، در این نظام‌ها تصمیم‌گیری بیشتر انفرادی است یا نخبگان اندکی در فرایند تصمیم‌گیری نقش دارند. این کشورها حتی ممکن است برای سرکوب اعتراض‌های داخلی به سمت بهبود روابط با دولت‌هایی بروند که از مخالفان در درون کشورشان حمایت می‌کنند و افکار عمومی عمدتاً نقش پررنگی در تصمیم‌سازی‌ها؛ به‌ویژه در حوزه روابط خارجی ندارند. نظریه موازنه همه‌جانبه تصریح می‌کند؛ چنین دولت‌هایی برای حفظ قدرت خود، به دنبال جذب متحدان خارجی در سطح منطقه‌ای و یا بین‌المللی هستند (Beswick, 2020:233).

نظریه موازنه منافع

«نراندل شوئلر» ضمن نقد نظریه موازنه قدرت در رئالیسم ساختاری، معتقد است دولت‌ها تنها هنگامی به ایجاد موازنه می‌پردازند که به نفع آن‌ها باشد. او در مقابل موازنه قدرت «کنت والتز» و موازنه تهدید «والت» نظریه «توازن منافع» را در تحلیل سیاست خارجی ارائه می‌کند. شوئلر می‌گوید در مطالعه سیاست بین‌الملل رابطه بین ثبات داخلی و ثبات خارجی نادیده گرفته شده است. بررسی وی به محدودیت‌های داخلی دولت‌ها برای موازنه قدرت اختصاص دارد و در این راستا ازجمله به استراتژی‌های جایگزین شرایط مختلف دولت‌ها ازجمله همراهی، دلجویی یا واگذاری مسئولیت توازن به دیگران اشاره دارد. شوئلر معتقد است اینکه گفته می‌شود دولت‌ها در برابر تهدید به افزایش قدرت تمایل دارند یک پارادوکس است. همچنین او بیان می‌کند که موازنه تهدید استفان والت اهمیت عوامل

داخلی را در اتخاذ تصمیمات برای اتحاد و موازنه تضعیف می‌کند و استدلال می‌کند که تمام طرف‌های یک منازعه که گفته می‌شود برای مقابله با رفتارهای تحریک‌کننده باهدف یکسان برای دستیابی به امنیت وسیع‌تر همراهی می‌کنند یک فرض اشتباه است. او هدف موازنه را «خود نگهداری»^۱ و حمایت از ارزش‌هایی که تاکنون داشته است می‌داند درحالی‌که هدف همراهی معمولاً «خود احساسی»^۲ برای کسب ارزش‌های به‌دست‌آمده است. او در مقابل نظریه والت معتقد است در همراهی کشورها باید به دو فاکتور «فرصت‌طلبی» و «انگیزه ترس» از سوی دولت‌هایی که تهدید می‌شوند و دولت‌هایی که به تهدید پاسخ می‌دهند توجه کرد (اسدی، ۱۳۹۹: ۲۴۷).

اصول و استراتژی‌های روابط بین‌الملل و مرتبط با دو کشور هم‌جوار

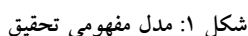
درباره روابط بین‌الملل چند دسته نظریه ارائه شده که مهم‌ترین آن‌ها موردبررسی قرار می‌گیرد:

- ۱- **نظریه همکاری و همگرایی:** شامل تبیین روابط و رفتار دولت‌ها بر اساس فرضیه همکاری، در این مقوله، تئوری همگرایی، وابستگی متقابل، ارتباطات، کارکردگرایی و تحقیقات صلح قرار دارد.
- ۲- **نظریه منازعه:** شامل تئوری‌های تحلیل منازعات، بازدارندگی، توازن قوا و بازی‌ها است.
- ۳- **نظریه‌های نظام بین‌الملل:** شامل تئوری سیستم‌ها و وابستگی است (جمالی، ۱۳۸۸: ۲۱۵).

مدل مفهومی تحقیق: بر اساس اهداف و سوالات تحقیق، کنشگران موثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس طبق شکل زیر به سه دسته تقسیم می‌شوند: الف- کنشگران داخلی در کشور عراق، ب- کنشگران منطقه‌ای، پ- کنشگران بین‌المللی.

1-Self- preservation

2-Self- extension

این تحقیق کاربردی است و نتایج آن می‌تواند مورد استفاده نیروهای مسلح و دولت قرار می‌گیرد. محقق علاوه بر تصویرسازی از وضعیت کنشگران موثر، اولویت‌بندی و تعیین میزان اهمیت آنها برای مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس را مشخص نموده است. با توجه به قدمت عنوان پژوهش و تداوم آن در حال و آینده، روش تحقیق تاریخی-همبستگی است. در این روش کنشگران نسبت به همدیگر مورد مقایسه قرار گرفته و نوع همبستگی آنها با عراق و شورای همکاری خلیج فارس مشخص شده است. قلمرو زمانی انجام تحقیق از سال ۱۴۰۲ تا ۱۴۰۳ و قلمرو بهره‌گیری از نتایج تا افق ۱۴۰۷ خواهد بود. قلمرو مکانی این تحقیق مشتمل بر کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس و عراق است. جامعه آماری شامل فرماندهان نیروهای مسلح در سطح راهبردی و مدیران

مطالعات منطقه‌ای، با بیش از ۷ سال سابقه عضویت در حوزه مربوطه و اساتید دانشگاهی با مرتبه دانشجویی و بالاتر است. با توجه به ویژگی‌های بیان شده جامعه آماری کمتر از ۱۰۰ نفر است، به علت محدود بودن جامعه آماری حجم نمونه ۴۲ نفر همان جامعه آماری بوده و روش نمونه‌گیری به صورت تمام شمار است. در این تحقیق از روش‌های گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شده است. جهت تجزیه و تحلیل از روش تحلیل آمیخته (کمی و کیفی) استفاده شده است. پرسش‌نامه ۵۲ سوالی (۱۴ سوال کنشگران داخلی، ۲۶ سوال منطقه‌ای و ۱۲ سوال فرماندهی) با استفاده از تکنیک‌های آماری توصیفی و استنباطی و آلفای کرونباخ ۰.۸ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و روایی و پایایی آن تأیید شده است. با استفاده از روش‌های کمی آماری توصیفی و استنباطی نظیر جداول و نمودارهای توزیع فراوانی تحلیل صورت گرفته است.

تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق

یکی از عوامل مؤثر در مدیریت مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، تعدد کنشگران مؤثر در سطح منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای و تغییر منافع و به تبع آن اقدامات این کنشگران است؛ به گونه‌ای که به عنوان مثال عربستان با خرید سرسام‌آور سلاح (مسابقه تسلیحاتی) و دعوت از مقامات آمریکایی و همچنین دعوت از کشورهای هم‌پیمان ایران مثل عراق، به دنبال قدرت افکنی و قدرت سازی علیه جمهوری اسلامی ایران می‌باشد؛ بنابراین برای شناخت و مدیریت مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، شناخت کاملی از بازیگران تأثیرگذار، میزان تأثیر هر یک از آنان امری کاملاً بدیهی به نظر می‌رسد. از خبرگان خواسته شد جهت تعیین درجه اهمیت بازیگر، یکی از اعداد بین ۰ تا ۳ را انتخاب نمایند و جهت تعیین میزان قابل کنترل بودن/ غیرقابل کنترل بودن بازیگر، یکی از اعداد ۱، ۲ و ۳ را انتخاب نمایند.

تجزیه و تحلیل سوال فرعی اول: وضعیت کنشگران داخلی جمهوری اسلامی ایران و عراق در ارتباط با مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس

تفسیر

جدول ۱: کنشگران داخلی ج.ا.ایران و عراق در ارتباط با مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس

نوع کنشگری	عنوان کنشگر		میانگین درجه اهمیت	وزن بازیگر	درصد درجه اهمیت	نوع کنش بازیگر			
						همسو با منافع ج.ا.ایران		غیرهمسو با منافع ج.ا.ایران	
						قابل کنترل	غیر قابل کنترل	قابل کنترل	غیر قابل کنترل
کنشگران داخلی	ج.ا.ایران	مقام معظم رهبری (مدظله العالی)	۳	۰.۰۲۵	۲.۵۴				
		دولت	۲.۹	۰.۰۲۵	۲.۴۵				
		مجلس شورای اسلامی	۲.۷	۰.۰۲۳	۲.۲۸				
		قوه قضائیه	۱.۶	۰.۰۱۴	۱.۳۵				
		جمع	۱۰.۲		۸.۶۲				
	ع.ع	دولت عراق	۳	۰.۰۲۵	۲.۵۴				
		مجلس عراق	۲.۹	۰.۰۲۵	۲.۴۵				
		قوه قضائیه	۲.۳	۰.۰۱۹	۱.۹۴				
		نیروهای مسلح عراق	۲.۷	۰.۰۲۳	۲.۲۸				
		شیعیان کشور عراق	۲.۹	۰.۰۲۴	۲.۳۷				
		اهل تسنن کشور عراق	۲.۹	۰.۰۲۵	۲.۴۵				
		کردهای کشور عراق	۲.۷	۰.۰۲۳	۲.۲۸				
		مرجعیت، حوزه و علمای عراق	۲.۹	۰.۰۲۵	۲.۴۵				
		گروه‌های افراط‌گرا و تروریستی (القاعده، داعش و گروه‌های مشابه)	۲.۸	۰.۰۲۴	۲.۳۷		۲		

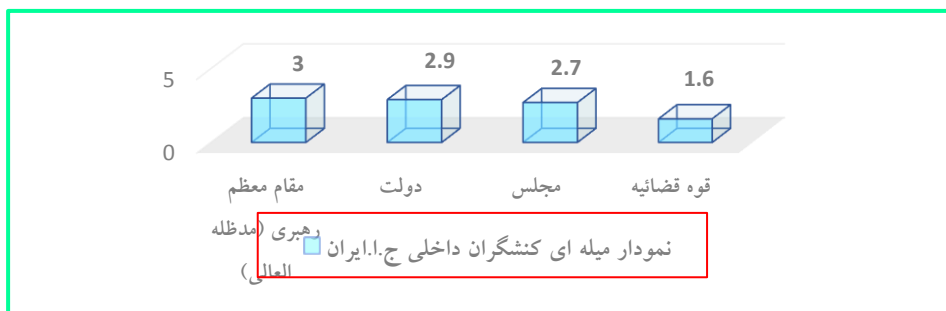
نوع کنش بازیگر	نوع کنشگری		عنوان کنشگر		میانگین درجه اهمیت	وزن بازیگر	درصد درجه اهمیت				
								همسو با منافع ج.ا.ایران		غیر همسو با منافع ج.ا.ایران	
	قابل کنترل	غیر قابل کنترل	قابل کنترل	غیر قابل کنترل				قابل کنترل	غیر قابل کنترل	قابل کنترل	غیر قابل کنترل
								ج.ا.ایران			
					۲.۷	۰.۰۲۳	۲.۲۸	۳			
					۲۷.۷	۰.۲۳۴	۲۳.۴۲				
								جمع			

جدول بالا بیانگر این مطلب است که خبرگان اعتقاد داشتند:

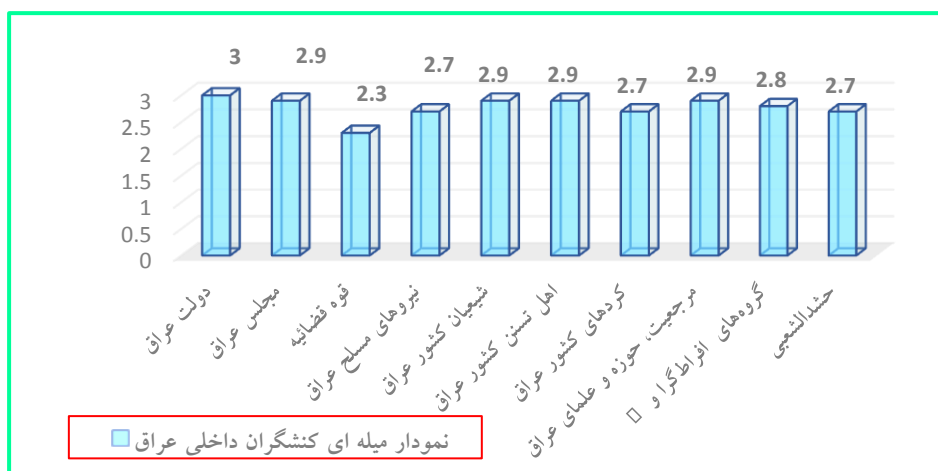
- ۱- از میان دو کنشگر داخلی مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس که ج.ا.ایران و عراق می باشند، عراق با وزن ۰.۷۳۱ تأثیرگذارتر از ج.ا.ایران (با وزن ۰.۲۶۹) است.
- ۲- در میان کنشگران داخلی (ج.ا.ایران) مهم ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر مثبت (همسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران و دارای قابلیت کنترل بالا، به ترتیب: «مقام معظم رهبری^(مدظله العالی)» و «دولت ج.ا.ایران» می باشند.
- ۳- در میان کنشگران داخلی (عراق) مهم ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر مثبت (همسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران و دارای قابلیت کنترل بالا، به ترتیب: «دولت عراق» و «مجلس عراق» می باشند.
- ۴- در میان کنشگران داخلی (عراق) مهم ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر مثبت (همسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران و دارای قابلیت کنترل متوسط: «اهل تسنن کشور عراق» و «مرجعیت، حوزه و علمای عراق» می باشند.
- ۵- در میان کنشگران داخلی (ج.ا.ایران) مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، «قوه قضائیه» با کمترین تأثیر، مثبت (همسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران که دارای قابلیت کنترل متوسط می باشد.
- ۶- در میان کنشگران داخلی (عراق) مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، «قوه قضائیه» با کمترین تأثیر، مثبت (همسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران که دارای قابلیت کنترل متوسط می باشد.

۷- در میان کنشگران داخلی (عراق) مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، «کردهای کشور عراق» با تأثیر تقریباً بالا، مثبت (همسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران و دارای قابلیت کنترل پایین می‌باشد.

۸- در میان کنشگران داخلی (عراق) مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، «گروه‌های افراط‌گرا و تروریستی (القاعده، داعش و گروه‌های مشابه)» تنها کنشگر منفی (غیرهمسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران است که دارای قابلیت کنترل متوسط می‌باشد.

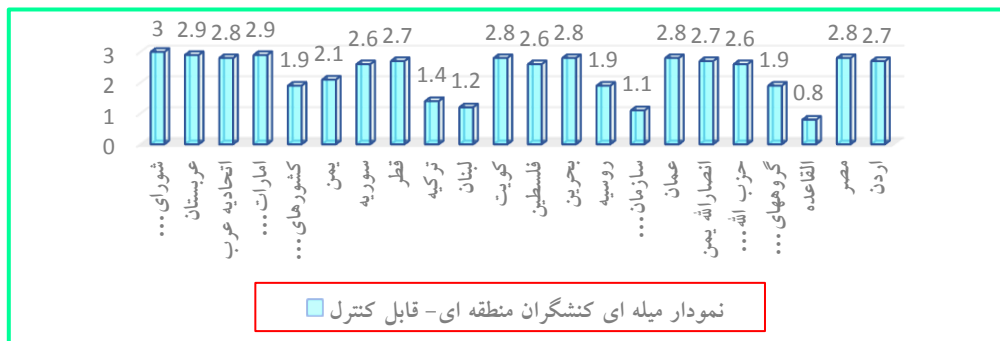

نمودار ۱: مقایسه درجه اهمیت کنشگران داخلی جمهوری اسلامی ایران

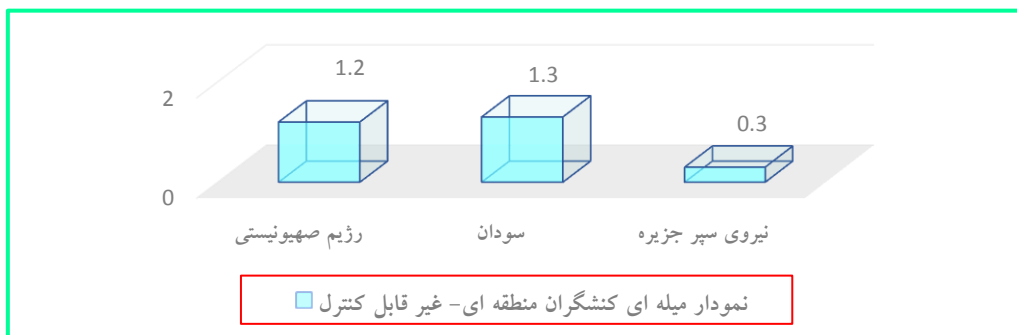

نمودار ۲: مقایسه درجه اهمیت کنشگران داخلی عراق

تجزیه و تحلیل سوال فرعی دوم: وضعیت کنشگران منطقه‌ای مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس: در نمودار ذیل میزان اهمیت کنشگران منطقه‌ای مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، از نگاه خبرگان آورده شده است.

نمودار ۳: مقایسه درجه اهمیت کنشگران منطقه‌ای قابل کنترل مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری

نمودار ۴: مقایسه درجه اهمیت کنشگران منطقه‌ای غیر قابل کنترل مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس

تفسیر

نمودارهای بالا بیانگر این مطلب هستند که خبرگان اعتقاد داشتند:

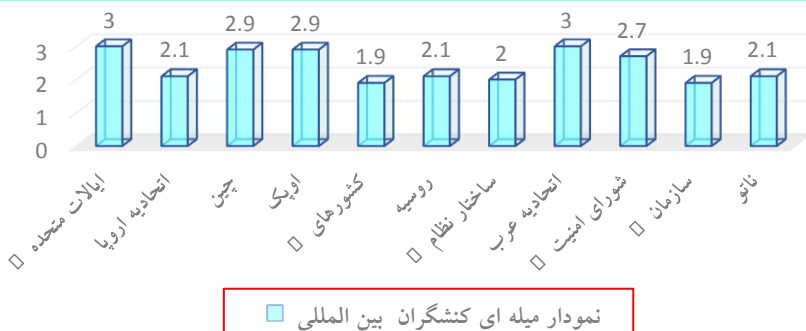
۱- در میان کنشگران منطقه‌ای، مهم‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر منفی (غیرهمسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران با قابلیت کنترل بالا به ترتیب: «شورای همکاری خلیج فارس»، «عربستان» و «امارات عربی متحده» می‌باشند.

۲- در میان کنشگران منطقه‌ای، مهم‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر منفی (غیرهمسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران ولی غیرقابل کنترل به ترتیب: «سودان» و «رژیم صهیونیستی» می‌باشند.

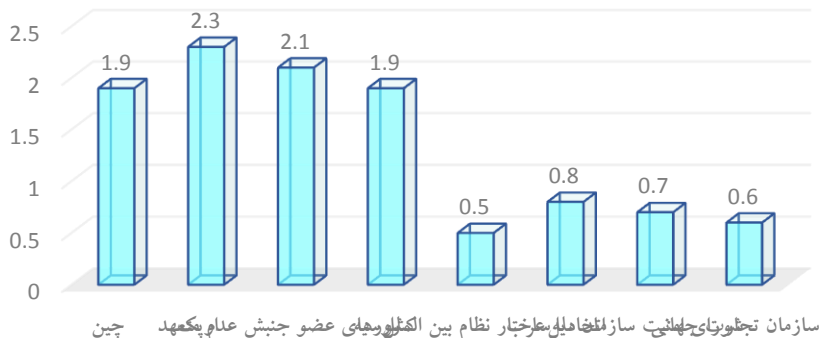
۳- در میان کنشگران منطقه‌ای، کم‌اهمیت‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر منفی (غیرهمسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران به ترتیب: «نیروی سپر جزیره» (غیرقابل کنترل) و «القاعده» (باقابلیت کنترل پایین) می‌باشند.

۴- نکته موردتوجه این است که خبرگان اعتقاد داشتند که هیچ‌یک از کنشگران منطقه‌ای، با منافع جمهوری اسلامی ایران، همسو نمی‌باشند.

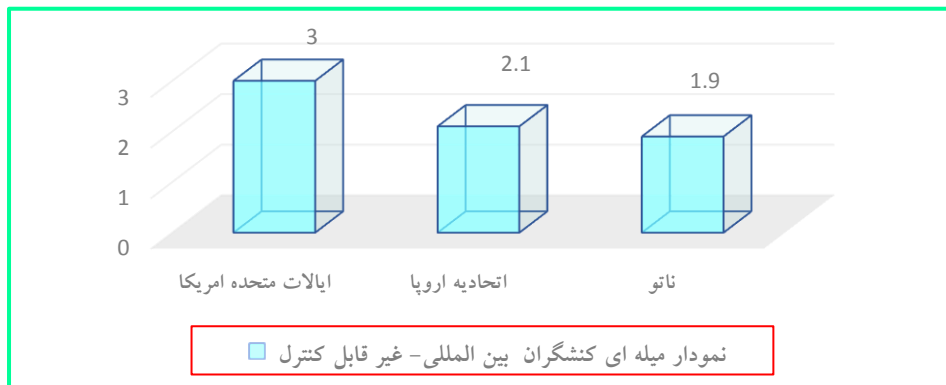
تجزیه و تحلیل سوال فرعی سوم: وضعیت کنشگران بین‌المللی مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس. در نمودار ذیل میزان اهمیت کنشگران بین‌المللی مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، از نگاه خبرگان آورده شده است.

نمودار ۵: مقایسه درجه اهمیت کنشگران بین‌المللی مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس

نمودار ۶: مقایسه درجه اهمیت کنشگران بین‌المللی قابل کنترل مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس

نمودار ۷: مقایسه درجه اهمیت کنشگران بین‌المللی غیر قابل کنترل مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس

تفسیر

نمودارهای بالا بیانگر این مطلب هستند که خبرگان اعتقاد داشتند:

۱- در میان کنشگران بین‌المللی، مهم‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر منفی (غیرهمسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران به ترتیب: «ایالات متحده آمریکا»، «چین» و «اوپک» می‌باشند.

۲- در میان کنشگران بین‌المللی، مهم‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر منفی (غیرهمسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران ولی قابل کنترل شامل: «چین» و «اوپک» می‌باشند.

۳- در میان کنشگران بین‌المللی، مهم‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر منفی (غیرهمسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران ولی غیر قابل کنترل به ترتیب شامل: «ایالات متحده آمریکا»، «اتحادیه اروپا» و «ناتو» می‌باشند.

۴- در میان کنشگران بین‌المللی، کم‌اهمیت‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر منفی (غیرهمسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران ولی قابل کنترل شامل: «سازمان تجارت جهانی» و «کشورهای عضو جنبش عدم متعهد» می‌باشند.

نکته مورد توجه این است که خبرگان اعتقاد داشتند که هیچ‌یک از کنشگران بین‌المللی، با منافع جمهوری اسلامی ایران، همسو نمی‌باشند.

در نمودارهای شماره ۱ تا ۷ میانگین درجه اهمیت، وزن بازیگر و درصد درجه اهمیت کنشگران داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی ج.ا.ایران و عراق در ارتباط با مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس و همچنین نوع کنشگری آنها از منظر همسویی با منافع ج.ا.ایران یا غیرهمسویی با منافع ج.ا.ایران بررسی شده است. در جدول زیر (شماره ۴) اهم کنشگران و اهمیت آنها در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، بیان شده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف- نتیجه‌گیری: همکاری و مشارکت عراق در سه کشور از شورای همکاری خلیج فارس یعنی: امارات متحده عربی، بحرین و عربستان سعودی متأثر از برداشت‌ها و احساسات مشابهی است که این کشورها نسبت به تهدیدات ایران در منطقه دارند؛ بنابراین، این کشورها برای مقابله با تهدیدات ایران علیه منافع و امنیت خود سیاست موازنه تهدید را اتخاذ کرده‌اند، اما دو کشور قطر و عمان، سیاست موازنه منافع را دنبال می‌کنند تا توازن منطقه‌ای حفظ شود.

کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس کدامند؟

از هم‌پوشانی ادبیات تحقیق و همچنین مصاحبه‌های انجام‌شده، کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس، از دید خبرگان این تحقیق عبارتند از:

پاسخ سوال فرعی اول: کنشگران داخلی:

۱- ج.ا.ایران به ترتیب اهمیت شامل:

الف- مقام معظم رهبری (توضیح اینکه نیروهای مسلح ج.ا.ایران به‌عنوان یک کنشگر داخلی، ذیل مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) قرارگرفته است (به دلیل اینکه نیروهای مسلح ج.ا.ایران تحت فرماندهی معظم له که فرماندهی کل قوا را عهده‌دار هستند، قرار دارد) و سپاه قدس هم که ذیل نیروهای مسلح ج.ا.ایران قرار دارد، به‌عنوان طلایه دار دیپلماسی و نهضت مقاومت در منطقه یک کنشگر فعال داخلی می‌باشد).

ب- دولت، پ- مجلس شورای اسلامی، ت- قوه قضائیه.

۲- عراق به ترتیب اهمیت شامل:

الف- دولت عراق، ب- مجلس عراق، پ- اهل تسنن کشور عراق، ت- مرجعیت، حوزه و علمای عراق، ث- شیعیان کشور عراق، ج- گروه‌های افراط‌گرا و تروریستی (القاعده، داعش و گروه‌های مشابه)، د- نیروهای مسلح عراق، ذ- کردهای کشور عراق، ر- حشدالشعبی، ز- قوه قضائیه.

پاسخ سوال فرعی دوم: کنشگران منطقه‌ای به ترتیب اهمیت شامل:

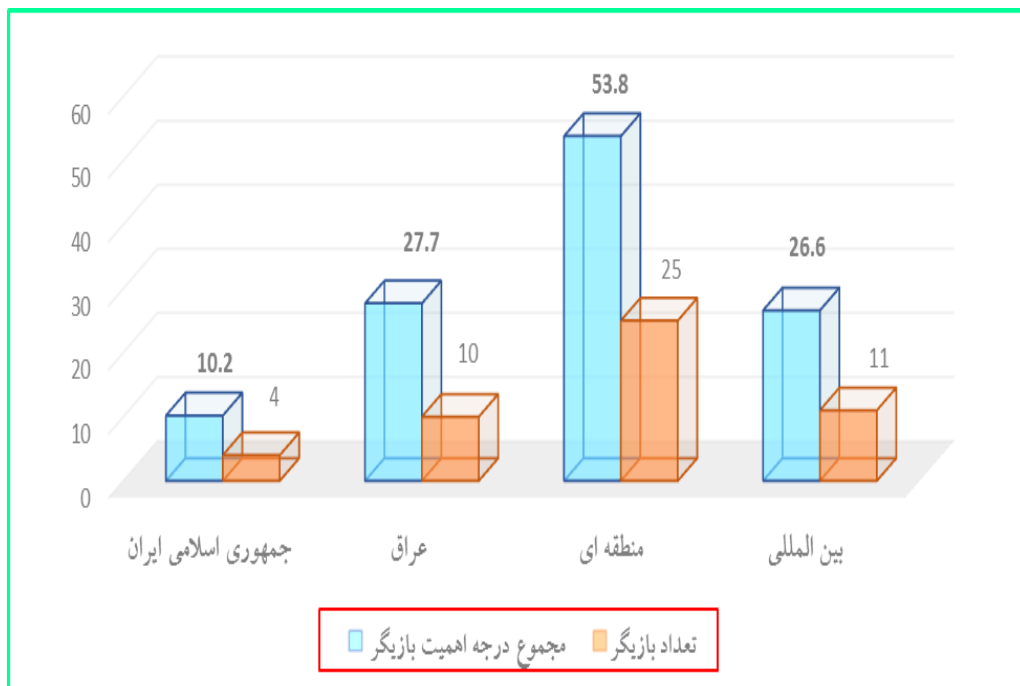
- ۱- شورای همکاری خلیج فارس، ۲- عربستان سعودی، ۳- امارات عربی متحده، ۴- اتحادیه عرب، ۵- کویت، ۶- بحرین، ۷- عمان، ۸- مصر، ۹- قطر، ۱۰- انصار الله یمن، ۱۱- اردن، ۱۲- سوریه، ۱۳- فلسطین، ۱۴- حزب الله لبنان، ۱۵- یمن، ۱۶- کشورهای آسیای مرکزی، ۱۷- روسیه، ۱۸- گروه‌های سلفی و وهابی و جریان‌های تکفیری، ۱۹- ترکیه، ۲۰- سودان، ۲۱- رژیم صهیونیستی، ۲۲- لبنان، ۲۳- سازمان کنفرانس اسلامی، ۲۴- القاعده، ۲۵- نیروی سپر جزیره.

پاسخ سوال فرعی سوم: کنشگران بین‌المللی به ترتیب اهمیت شامل:

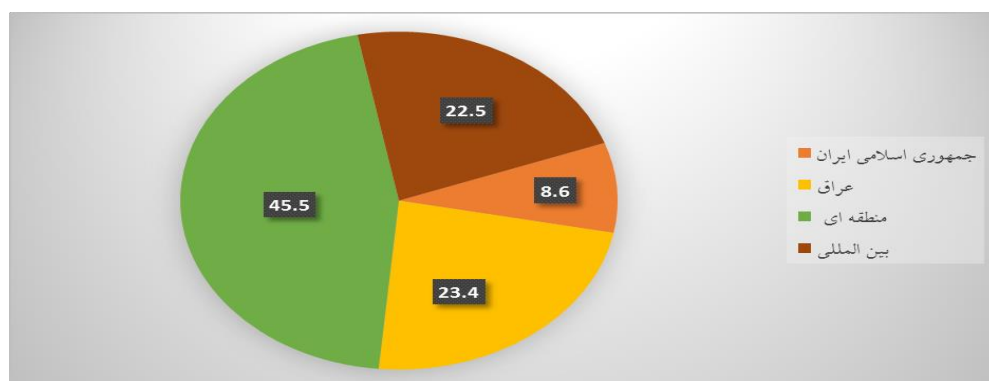
- ۱- ایالات متحده آمریکا، ۲- اتحادیه عرب، ۳- چین، ۴- اوپک، ۵- شورای امنیت سازمان ملل، ۶- اتحادیه اروپا، ۷- روسیه، ۸- ناتو، ۹- ساختار نظام بین‌الملل، ۱۰- کشورهای عضو جنبش عدم متعهد، ۱۱- سازمان تجارت جهانی.

پاسخ سوال اصلی تحقیق: بر اساس پاسخ سوالات فرعی، ترتیب اولویت کنشگران تأثیرگذار بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس بر اساس تعداد و مجموع درجه اهمیت بازیگران، به ترتیب ذیل می‌باشد:

- ۱- کنشگران منطقه‌ای، ۲- عراق، ۳- کنشگران بین‌المللی، ۴- ج.ا.ایران.
- توضیح اینکه نیروهای مسلح ج.ا.ایران به عنوان یک کنشگر داخلی، ذیل مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) قرار گرفته است (به دلیل اینکه نیروهای مسلح ج.ا.ایران تحت فرماندهی معظم له قرار دارد) و سپاه قدس هم که ذیل نیروهای مسلح ج.ا.ایران قرار دارد، به عنوان طلایه‌دار دیپلماسی و نهضت مقاومت در منطقه یک کنشگر فعال داخلی می‌باشد.

نمودار ۸: مقایسه کنشگران مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس بر اساس تعداد و مجموع درجه اهمیت بازیگر

نمودار ۹: دایره‌ای درصد درجه اهمیت کنشگران مؤثر در مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس

نمودارهای بالا بیانگر این مطلب هستند که خبرگان اعتقاد داشتند از میان کنشگران داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی:

۱- مهم‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس به ترتیب اولویت شامل: «مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، دولت عراق، شورای همکاری خلیج فارس، آمریکا، اتحادیه عرب، دولت ج.ا.ایران، مجلس عراق، شیعیان کشور عراق، اهل تسنن کشور عراق، مرجعیت، حوزه و علمای عراق، عربستان، امارات عربی متحده، چین، اوپک، گروه‌های افراط‌گرا و تروریستی (القاعده، داعش و گروه‌های مشابه)، اتحادیه عرب، کویت، بحرین، عمان و مصر» می‌باشند.

۲- مهم‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر مثبت (همسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران و قابل کنترل، شامل: «مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، دولت عراق، دولت ج.ا.ایران، مجلس عراق، اهل تسنن کشور عراق، مرجعیت، حوزه و علمای عراق و شیعیان کشور عراق» می‌باشند.

۳- مهم‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر منفی (غیرهمسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران ولی قابل کنترل، شامل: «شورای همکاری خلیج فارس، اتحادیه عرب، عربستان، امارات عربی متحده، چین و اوپک» می‌باشند.

۴- مهم‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس با تأثیر منفی (غیرهمسو) با منافع جمهوری اسلامی ایران و غیرقابل کنترل، شامل: «ایالات متحده آمریکا، اتحادیه اروپا و ناتو» می‌باشند.

۵- از نظر خبرگان، کم‌اهمیت‌ترین کنشگران مؤثر بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس به ترتیب شامل: نیروی سپر جزیره، القاعده، سازمان کنفرانس اسلامی، لبنان، رژیم صهیونیستی، سودان و ترکیه می‌باشند.

۶- ترتیب اولویت کنشگران تأثیرگذار بر مشارکت و همکاری عراق در شورای همکاری خلیج فارس بر اساس تعداد و مجموع درجه اهمیت بازیگران، به ترتیب شامل: «کنشگران منطقه‌ای»، «عراق»، «کنشگران بین‌المللی» و «ج.ا.ایران» می‌باشند.

ب- پیشنهادها: با توجه به نتایج تحقیق و همچنین بر اساس نقش و میزان اهمیت و تأثیرکنشگران فرامنطقه‌ای در روابط بین ایران و عراق با شورای همکاری خلیج فارس و بر اساس نظریه‌های روابط بین‌الملل پیشنهاد می‌گردد:

۱- سیاست دفاعی و خارجی ج.ا.ایران نسبت به شورای همکاری خلیج فارس بر اساس نظریه موازنه تهدید «والت» و نظریه موازنه منافع «راندل شوئلر» به‌عنوان نظریات غالب روابط بین‌الملل تنظیم گردد.

۲- توسعه روابط سیاسی و همکاری‌های منطقه‌ای به منظور جلوگیری از ایران‌هراسی از طریق تشکیل ائتلاف‌های سیاسی، توسط شورای عالی امنیت ملی و وزارت امور خارجه بر اساس اصول حکمت، عزت و مصلحت.

فهرست منابع:**الف - منابع فارسی**

- اسدی، بیژن، (۱۳۹۹)، *خلیج فارس و مسائل آن*، تهران، انتشارات سمت، چاپ سوم.
- پوراسمعیلی، نجمیه، (۱۴۰۰)، *آینده نظام منطقه‌ای خاورمیانه و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*، فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک.
- جمالی، حسین، (۱۳۸۸)، *تاریخ و اصول روابط بین‌المللی*، چاپ پنجم، قم، انتشارات پژوهشکده تحقیقات اسلامی.
- حیدری عبدی، محمد، (۱۳۸۷)، *اتحادیه منطقه‌ای خلیج فارس، موانع و مشکلات شکل‌گیری*، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۶۵.
- سیف‌زاده، سید حسین، (۱۳۸۵)، *نظریه‌های مختلف در روابط بین‌الملل*، تهران، انتشارات سفیر، چاپ سوم.
- سلامی، محمد، (۱۳۹۰)، *اهمیت راهبردی تنگه هرمز در نظام بین‌الملل و نقش آن برای جمهوری اسلامی ایران*، مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی، ماهنامه اطلاعات راهبردی، سال نهم، شماره ۱۰۱.
- واعظی، محمود، (۱۳۹۹)، *شورای همکاری خلیج فارس: سیاست خارجی و روندهای داخلی*، تهران، پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- لیتل، ریچارد، (۱۳۸۹)، *تحول در نظریه‌های موازنه قوا*، ترجمه غلامعلی چگنی‌زاده، تهران، موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
- نجفی سیار، رحمان، (۱۳۹۹)، *روابط جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی از ابتدای هزاره سوم (از رقابت تا واگرایی)*، تهران، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.

ب - منابع انگلیسی:

- Beswick, Danielle, (2020), the return to omnibalancing, Development and Change, University of Birmingham.
- Pfaltzgraff, Robert L, (2019), Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey,

COPYRIGHTS

- © 2025 by the authors. Published by The National Defense University. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons
- © Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

چالش‌های مؤثر بر شکل‌گیری قدرت‌های دریایی نوظهور

حسین خانزادی^۱، علی صادقی نسب^۲، سیدحسین شریفی نسب^۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۲۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۹/۳۰

چکیده:

همواره در طول تاریخ، حاکمیت بر آب‌راه‌ها، دریاها و اقیانوس‌ها از طریق در اختیار گرفتن سرزمین‌های مشرف به مناطق آبی، به‌عنوان نشان و علامت قدرتمندی و گسترده‌ی سطح قلمرو در میان حاکمان کشورها و سیاست‌مداران جهان بوده است. امروزه اصلی‌ترین شریان تجاری و اقتصادی و علی‌الخصوص انتقال انرژی جهان (دریاها) این اهمیت را دو چندان کرده است. ولی چالش‌های دریای‌پایه از مهم‌ترین مانع در استیلای کشورهای دریایی بر دریاها و اقیانوس‌هاست. هدف اصلی این مقاله تعیین چالش‌های مؤثر بر قدرت‌های دریایی نوظهور می‌باشد. این تحقیق از منظر هدف یک تحقیق کاربردی توسعه‌ای است و از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شده است. جامعه آماری این تحقیق به تعداد ۵۶ نفر و به صورت تمام شمار می‌باشد. پس داده‌های (تهدیدات و آسیب‌پذیری‌های دریایی) به‌دست‌آمده از مطالعه اسناد و مدارک، پیشینه‌ها و متن مصاحبه با صاحب‌نظران، با استفاده از سطح معناداری ۹۵ درصد و با استفاده از ضریب تی مورد تایید قرار گرفته‌اند. خود چالش‌ها از طریق تکنیک دلفی مورد تایید واقع شدند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد مهم‌ترین چالش‌های مؤثر بر قدرت‌های دریایی در حال شکل‌گیری عبارتند از: افزایش هزینه‌ی توان رزم دریایی خصوصاً هزینه‌های لجستیکی، افزایش ریسک مبارزه با تهدیدات نظامی دریای‌پایه، محدودیت در تحرک و توان عملیاتی، وابستگی پشتیبانی به پایگاه‌های خارجی، خستگی خدمه در عملیات-های طولانی دریایی در صورت اجبار به انجام آن، تخریب اکوسیستم دریاها و اقیانوس‌ها.

کلیدواژگان: چالش‌های دریایی، قدرت دریایی، تهدیدات دریایی، آسیب‌پذیری‌های دریایی

۱ استادیار، مدیریت راهبردی نظامی، عضو هیئت علمی دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع

۲ استادیار، علوم دفاعی راهبردی، گرایش دفاع ملی، عضو هیئت علمی دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع

۳ دانشجوی دکتری، علوم دفاعی راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع (نویسنده مسئول)

مقدمه

در دنیای امروز، دریاها و اقیانوس‌ها نقشی کلیدی در توسعه اقتصادی، امنیت ملی و قدرت ژئوپلیتیک کشورها ایفا می‌کنند. با افزایش وابستگی جهانی به تجارت دریایی و رقابت بر سر منابع دریایی، امنیت دریاها به یکی از اولویت‌های اصلی کشورها تبدیل شده است. در این راستا، مقام معظم فرماندهی کل قوا، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، در تاریخ ۱۳۸۶/۱۲/۱۹ فرمودند: «امروز دشمن ما فلان کشور همسایه نیست. دشمنی که ما احتمال حمله و تهدید او را می‌دهیم، کسی است که در اقیانوس‌ها گسترش یافته است. خلیج فارس جنگ کردن داخل خانه است، در حالی که در دریای عمان جنگ کردن در عرصه وسیع بیرون خانه است. کار خیلی مهم است. با توجه به این اهمیت بایستی نیروی دریایی تحرک خودش را تطبیق بدهد.» این فرمایشات گویای آن است که تهدیدات دریایی به سرعت در حال تغییر و پیچیده‌تر شدن است و نیروی دریایی کشورها باید خود را با این تحولات هماهنگ سازد.

دریاها همواره بستری برای تنش‌ها و تضادهای ژئوپلیتیک و اقتصادی بوده‌اند، به‌ویژه در مناطقی چون اقیانوس هند و اقیانوس آرام که به دلیل اهمیت استراتژیک خود، شاهد رقابت‌های زیادی میان قدرت‌های دریایی بزرگ و نوظهور هستند. قدرت‌های نوظهور دریایی، به‌ویژه کشورهایی که در حال توسعه نیروی دریایی خود هستند، با تهدیدات جدیدی روبرو شده‌اند که می‌تواند موانع جدی برای تحقق اهداف راهبردی‌شان ایجاد کند. این تهدیدها شامل تهدیدات غیرمتعارف دریایی مانند تروریسم دریایی، حملات سایبری، و همچنین تهدیدات سنتی از سوی قدرت‌های بزرگتر است. قدرت‌های نوظهور دریایی مانند چین، هند، ایران، و برخی از کشورهای جنوب‌شرق آسیا، با تلاش برای افزایش نفوذ خود در دریاها و اقیانوس‌ها، به‌ویژه در منطقه اقیانوس هند و اقیانوس آرام، در حال شکل‌گیری چالش‌های جدیدی هستند. این کشورها با توجه به اهمیت راهبردی دریاها و منابع آن، همزمان با توسعه فناوری‌های جدید دریایی و افزایش وابستگی به خطوط کشتیرانی، در تلاش هستند تا قدرت دریایی خود را ارتقاء دهند و امنیت دریاها را برای خود تأمین کنند.

با این حال، تهدیدات دریایی به طور فزاینده‌ای پیچیده و متنوع شده‌اند. این تهدیدات، زمانی که بر آسیب‌پذیری‌های موجود افزوده شوند، می‌توانند مشکلات و چالش‌های بزرگی برای قدرت‌های نوظهور و در حال شکل‌گیری ایجاد کنند. برای مثال، تنش‌های زیست‌محیطی، تغییرات اقلیمی، و تضادهای منافع در زمینه‌های اقتصادی و سیاسی از جمله مسائلی هستند که قدرت‌های نوظهور دریایی باید با آن‌ها دست و پنجه نرم کنند.

بنابراین، مسئله اصلی این تحقیق، شناسایی و تحلیل چالش‌های ناشی از تاثیرگذاری تهدیدات جدید بر روی آسیب‌پذیری‌های دریایی برای قدرت‌های نوظهور است. این چالش‌ها نه تنها به تهدیدات امنیتی مرتبط با دریاها مربوط می‌شود، بلکه ابعاد اقتصادی، سیاسی و محیط‌زیستی آن‌ها نیز باید مورد توجه قرار گیرد.

مبانی نظری:

پیشینه شناسی:

رضا الهویردی‌زاده در فصلنامه‌ی ژئوپلیتیک در شماره‌ی ۳ پاییز سال ۱۴۰۲ مقاله‌ای دارد با عنوان بررسی و ارزیابی نظریه‌های قدرت دریایی و ارائه‌ی مدل نظری، او نتیجه گرفته است که در دو دهه‌ی اول قرن بیست و یکم، شاهد تغییرات و تحولات عظیمی در راهبرد دریایی کشورها، محیط ژئوپلیتیکی دریاها و نظام بین‌المللی هستیم. قدرت دریایی کشورها باید با این تحولات هماهنگ باشد. امروزه دیدگاه صرف نظامی از قدرت دریایی، با اهداف چندگانه و راهبرد دریایی و ملی کشورها هم‌خوانی ندارد. بررسی پیشینه‌ی نظریه‌های قدرت دریایی بیانگر آن است که این نظریه‌ها در قالب تشریح ماهیت قدرت دریایی، عوامل و عناصر آن و یا آرایه‌ی مدل بوده است. این تحقیق با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی، نظریه‌های قدرت دریایی را از لحاظ ساختار و محتوا، ارزیابی و عوامل و عناصر قدرت دریایی را در قالب مدل نظری پیشنهاد کرده است. یافته‌های تحقیق و مدل نظری حاصل از آن، نشان می‌دهد که قدرت دریایی از ۷ عامل یا مؤلفه: جغرافیایی و سرزمینی؛ ژئوپلیتیکی؛ انسانی و اجتماعی؛ اقتصادی و صنعتی؛ نظامی؛ سیاسی و نهادی (داخلی و بین‌المللی)؛ فناوری و فن‌آوری اطلاعات، شکل یافته است. هر یک از این عوامل به تعدادی نماگر یا عناصر تقسیم می‌گردد. عوامل ۷

گانه قدرت دریایی با یکدیگر تعامل دارند و تفکیک آنان از یکدیگر سخت است؛ به عبارت دیگر قدرت دریایی محصول ترکیبی از اجزاء به هم پیوسته و خروجی عوامل ۷ گانه است. از نظر او این عوامل عبارتند از عوامل سرزمینی و جغرافیایی، عوامل ژئوپلیتیکی، عوامل فناوری، عوامل انسانی و اجتماعی، عوامل نظامی، عوامل اقتصادی و عوامل سیاسی.

تحقیقی در خصوص تغییرات اقلیمی در ۲۰۲۱ م در دانشگاه کمبریج انجام شده که نتایج آن حاکی از آن است که قدرت‌های دریایی در مواجهه با تهدیدات دریایی با چالش‌های متعددی روبرو هستند. این چالش‌ها شامل تهدیدات سنتی، غیرسنتی و محیطی می‌شود. برای مقابله با این تهدیدات، تقویت ناوگان نظامی، همکاری‌های بین‌المللی درپایانه، اتخاذ سیاست‌های پایدار حاکمیتی، توسعه‌ی فرهنگ اقتصاد دریایی و آموزش نیروهای دریایی ضروری است.

سیاری، حبیب‌اله و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان بهره‌گیری از ظرفیت‌های سواحل مکران در راستای بسیج دریایی تلاش کرده‌اند تا ضمن برجسته ساختن نقش، جایگاه و کارکردهای سواحل مکران در بسیج دریایی برای دفاع از کیان ج.ا. ایران، جایگاه ویژه آن را در دفاع دریایی ناهمگون برجسته ساخته و کارکردهای آن را در این حوزه بیان نمایند تا از این طریق بتوان آب‌های ساحلی، منطقه نظارت، منطقه ویژه اقتصادی، فلات قاره و مناطق دریایی مورد علاقه را برای سلطه‌طلبان ناامن نموده و با بکارگیری بسیج دریایی و ناوگان غیرنظامی در کنار ناوگان نظامی، بر قدرت بازدارندگی نظام ج.ا. ایران افزود.

ژائو، ی. (۲۰۱۹) در مقاله‌ای با عنوان امنیت دریایی در منطقه هند و اقیانوس آرام تهدیدات نوظهور و پاسخ‌های راهبردی به نتایج زیر دست یافته است: این مقاله به بررسی گسترش قدرت دریایی چین در منطقه اقیانوس آرام و هند پرداخته است. نویسنده به چالش‌های ناشی از رقابت‌های قدرت‌های بزرگ و نوظهور دریایی برای کنترل مسیرهای تجاری و منابع دریایی در این منطقه اشاره می‌کند. نتایج تحقیق نشان می‌دهند که چین به طور فزاینده‌ای در تلاش است تا بر نقش خود در امنیت دریایی منطقه تسلط یابد، و این تهدیدات امنیتی برای کشورهای نوظهور در حال رشد ایجاد می‌کند.

مفهوم شناسی:

جنگ دریایی: طرح‌ریزی و هدایت جنگ در دریا و به عبارتی طرح‌های دریایی به منظور دستیابی به پیروزی در دریا که شامل طرح‌ریزی و نحوه مبارزه، حرکت و نقل و انتقال نیروی دریایی که یک فرمانده را در بهره‌مندی از اصول جنگ موفق نموده و دشمن را فریب می‌دهد... (Bueger, 2015)

تهدیدات دریایی: تهدیدات دریایی^۱ به مجموعه‌ای از خطرات و چالش‌هایی اطلاق می‌شود که امنیت و ثبات دریاها و مناطق ساحلی را تهدید می‌کنند. (IPCC, 2021); یا به عبارت دیگر، تهدیدات دریایی عبارت است از ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از آب‌های داخلی یک کشور که ماهیتاً می‌تواند موجب کندی یا ممانعت از دستیابی به منافع و اهداف دریایی و به تبع آن منافع ملی یک کشور شود. (بیک، ۱۳۹۵: ۷۹)

آسیب‌پذیری دریایی: معمولاً آسیب‌پذیری از تجمیع ضعف‌های همجنس بر روی دارایی‌ها بوجود می‌آید. آسیب‌پذیری دریایی عبارت است از ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالفعل از محیط ساحل تا آب‌های سرزمینی یک کشور که ماهیتاً می‌تواند موجب کندی یا ممانعت از دستیابی به منافع و اهداف دریایی و به تبع آن منافع ملی یک کشور شود. (همان)

چالش: در این تحقیق منظور از چالش‌ها، ترکیب تهدیدات با آسیب‌پذیری‌های دریایی است که از فرمول بیک بهره گرفته شده است. (بیک‌بلندی، ۱۳۹۸: ۷۵)

چالش‌ها = تهدیدات * آسیب‌پذیری‌ها^۲

قدرت‌های دریایی نوظهور:

قدرت‌های دریایی نوظهور به کشورهایی اطلاق می‌شود که در حال تقویت و توسعه توانمندی‌های نیروی دریایی خود هستند و هدف آن‌ها، ایفای نقشی کلیدی در زمینه امنیت و ژئوپلیتیک دریایی

1 - Maritime Threats

2- Ch = Threat * vulnerability

است. این کشورها معمولاً با سرمایه‌گذاری‌های بیشتر در حوزه‌های دریایی و استفاده از فناوری‌های نوین در صدد گسترش نفوذ خود در دریاها و اقیانوس‌ها هستند (ژائو، ۲۰۱۹: ۱۲-۱۵).

قدرت دریایی:

قدرت دریایی عبارت است از مجموعه توانایی‌های یک ملت در استحصال منافع خویش از دریاها و اقیانوس‌ها، به کارگیری مناطق دریایی برای فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و نظامی در زمان صلح یا جنگ به‌منظور نیل به مقاصد و اهداف ملی. به عبارتی، قدرت دریایی همواره معنایی بیش از نیروی دریایی داشته و در برگیرنده‌ی مجموعه‌هایی از نیروهای سیاسی، اقتصادی، نظامی، فرهنگی و اجتماعی یک ملت است و تلفیقی از ناوگان جنگی و تجاری که قادر به عبور از اقیانوس‌ها بوده و از خدمات و پشتیبانی‌های لازم در پایگاه‌ها و بنادر گوناگون واقع در سواحل اقیانوس‌ها و دریاهای جهان بهره‌مند گردند، است. مؤلفه‌های قدرت دریایی عبارتند از:

ناوگان نظامی، ناوگان تجاری، صنایع، زیرساخت‌ها و علوم دریایی (سند راهبردی نداجا-۱۳۸۸) از دید ریچموند (1947)، قدرت دریایی نوعی قدرت ملی است که صاحب آن را قادر می‌سازد تا ارتش و تجارت خود را از دریاها و اقیانوس‌ها به کشورهای متحد و یا سرزمین‌هایی که در زمان جنگ به آن نیاز دارد، بفرستد و در عین حال، مانع از انجام این کار توسط دشمن گردد.» (به نقل از بیک-بیلندی، ۱۳۹۵: ۸۴) به نظر ریچموند وظیفه دولتمردان، حفظ قدرت دریایی در زمان صلح و استفاده از آن در زمان جنگ به عنوان سلاح ملی است. حفظ قدرت دریایی در زمان صلح شامل: تعیین نقش نیروی دریایی در سیاست دفاع ملی، تصمیم‌گیری در مورد استانداردهای نیروی نظامی دریایی در مقایسه با سایر نیروها، تأمین و نگهداری ابزارهای جنگی و پایگاه‌های لازم برای استفاده از آنان، کشتیرانی و دریانوردانی که ارتش (نیروی نظامی) و تجارت را حمل می‌کنند، (همان)

تیل در تعریف مفهوم قدرت دریایی بر این دیدگاه است که مفهوم «قدرت» هم به عنوان ورودی بر ویژگی‌هایی که یک کشور و مردم را قدرتمند می‌کند، تأکید دارد (همانند داشتن قدرت نظامی و اقتصادی) و همچنین به عنوان خروجی، تأثیری که بر رفتار و کنش‌های کشورهای دیگر و سایر بازیگران می‌گذارد، تعریف می‌گردد. (Till, 2009:68)

خروجی قدرت دریایی، صرفاً قدرت مستقر در دریا و یا استفاده از دریا نیست، بلکه توانایی تأثیرگذاری بر رفتار دیگران و بازیگران عرصه‌ی دریایی، خشکی و هوایی است. در دکترین دریایی بریتانیا، قدرت دریایی «توانایی اجرای قدرت در دریا و از دریا برای تأثیرگذاری بر رفتار مردم یا روند حوادث» تعریف شده است (British Ministry of Defense, 2017a). مفهوم دریایی یک مفهوم گسترده است که بر اساس وابستگی دریایی یک کشور به آب‌های آزاد بنا شده است. قدرت دریایی شامل تعدادی از عناصر اقتصادی، سیاسی، نظامی و نفوذ است که از طریق توانایی یک کشور برای استفاده از دریا تحقق یافته است (British Ministry of Defense, 2017b:3).

بنابراین منظور از قدرت دریایی، سطحی از توانایی و قابلیت کشورها در محیط‌های دریایی و اقیانوسی به‌منظور تأمین منافع ملی و اعمال اراده خود بر دیگران و تغییر رفتار سایر بازیگران سیاسی، منطبق با اهداف و راهبرد ملی و نظامی کشور صاحب قدرت دریایی است. در قرن جدید، کشورها حتی قدرتمندترین کشور دریایی، نمی‌توانند صرفاً با رویکرد ملی بر محیط دریاهای حکمرانی کنند. دلایلی که این رویکرد فراملی را الزامی و یا توجیه می‌کند، زیاد است. گسترش تهدیدات جدید و معضلات زیست‌محیطی در محیط دریاهای، نیاز کشورها به فعالیت‌های اقتصادی و ارتباطات امن از طریق دریاهای، تغییر محیط دریا از فضای ناآرام و خشن (به تعبیر گذشتگان) به محیطی با کارکردهای متنوع، تسلط کشورها بر محیط دریاهای (قلمروسازی دریایی) بر اساس قوانین بین‌المللی، گسترش دزدی دریایی و انواع گروه‌های جنایتکار بین‌المللی، کاربری تسلیحات جدید دریایی توسط انواع بازیگران، تعدد بازیگران دولتی و غیردولتی در فضای آبی، تکثر منابع قدرت دریایی و بطور کلی تغییر محیط ژئوپلیتیکی دریاهای، دلایلی هستند که کشورها را مجاب کرده است؛ نگاه فراملی به حوزه‌ی دریاهای و قدرت دریایی داشته باشند. (Allahverdizadeh, and Karimi, 2023: 406-407)

وگنر (1989) در کتاب راهبرد دریایی جنگ جهانی بیان می‌کند که قدرت دریایی حاصل: ۱- موقعیت (پایگاه‌ها و موقعیت جغرافیایی و راهبردی)، ۲- ناوگان (عامل تاکتیکی) و ۳- تمایل راهبردی^۱ (اندیشه دریایی) یک جامعه به دریا است. وی استدلال می‌کند که داشتن ناوگان دریایی، اگر

¹ - Strategic will

همراه با موقعیت راهبردی مناسب ناوگان برای تأثیرگذاری بر تجارت دشمن نباشد، مفهومی ندارد. او برای قدرت دریایی یک فرمول ارائه داده است (به نقل از بیک‌بلندی، ۱۳۹۵: ۸۵) در فرمول وگنر، قدرت دریایی کشورها، برآیند هم‌افزایی ناوگان دریایی، پایگاه‌ها و اندیشه‌ی دریایی است.

قدرت دریایی = (ناوگان دریایی) * (موقعیت جغرافیایی و راهبردی پایگاه‌ها) * (اندیشه‌ی دریایی) (همان)

وگنر از فرمول ضرب استفاده کرده است، زیرا او معتقد است اگر هریک از سه متغیر اشاره شده نزدیک به صفر باشد، حاصل نیز به صفر نزدیک می‌شود.

موریس (1987) در کتاب خود با عنوان گسترش نیروی دریایی کشورهای جهان سوم رابطه‌ی بین وضعیت نیروی دریایی و پایگاه قدرت ملی را تجزیه و تحلیل کرده است. موریس از میان سی و هشت شاخص قدرت ملی، از هشت شاخص یاد می‌کند که به شدت با رتبه نیروی دریایی^۱ کشورهای جهان سوم مرتبط است. این هشت عنصر عبارتند از: حجم جمعیت، مساحت سرزمین، تولید نفت ساحلی، حجم تولید ناخالص ملی، حجم نیروهای مسلح، صنعت تسلیحات داخلی، تولید تسلیحات مجاز و سطح فناوری دریایی. از دید موریس، ده شاخص دیگر وجود دارد که قابل توجه هستند، اگرچه کمتر قوی هستند. این شاخص‌ها عبارتند از: مساحت منطقه ۲۰۰ مایلی دریا، حجم ماهیگیری، هزینه‌های دفاعی به عنوان بخشی از هزینه‌های دولت، نسبت بین نیروهای مسلح و جمعیت، حجم تجارت اسلحه و چند مورد از شاخص‌های تسلیحات دریایی جهان سوم (همانند: داشتن زیردریایی دیزلی یا الکتریکی) (Morris, 1997: 85-87).

قدرت دریایی در شرایط کنونی:

امروزه قدرت دریایی جنبه‌های مختلفی دارد و قدرت نظامی دریایی در ذیل قدرت دریایی قرار می‌گیرد. نگرش دریایی سنتی، عمدتاً بر جنبه‌های فنی، تاکتیکی، عملیاتی و راهبردی جنگ دریایی تمرکز

¹ Naval Ranking

داشت و در این رویکرد، قدرت دریایی بیشتر شامل بُعد نظامی دریا بود. (Booth, 2024: 76) در زمان حاضر، قدرت دریایی از مفهوم صرف نظامی که مربوط به دوره‌ی پیش از جنگ سرد و جنگ‌های جهانی اول و دوم و حتی اوایل سال ۲۰۰۰ بود، رهایی یافته است. (Ibid: 79) قدرت دریایی مفهومی فراگیر است که تمامی جنبه‌های استفاده از دریا، قدرت سخت و نرم دریایی و قدرت هوشمند دریایی را دربر می‌گیرد. قدرت دریایی شامل ابعاد نظامی، اقتصادی، دفاعی - امنیتی، سیاسی و فناوری است. در عین حال، احصاء قدرت دریایی به منزله‌ی ورود کشور به رهبری در عرصه‌ی منطقه‌ای و جهانی است. در سلسله مراتب قدرت منطقه‌ای و جهانی، قدرت دریایی ماهیتی ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی دارد. به عبارت دیگر، قدرت دریایی ابزاری برای رسیدن کشورها به اهداف و منافع ملی است. کشورهای دریاپایه نمی‌توانند از لحاظ نظامی رشد یابند؛ مگر اینکه توجه به قدرت دریایی در اولویت راهبرد ملی و نظامی آن‌ها باشد. (اله‌پوردی زاده، ۱۴۰۲) در عین حال احصاء قدرت اقتصادی برای کشورها و حفظ آن، نیاز به قدرت دریایی را الزامی می‌کند تا از منافع کشورها در محیط دریایی حمایت نماید. در واقع، زنجیره‌ی اقتصادی کشورهای ساحلی می‌تواند از تولید و مبادله تا مصرف بر محیط‌های دریایی وابسته باشد. محیط ساحلی، بنادر، کمرگ و نقاط کنترل دریایی، مسیرها و شبکه‌های حمل و نقل دریایی، کشتی‌ها و ابزارهای حمل و نقل دریایی و نیروی انسانی ماهر (برای استفاده در زمان جنگ و صلح)، جملگی حلقه‌های زنجیر اقتصاد دریایی کشورها هستند. (همان) (Booth, 2024) این اقتصاد دریایی برای رشد و شکوفایی و حفظ امنیت خود، نیاز به قدرت دریایی دارد. با عنایت به اینکه بیش از 90 درصد تعاملات و حجم اقتصادی کشورها از طریق محیط دریایی انجام می‌گیرد، قدرت دریایی نقش اساسی در این تعاملات اقتصادی ایفاء می‌نماید. قدرت دریایی کشورها همانند قدرت ملی، ماهیتی نسبی دارد و به طور مطلق نمی‌توان کشورها را با یکدیگر مقایسه کرد. برخی کشورها همانند چین ممکن است در عرصه‌ی تجارت و حمل و نقل دریایی، بنادر دریایی، کانتینرها و ناوگان تجاری از قدرت بالایی برخوردار باشد، در مقابل کشور دیگری همانند ایالات متحده در حوزه‌ی ناوگان نظامی ابزارهای نظامی دریایی (سطحی، زیرسطحی و فضای بالای دریا) ایجاد ائتلاف‌های دریایی با شرکای بین‌المللی پایداری دریایی و عملیات و رزمایش دریایی، قدرت

بالایی داشته باشد. حتی حضور قدرت دریایی در عرصه‌ی مکانی نیز نسبی است؛ با توجه به تغییر در راهکشن‌ها و راهبردهای نظامی و غیرنظامی دریایی و پیشرفت فناوری در سده‌ی بیستم، کشورها و سایر بازیگران دریایی (دولتی و غیردولتی)، در سطح، زیرسطح دریا و فضای بالای دریا، با انواع تسلیحات نظامی حضور دارند و همانند گذشته امکان فرماندهی مطلق دریایی وجود ندارد.^۱ همچنین در قرن بیست و یکم، نیروی دریایی از فناوری‌های مرتبط با انقلاب در امور نظامی^۲، استقبال کرده و از آنها بهره‌مند شده‌اند. پیشرفت‌های سریع در فناوری نظامی، تأثیر قابل توجهی بر نیروی دریایی و توانمندی‌های دریایی کشورها گذاشته است. (Allahverdizadeh & et al, 2017: 30) نیروی دریایی ابزار اجرایی قدرت دریایی کشورها است. در سده‌ی گذشته کاربرد نیروی دریایی بیشتر در جنبه‌های نظامی و حمایت از ناوگان تجاری بود. تحولات اخیر در ژئوپلیتیک دریاها، کشورها را مجاب کرده است که از نیروی دریایی با اهداف متفاوت نظامی، حفاظتی، سیاسی، اقتصادی و دیپلماتیک استفاده نمایند. در سده اخیر نیروی دریایی علاوه بر نقش نظامی می‌تواند در زمان صلح طیفی از نقش‌های پلیسی و دیپلماتیک از جمله برقراری نظم در دریا، حفظ امنیت دریایی، دیپلماسی نیروی دریایی، حفظ منابع دریایی، اطمینان از ترانزیت و عبور ایمن کالاها و مردم در دریا، محافظت از مرزها و قلمروهای دریایی، حمایت از حاکمیت دریایی، نجات افراد در معرض خطر و جلوگیری از سوء استفاده از اقیانوس‌ها را انجام دهد. قبل از جنگ سرد به دلیل تسلط رویکرد نظامی بر محیط دریا، ناوگان نظامی عمدتاً در مقیاس بزرگ و از نوع ناوگان آب‌های آزاد بودند. (Ibid)؛ تمایل کشورها در دهه‌های اخیر به داشتن ناوگان نظامی کوچک در کنار ناوگان بزرگ، نشان از عزم کشورها به داشتن ناوگان دریایی چابک با انعطاف‌پذیری بالا و بر عهده گرفتن نقش‌های متعدد برای انطباق با

^۱ - فناوری نظامی دریایی بین بازیگران دریایی (دولتی و غیردولتی) رویه عمومی به‌خود گرفته است و در زمان کنونی معمولاً از حضور چابک قدرت نظامی دریایی در مکان و زمان صحبت می‌گردد به عبارتی کنترل واقع‌بینانه که به مکان و زمان محدود در عرصه دریاها اشاره دارد (Cable, 1985: 37).

شرایط جدید است. ناوگان نظامی چابک، آمادگی بیشتری برای برخورد با تهدیدات جدید دارد. انواع تهدیدات جدید همانند: عملیات تروریستی، دزدی دریایی، به کارگیری تسلیحات مدرن توسط گروه-های شبه‌نظامی و نبردهای نامتقارن در محیط دریایی، کشورها را مجاب کرده است که ناوگان نظامی چابک با تحرک بالا و انعطاف‌پذیر داشته باشند تا با تهدیدات جدید مقابله نماید و در زمان صلح از این ناوگان در راستای سیاست‌های دریایی زمان صلح استفاده نمایند. (الهوریدی زاده، ۱۴۰۲)

باید قبول کرد که محیط‌های دریایی در مقایسه با محیط‌های خشکی، از نظر حقوقی و عملیاتی قابلیت کنترل پایینی داشته و از نظر امنیتی استحکام محیط‌های خشکی را ندارند. جریان حمل‌ونقل در محیط-های دریایی با تهدیدات امنیتی زیادی مواجه است و گستره‌ی این تهدیدات در دوره‌ی بعد از جنگ سرد بیشتر شده است. ماهیت تهدیدات دریایی و نحوه‌ی مقابله با آن، با دوره‌ی جنگ سرد متفاوت است. تهدیدات دریایی در عصر جدید چند بُعدی است. ماهیت طبیعی و انسانی تهدیدات دریایی موجب شده است که تنظیم فهرستی از آن با توجه به مناطق جغرافیایی، نیازی مبرم باشد. ماهیت تهدیدات جدید همانند دوران جنگ سرد، دولت محور نبوده و صرفاً دولت متخاصم و رقیب روبه‌رو نیست، بلکه تنوعی از بازیگران تهدیدکننده‌ی امنیت، از دولت‌ها تا سازمان‌های جنایی و گروه‌های نظامی و شبه نظامی در محیط دریایی مشاهده می‌گردد. (Chalk, 2022: 265)؛ امروزه رویارویی با تهدیدات امنیت دریایی، صرفاً دولت محور نیست و نیاز به ائتلاف و همیاری در عرصه‌ی دریا باید بیش از پیش مورد توجه دولت‌ها قرار گیرد. در عین حال، محدود کردن تهدیدات دریایی فقط با ابزار نظامی مقدور نیست و اقدامات حقوقی و قانونگذاری مناسب در محیط‌های دریایی، اقدامات دیپلماتیک و بازدارنده، تشکیل ائتلاف‌های بین‌المللی دریایی، همکاری‌های علمی و حتی اعطای کمک مالی به کشورهای کمتر توسعه یافته ساحلی (همانند سومالی)، در کنار اقدامات پلیسی و حتی نظامی باید مورد امعان‌نظر دولت‌های ذینفع قرار گیرد. (سیاری و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۴)

ملاحظات بین‌المللی، نقشی مهم در توانایی‌های دریایی کشورها دارد. ارتباطات بین‌المللی کشورها و قرار گرفتن آنان در ائتلاف‌های بین‌المللی و حمایت کشورهای دوست در قالب حمایت مالی، فناوری‌های و یا پشتیبانی سیاسی و دیپلماتیک، ساختار نظام بین‌المللی و رقابت‌های مبتنی بر منافع ملی،

اقتصاد به هم پیوسته‌ی جهانی و نیازهای امنیتی و دفاعی بر تحرکات دریایی تأثیر گذاشته است. (Bueger, 2017: 57)؛ قدرت دریایی باید بر کارکردهای متنوع دریایی نگاه گسترده و ژرف داشته باشد. با توجه به محیط بالنسبه آزاد دریاها از لحاظ حقوقی، نقش دریاها در تولید ثروت و توسعه‌ی اقتصادی کشورها، وابستگی غذایی روزافزون مردمان به دریا، تعدد بازیگران دریایی، انعطاف‌پذیری جغرافیای دریایی و ملاحظات امنیت دریایی، موجب شده است که عرصه‌ی دریایی به مراتب پیچیده‌تر گردد. با اذعان به رقابت کشورها برای تسلط و حاکمیت بر ابعاد سرزمینی، اقتصادی و منابع دریا، نه تنها شاهد تنش‌های سیاسی و نظامی بین کشورها هستیم، بلکه مزیت دریاها در معرض نابودی قرار گرفته است و شاهد تخریب زیستگاه‌های حیات جانوری و گیاهی دریاها و اقیانوس‌ها هستیم. فعالیت‌های نظامی دریایی، متأثر از قلمروسازی دریایی کشورها، قراردادها و کنوانسیون‌های بین‌المللی شده است. رزمایش‌های نظامی، تمرین دریایی و آزمایش تسلیحات نظامی در مناطق انحصاری - اقتصادی و دریاها آزاد انجام می‌گیرد. (اله‌وردی زاده، ۱۴۰۲) ضمن اینکه کنوانسیون بین‌المللی حقوق دریاها، با توجه به اینکه مربوط به شرایط صلح است. قوانین و نظارت بین‌المللی هم بر فعالیت نظامی کشورهای دریایی محدود است. خیلی از فعالیت‌های نظامی و شرایط اجرایی آن مبهم است و یکی از تنش‌ها و اختلاف کشورها مربوط به فعالیت‌های نظامی در دریاها و ماهیت این فعالیت‌ها است. بنابراین کارکرد نظامی دریا باید همراه با کارکرد اقتصادی، سرزمینی (قلمروسازی دریایی)، امنیتی و ارتباطی آن، در ارزیابی قدرت دریایی کشورها مورد ملاحظه قرار گیرد. (همان)

واقعیت امر این است که؛ هیچ قدرت دریایی نمی‌تواند بدون ارتباط با عرصه‌ی خشکی به اهداف خود برسد. قدرت دریایی برای همیشه نمی‌تواند بر روی آب و بدون ارتباط با خشکی دوام آورد. تأمین احتیاجات نیروی دریایی، دولت‌ها را ناگزیر می‌کند که به محیط خشکی وابسته باشند. تأمین نیازهای غذایی، سوخت، تعمیر و راه‌اندازی مجدد تسلیحات و ناوگان جنگی و همچنین نیازهای زیستی و فیزیولوژیک انسان برای ارتباط با خشکی، مواردی هستند که قدرت دریایی را ملزم به ارتباط با عرصه‌ی خشکی می‌کند در واقع تمامی منابع قدرت دریایی ناشی از خشکی است. لذا می‌توان گفت قدرت خشکی و قدرت دریایی مکمل یکدیگر هستند (Chalk, 2022: 269):

بنابراین قدرت دریایی فقط برای اعمال قدرت در محیط دریایی نیست. بلکه استفاده از محیط دریایی برای تأثیرگذاری بر تحولات خشکی و حتی هوایی است. درواقع اثربخشی راهبردی قدرت دریایی بستگی به نقاط قوت و ضعف بازیگران دریایی دارد. پس می‌توان گفت که قدرت دریایی در سطح جهانی باید با سایر قدرت‌های خشکی، هوایی و فضایی پیوند راهبردی داشته باشد. همین عامل باعث شده است که قدرت دریایی در سطح راهبردی از رویکرد صرفاً ملی به رویکرد فراملی تغییر یافته است.

تهدیدات دریایی موثر بر قدرت‌های دریایی در حال شکل‌گیری از نگاه صاحب‌نظران:^۱

- دزدان دریایی،
- رقابت‌های ژئوپلیتیکی برای قلمروسازی در عرصه دریاها، اقیانوس‌ها و قطبین؛ (مانند رقابت کشورهایمانند چین، آمریکا و روسیه در دریاها، به ویژه در مناطق استراتژیک و آبراه‌ها)؛
- قاچاق کالا، اسلحه و مواد مخدر در عرصه دریاها و اقیانوس‌ها؛
- رقابت بر سر کسب منابع غذایی دریایی و صیدهای بی‌رویه؛
- انجام رزمایش‌های دریایی نظامی؛
- تست کردن سلاح‌ها کشنده نظامی و حتی غیر متعارف در عرصه اقیانوس‌ها؛
- مین‌ریزی دریایی و رها شدن تعداد زیادی از آنها در عرصه دریاها و اقیانوس‌ها؛
- شرایط اقلیمی خطرناک مثل بارش باران‌های شدید، طوفان‌های بسیار خطرناک در وسط اقیانوس‌ها؛
- تخصصات نظامی در سطح و زیرسطح دریا و اقیانوس‌ها؛
- اختلافات بر سر مالکیت جزایر و آب‌های سرزمینی، مانند مناقشات در دریای چین جنوبی و خلیج فارس؛

^۱ جهت دسترسی به اصل مصاحبه‌ها ر.ک به پیوست شماره یکم رساله دانشجو حسین شریفی نسب با عنوان راهبردهای بسیج قدرت دریایی برای مقابله با تهدیدات دریاپایه، دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع

- فناوری‌های دریایی (استفاده از کشتی‌های بدون سرنشین، حملات سایبری به سیستم‌های رایانه‌ای شناورهای دریایی، تروریسم دریایی، تخریب محیط زیست دریایی، برداشت بی‌رویه و بیش از حد از منابع آزیان دریایی و...);

آسیب‌پذیری برخی از قدرت‌های دریایی نوظهور:

- نداشتن زیرساخت‌های حیاتی و بندرگاهی در برخی از کشورهای دریایپایه؛
- نداشتن فیزیک ساحل مناسب؛
- تخصص و مهارت محوری بالای کارکنان شناورهای سطحی و زیر سطحی و کمبود استقبال نخبگان؛
- عدم توان پشتیبانی عملیاتی از شناورها در آب‌های فرادور؛
- دیپلماسی ضعیف دریایی و سیاست‌های غلط دریایی حکمرانان؛
- خصوصیات ملی (اگر مردم یک کشور علی‌رغم داشتن یک موقعیت دریایی، علاقه‌مند به دریانوردی و بازرگانی با ملل دیگر نباشند، قدرت بزرگ دریایی ایجاد نمی‌شود)؛
- مرز ساحلی کوتاه؛
- ضعف در صنایع دریایی
- ضعف در قوانین و مقررات دریایی (نداشتن چارچوب قانونی کارآمد برای مدیریت فعالیت‌های دریایی، فساد اداری و ناتوانی در بهره‌برداری از منابع دریایی مانند ماهیگیری و منابع بیولوژیک، نفت و گاز)
- رویکرد نامطلوب حکمرانان به توسعه دریامحور.
- عدم بهره‌گیری از مزیت‌ها و موقعیت ژئوپولیتیک کشورها.
- فقدان نظام امنیتی فراگیر بین کشورهای حاشیه‌ای و...

روش‌شناسی تحقیق (Btitr12):

تحقیق حاضر با استفاده از مجموعه داده‌های کمی و کیفی صورت گرفته است. نوع تحقیق کاربردی و روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و موردی زمینه‌ای با رویکرد آمیخته می‌باشد. قلمرو مکانی جمع‌آوری

داده، جمهوری اسلامی ایران بوده و ابزار گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و پیمایشی (پرسشنامه و مصاحبه با خبرگان) می‌باشد. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها مرتبط با تهدیدات و آسیب-پذیری‌های قدرت دریایی با استفاده از آزمون ضریب تی‌تک نمونه‌ای و با سطح اطمینان ۹۵ درصد به وسیله نرم افزار spss بوده است. جامعه آماری برای تایید این داده‌ها ۵۶ نفر از استادان دانشگاه، دانشجویان دکتری ژئوپلیتیک و علوم دفاعی راهبردی، سازمان کشتیرانی، سازمان بنادر و دریانوردی و گمرک برآورد شد. لذا روش نمونه‌گیری به‌صورت تمام شمار و هدفمند است. جهت سنجش روایی ابزار اندازه‌گیری این پژوهش از روایی محتوایی (صوری و منطقی) با استفاده از نظرات و دیدگاه‌های ۱۲ نفر از اساتید و متخصصان حوزه‌ی قدرت دریایی و تهدیدات دریایی استفاده شده است. چون کلیه گویه‌ها ضریب C.V.R بالاتر از ۵۹ صدم را دارند پس کلیه‌ی گویه‌ها روایی مناسبی را کسب کرده‌اند. برای تعیین پایایی پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ استفاده گردیده است. که برای تهدیدات دریایی ۰/۹۳ که پایایی بسیار بالایی دارد و برای داده‌های مرتبط با آسیب‌پذیری الفا ۰/۸۸ بدست آمده که بیانگر پایایی بسیار خوبی است. برای بدست آوردن، چالش‌های قدرت دریایی از ترکیب تهدیدات با آسیب‌پذیری‌های متناظر به وسیله تکنیک دلفی با استفاده از ۱۵ نفر خبره در دانشگاه عالی دفاع ملی انجام شده است.

تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق:

الف) تهدیدات دریایی: از همپوشانی ادبیات و مصاحبه‌های انجام شده تهدیدات موثر بر قدرت دریایی برابر جدول زیر احصا شده است. نتیجه‌ی داده‌های پرسشنامه در قالب جدول شماره ۱- نشان داده شده است. جدول شماره ۱: تجزیه و تحلیل تهدیدات دریایی

ردیف	تهدیدات	میانگین	ضریب - T	سطح معناداری
۱	دزدان دریایی،	۴	۱۵.۳	۰.۰۰۰
۲	تروریسم دریایی،	۳.۷	۱۱.۶	۰.۰۰۰
۳	رقابت‌های ژئوپلیتیکی برای قلمروسازی در عرصه دریاها، اقیانوس‌ها و قطبین	۴.۲	۹.۶	۰.۰۰۰

ردیف	تهدیدات	میانگین	ضریب - T	سطح معناداری
۴	دشوار بودن عملیات‌های دریایی (در حوزه رزمی، پشتیبانی رزمی و پشتیبانی خدمات رزمی)	۴.۶	۱۴.۷۳	۰.۰۰۰
۵	قاچاق کالا، اسلحه و مواد مخدر در عرصه دریاها و اقیانوس‌ها؛	۴.۶	۱۴.۸	۰.۰۰۰
۶	رقابت بر سر کسب منابع غذایی دریایی و صید-های بی رویه؛	۴.۶	۱۴.۵	۰.۰۰۰
۷	انجام رزمایش‌های مشترک دریایی نظامی (مربوط به یک کنشگر)؛	۴.۵	۱۴.۵	۰.۰۰۰
۸	تست کردن سلاح‌ها کشنده نظامی و حتی غیر متعارف در عرصه اقیانوس‌ها؛	۴.۷	۱۴.۷۵	۰.۰۰۰
۹	مین‌ریزی دریایی و رها شدن تعداد زیادی از آنها در عرصه دریاها و اقیانوس‌ها؛	۴.۶	۱۴.۵۶	۰.۰۰۰
۱۰	شرایط اقلیمی خطرناک در وسط دریاها و اقیانوس‌ها؛	۴.۳	۹.۷	۰.۰۰۰
۱۱	تخصاصات نظامی در سطح و زیر سطح دریا و اقیانوس‌ها؛	۴.۶	۱۴.۴۵	۰.۰۰۰
۱۲	اختلافات بر سر مالکیت جزایر و آب‌های سرزمینی	۴.۵	۱۴.۳۹	۰.۰۰۰
۱۳	فناوری‌های دریایی (استفاده از کشتی‌های بدون سرنشین، حملات سایبری به سیستم رایانه‌ای شناورهای دریایی)؛	۴.۶	۱۴.۹۷	۰.۰۰۰
۱۴	محدود بودن قوانین بین‌المللی بر فعالیت‌های نظامی دریایی کشورها	۴.۷	۱۴.۷	۰.۰۰۰
۱۵	ائتلاف‌های نظامی دریایی و انجام عملیات‌های مرکب دریایی	۴.۳	۹.۴	۰.۰۰۰
۱۶	اتصال عملیات‌های دریایی به خشکی و هوایی	۴.۵	۱۴.۲۳	۰.۰۰۰

جدول بالا نشان می‌دهد با توجه به اینکه کلیه ضرایب تی بالای ۱.۹۶ می‌باشد، بنابراین تمامی تهدیدات دریایی احصایی حاصل از همپوشانی ادبیات و مصاحبه‌های تحقیق بر قدرت دریایی در حال شکل‌گیری نقش‌آفرین هستند.

ب) آسیب‌پذیری‌های دریایی: از همپوشانی ادبیات و مصاحبه‌های انجام شده آسیب‌پذیری‌های دریایی موثر بر شکل‌گیری قدرت‌های دریایی در حال ظهور برابر جدول زیر احصا شده است. نتیجه داده‌های پرسشنامه ۵۶ نفره در قالب جدول شماره ۲ نشان داده شده است.

جدول شماره ۲: تجزیه و تحلیل تهدیدات دریایی

ردیف	آسیب‌پذیری	میانگین	ضریب T	سطح معناداری
۱	نداشتن زیرساخت‌های حیاتی و بندرگاهی در برخی از کشورهای دریاپایه؛	۴.۶	۱۳.۴	۰.۰۰۰
۲	نداشتن فیزیک ساحل مناسب؛	۴.۷	۱۳.۴	۰.۰۰۰
۳	تخصص و مهارت محوری بالای کارکنان شناورهای سطحی و زیر سطحی و کمبود استقبال نخبگان؛	۴.۳	۱۲.۵	۰.۰۰۰
۴	توان پشتیبانی عملیاتی از شناورها در آب‌های فرادور؛	۴.۸	۱۳.۳	۰.۰۰۰
۵	دیپلماسی ضعیف دریایی	۴.۵	۱۳.۴	۰.۰۰۰
۶	خصوصیات ملی کشورها	۴.۷	۱۳.۶	۰.۰۰۰
۷	مرز ساحلی کوتاه؛	۴.۷	۱۳.۵	۰.۰۰۰
۸	ضعف در صنایع دریایی	۴.۵	۱۳.۴	۰.۰۰۰
۹	ضعف در قوانین و مقررات دریایی کشورها	۴.۶	۱۳.۲	۰.۰۰۰
۱۰	و سیاست‌های غلط دریایی حکمرانان و فهم نادرست از اقتصاد دریا	۴.۷	۱۳.۲	۰.۰۰۰
۱۱	نگرش سنتی به دریا	۴.۴	۱۰.۹	۰.۰۰۰

جدول بالا نشان می‌دهد با توجه به اینکه کلیه ضرایب تی بالای ۱.۹۶ می‌باشد، پس تمامی آسیب‌پذیری‌های دریایی احصایی حاصل از همپوشانی ادبیات و مصاحبه‌های تحقیق بر قدرت دریایی در حال شکل‌گیری نقش‌آفرین هستند. لازم به ذکر است از نگاه جامعه‌ی ۱۲ نفره‌ی آماری در روایی محتوی، سیاست‌های غلط حکمرانی در حوزه‌ی دریا با قوانین و مقررات اشتباه دریایی متفاوت است. سیاست‌های غلط حکمرانی یا فهم نادرست اقتصادی یکی شده و این گونه در دو گزینه‌ی جدا مورد سنجش قرار گرفت.

چالش‌های قدرت‌های دریایی در حال شکل‌گیری:

در این تحقیق چالش عبارت است تهدید ضرب در آسیب‌پذیری به این ترتیب که تهدیدات از آسیب‌پذیری‌ها بوجود می‌آیند و آسیب‌پذیری‌ها نیز از ضعف‌ها ناشی می‌شوند و ضعف‌ها هم بر روی دارایی‌ها قرار می‌گیرند و

- برای کسب چالش ابتداء یک جلسه‌ای در مورخه ۱۴۰۳/۴/۳ در دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده‌ی دفاع با حضور ۱۵ نفر استادان، دانشجویان دکتری و تعدادی از صاحب‌نظران حوزه‌ی دریایی از نداجا و سازمان کشتیرانی برگزار گردید.

در مرحله‌ی بعد چالش‌هایی که حاصل از ترکیب تهدیدات و آسیب‌پذیری حوزه‌ی دریایی به دست آمده بود، در قالب تر مطرح شد.

بین ترهای ارائه شده‌ی محقق و انتی‌ترهای استادان و صاحب‌نظران مدعو، سنتز مورد توافق محقق و جامعه‌ی خبره‌ی حاضر در جلسه؛ چالش‌های قدرت دریایی کشورهای در حال شکل‌گیری قدرت دریایی برابر جدول ذیل نهایی گردید:

جدول شماره ۳: چالش‌های قدرت‌های دریایی در حال شکل‌گیری:

ردیف	تهدیدات	آسیب‌پذیری‌ها	چالش = تهدیدات در آسیب‌پذیری
۱	دزدان دریایی، تروریسم دریایی، قاچاق کالا، انسان و اسلحه، استفاده از کشتی‌های بدون سرنشین، حملات سایبری به سیستم رایانه‌ای شناورهای دریایی؛	تخصص و مهارت محوری بالای کارکنان شناورهای سطحی و زیر سطحی و کمبود استقبال نخبگان؛ ضعف در صنایع دریایی	ناامنی در تجارت و ترانزیت کالا، افزایش هزینه‌های بیمه ترانزیت کالا در دریا، افزایش هزینه‌های ایمنی و امنیتی شناورها
۲	انجام رزمایش‌های دریایی نظامی؛ تست کردن سلاح‌ها کشنده نظامی و حتی غیر متعارف در عرصه اقیانوس‌ها؛ مین‌ریزی دریایی و رها شدن تعداد زیادی از آنها در عرصه دریاها و اقیانوس‌ها؛ تخاصم	توان پشتیبانی عملیاتی از شناورها در آب‌های فرادور؛ صنایع و فناوری دریایی ضعیف، نداشتن نیروی انسانی کارآمد و متخصص، ضعف در توسعه و تحقیقات دریایی، نگرش سنتی به دریا	افزایش هزینه توان رزم دریایی خصوصاً هزینه‌های لجستیکی، افزایش ریسک مبارزه با تهدیدات نظامی دریایه، محدودیت در تحرک و توان عملیاتی، وابستگی پشتیبانی به پایگاه‌های خارجی، خستگی

ردیف	تهدیدات	آسیب‌پذیری‌ها	چالش = تهدیدات در آسیب‌پذیری
	نظامی دریایی		خدمه در عملیات‌های طولانی دریایی در صورت اجبار به انجام آن، تخریب اکوسیستم دریاها و اقیانوس‌ها
۳	تخصصات نظامی در سطح و زیر سطح دریا و اقیانوس‌ها، ائتلاف-های نظامی دریایی و انجام عملیات‌های مرکب دریایی	سیاست‌های غلط در حکمرانی دریایی، قوانین و مقررات ناکارآمد، نگرش سنتی به دریا، عدم علقه مردم یک سرزمین به دریا و فهم نادرست از اقتصاد دریایی	تضعیف ثبات منطقه‌ای، تشدید درگیرهای و اختلافات، کاهش رشد اقتصاد دریایی، افزایش هزینه‌های تجارت دریایی و وابستگی این تجارت به ظرفیت‌های دریایی خارجی، جابجای جمعیت ساحلی و ناامنی‌های ناشی از درگیری‌های نظامی دریایی
۴	رقابت‌های ژئوپلیتیکی برای قلمروسازی در عرصه دریاها، محدود بودن قوانین بین‌المللی بر فعالیت‌های نظامی دریایی کشورها	سیاست‌های غلط در حکمرانی دریایی، نگرش سنتی به دریا و دیپلماسی ضعیف دریایی	بی‌ثباتی حقوقی و کاهش اعتماد بین‌المللی و تشدید اختلافات بر سر مالکیت جزایر، تشدید اختلافات بر سر منابع بیولوژیک و نفت و گاز در بستر دریا
۵	وابستگی (اتصال) عملیات‌های دریایی به فضای خشکی و هوایی، شرایط اقلیمی خطرناک در وسط دریاها و اقیانوس‌ها	نداشتن فیزیک ساحل مناسب؛ مرز ساحلی کوتاه؛	محدودیت در دسترسی و رقابت پذیری دریایی، محدودیت در توسعه صنایع دریایی و توسعه زیرساخت-های بندری، محدودیت در پشتیبانی عملیاتی در آبهای دور دست
۶	رقابت بر سر کسب منابع غذایی دریایی و صیدهای بی‌رویه؛ وابستگی (اتصال) عملیات‌های دریایی به فضای خشکی و	نگرش سنتی به دریا، فهم غلط از منابع اقتصادی دریایی، قوانین و مقررات ناکارآمد و فساد اداری	تشدید فقر در جمعیت ساحلی، تخریب زیستگاه‌های دریایی، تضعیف همکاری‌های بین‌المللی در مدیریت

ردیف	تهدیدات	آسیب پذیری ها	چالش = تهدیدات در آسیب پذیری
	هوائی		برداشت منابع مشترک

نتیجه گیری و پیشنهاد:

الف - نتیجه گیری:

- تهدیدات دریایی موثر بر قدرت های دریایی در حال شکل گیری:

۱. دزدان دریایی،
۲. تروریسم دریایی،
۳. رقابت های ژئوپلیتیکی برای قلمروسازی در عرصه دریاها، اقیانوس ها و قطبین
۴. دشوار بودن عملیات های دریایی (در حوزه رزمی، پشتیبانی رزمی و پشتیبانی خدمات رزمی)
۵. قاچاق کالا، اسلحه و مواد مخدر در عرصه دریاها و اقیانوس ها؛
۶. رقابت بر سر کسب منابع غذایی دریایی و صیدهای بی رویه؛
۷. انجام رزمایش های مشترک دریایی نظامی (مربوط به یک کنشگر)؛
۸. تست کردن سلاح ها کشنده نظامی و حتی غیر متعارف در عرصه اقیانوس ها؛
۹. مین ریزی دریایی و رها شدن تعداد زیادی از آنها در عرصه دریاها و اقیانوس ها؛
۱۰. شرایط اقلیمی خطرناک در وسط دریاها و اقیانوس ها؛
۱۱. تخصصات نظامی در سطح و زیر سطح دریا و اقیانوس ها؛
۱۲. اختلافات بر سر مالکیت جزایر و آب های سرزمینی؛
۱۳. فناوری های دریایی (استفاده از کشتی های بدون سرنشین، حملات سایبری به سیستم رایانه - ای شناورهای دریایی)؛
۱۴. محدود بودن قوانین بین المللی بر فعالیت های نظامی دریایی کشورها؛
۱۵. ائتلاف های نظامی دریایی و انجام عملیات های مرکب دریایی؛
۱۶. اتصال عملیات های دریایی به خشکی و هوائی؛

- آسیب پذیری های دریایی موثر بر قدرت های دریایی در حال شکل گیری:

۱. نداشتن زیرساخت‌های حیاتی و بندرگاهی در برخی از کشورهای دریاپایه؛
۲. نداشتن فیزیک ساحل مناسب؛
۳. تخصص و مهارت محوری بالای کارکنان شناورهای سطحی و زیرسطحی و کمبود استقبال نخبگان؛
۴. عدم توان پشتیبانی عملیاتی از شناورها در آب‌های فرادور؛
۵. دیپلماسی ضعیف دریایی؛
۶. خصوصیات ملی کشورها
۷. مرز ساحلی کوتاه؛
۸. ضعف در صنایع دریایی؛
۹. ضعف در قوانین و مقررات دریایی کشورها؛
۱۰. سیاست‌های غلط دریایی حکمرانان و فهم نادرست از اقتصاد دریا؛
۱۱. نگرش سنتی به دریا؛

- چالش‌های تأثیرگذار بر شکل‌گیری قدرت‌های دریایی نوظهور:

واقعیت امر این است زمانی که یک قدرت دریایی در توان پشتیبانی عملیاتی از شناورها در آب‌های فرادور؛ صنایع و فناوری دریایی، نداشتن نیروی انسانی کارآمد و متخصص، ضعف در توسعه و تحقیقات دریایی آسیب‌پذیر باشند و از طرفی تخاصمات نظامی دریایی در حال شکل‌گیری بوده یا سایر قدرت‌های دریایی در حال رزمایشات و تست سلاح‌های دریایی باشند این دو می‌توانند چالش‌های همانند افزایش هزینه توان رزم دریایی خصوصاً هزینه‌های لجستیکی (شناورها در آب‌های فرا دور به دلیل فاصله زیاد از پایگاه مادر و پشتیبانی، ممکن است محدودیت‌های در تامین سوخت، مهمات و قطعات یدیکی مواجه شوند و همین امر می‌تواند توانایی‌های آنها را برای مأموریت‌های طولانی مدت یا تغییر سریع موقعیت کاهش دهد. در این صورت ناچاراً کنشگر مجبور خواهد بود پشتیبانی شناور خود را به پایگاه‌های خارجی موکول کند که این مهم قدرت دریایی آن کشور را زیر سؤال می‌برد، واقعیت امر این است که پشتیبانی از شناورها در آنها فرادور نیاز به منابع بیشتری دارد از

جمله ناوگان پشتیبانی، هواپیماهای سوخت رسان، تدارکات پزشکی و غیره دارد و این موضوع هزینه‌های عملیاتی را به شدت افزایش داده و کشورهای فاقد این ظرفیت‌ها توان ماندگاری بالا یا ایجاد پایگاه‌ها در آبهای فرادور را نخواهند داشت.

افزایش ریسک مبارزه با تهدیدات نظامی دریاپایه در صورت بروز مشکل فنی یا نیاز به تعمیرات تخصصی، در صورتی که شناور خود اتکا نباشد به دلیل فاصله زیاد از ساحل زمان زیادی برای دریافت کمک نیازمند است و این مهم می‌تواند عملیات را مختل یا به تاخیر اندازد. و این مهم باعث محدودیت در تحرک و توان عملیاتی یگان شناوری خواهد شد.

جامعه صاحب نظر معتقد بودند؛ مأموریت‌های طولانی مدت در آبهای فرادور بدون امکانات مدرن و پیشرفته، باعث خستگی خدمه شده شده و این مهم بر عملکرد و ایمنی شناورها تأثیر منفی خواهد گذاشت.

در صورتی که قوانین بین‌المللی فعالیت نظامی مانند تست سلاح‌های کشنده متعارف و غیر متعارف در سطح آب‌های بین‌المللی و دور از دسترس را محدود نکند، در آینده اکوسیستم دریاها و اقیانوس‌ها را مبهم نموده و با تخریب زیست بوم دریاها و اقیانوس‌ها زندگی بشر به مخاطره خواهد افتاد. این مهم اگر با رقابت بر سر منابع بیولوژیک و نگرش سنتی به دریا و قوانین ناکارآمد داخلی کنشگران دریایی همراه شود، به تخریب سریع اکوسیستم‌های دریایی، کاهش تنوع زیستی و از بین رفتن گونه‌های مهم دریایی منجر خواهد شد و این موضوع نه تنها بر محیط زیست بلکه بر معیشت و رزق جوامع انسانی وابسته به دریا نیز تأثیر منفی خواهد داشت.

اگر وجود دزدان دریایی، تروریسم دریایی، قاچاق کالا، انسان و اسلحه با بکارگیری کشتی‌های بدون سرنشین، حملات سایبری به سیستم رایانه‌ای شناورهای دریایی بر کمبود تخصص و مهارت محوری بالای کارکنان شناورهای سطحی و زیر سطحی و کمبود استقبال نخبگان؛ ضعف در صنایع دریایی (مانند ناتوانی در ساخت شناورهای پیشرفته و مدرن، ضعف در تحقیقات و توسعه دریایی) هم‌راستا شوند باعث شکل‌گیری ناامنی ترانزیت دریایی در حوزه تجارت و حمل و نقل کالا شده و از طرفی هزینه‌های بیمه ترانزیت کالا در دریا و هزینه‌های ایمنی و امنیتی شناورها را افزایش خواهد داد.

- اگر رقابت‌های ژئوپلیتیکی برای قلمروسازی در عرصه دریاها، محدود بودن قوانین بین‌المللی بر فعالیت‌های نظامی دریایی کشورها را تهدید بدانیم و سیاست‌های غلط حکمرانی، نگرش سنتی به دریا و دیپلماسی ضعیف دریایی آسیب‌پذیری در این صورت از نگاه صاحب‌نظران چالش حاصل از ترکیب این تهدیدها و آسیب‌پذیری‌ها عبارت خواهند بود از بی‌ثباتی حقوقی و کاهش اعتماد بین‌المللی و تشدید اختلافات بر سر مالکیت جزایر، تشدید اختلافات بر سر منابع بیولوژیک و نفت و گاز در بستر دریا را بدنبال خواهد داشت.

- اگر وابستگی (اتصال) عملیات‌های دریایی به فضای خشکی و هوایی، شرایط اقلیمی خطرناک در وسط دریاها و اقیانوس‌ها را تهدید بدانیم و نداشتن فیزیک ساحل مناسب؛ مرز ساحلی کوتاه را آسیب‌پذیری آن‌گاه از نگاه جامعه‌آماری چالش‌ها عبارت خواهند بود از محدودیت در دسترسی و رقابت‌پذیری دریایی، محدودیت در توسعه صنایع دریایی و توسعه زیرساخت‌های بندری، محدودیت در پشتیبانی عملیاتی در آبهای دور دست.

- اگر رقابت بر سر منابع بیولوژیک، صید بی‌رویه مانند ترال کف را تهدید دانسته و قوانین ناکارآمد داخلی در مدیریت منابع مشارکت ظرفیت‌های دریایی، نگرش سنتی به دریا را آسیب‌پذیری فرض کنیم، از نگاه جامعه مورد مطالعه چالش‌ها عبارت خواهند بود از، تشدید فقر در جمعیت ساحلی، تخریب زیستگاه‌های دریایی، تضعیف همکاری‌های بین‌المللی در مدیریت برداشت منابع مشترک.

ب- پیشنهادها:

چالش ۱- ناامنی در تجارت و ترانزیت کالا:

- تقویت سیستم‌های ردیابی و نظارت بر حمل‌ونقل کالا با استفاده از فناوری‌هایی مانند GPS و AIS.
- ایجاد پلتفرم‌های اشتراک‌گذاری اطلاعات امنیتی میان کشورهای منطقه برای ردیابی تهدیدات احتمالی.
- توسعه بیمه‌های مبتنی بر فناوری بلاک‌چین برای افزایش شفافیت و کاهش هزینه‌های بیمه.
- تقویت همکاری‌های بین‌المللی در مبارزه با دزدی دریایی و سایر تهدیدات مشابه.

چالش ۲- افزایش هزینه توان رزم دریایی خصوصاً هزینه‌های لجستیکی:

- سرمایه‌گذاری در فناوری‌های کم‌مصرف و پایدار برای کاهش هزینه‌های عملیاتی ناوگان دریایی.
- ایجاد زیرساخت‌های تعمیر و نگهداری در نقاط استراتژیک برای کاهش هزینه‌های لجستیک.
- همکاری با متحدان منطقه‌ای برای به‌اشتراک‌گذاری هزینه‌های عملیاتی در مأموریت‌های مشترک.

چالش ۳- تخریب اکوسیستم دریاها و اقیانوس‌ها:

- پیاده‌سازی فناوری‌های پایدار در صنعت حمل‌ونقل دریایی، مانند کشتی‌های کم‌مصرف و سوخت‌های زیستی.
- اجرای طرح‌های پاکسازی دریایی و محافظت از زیستگاه‌های دریایی.
- وضع قوانین سخت‌گیرانه زیست‌محیطی و نظارت بر اجرای آن‌ها در حمل‌ونقل دریایی.
- توسعه همکاری‌های بین‌المللی برای مقابله با آلودگی دریایی.
- ایجاد صندوق‌های مالی برای حفاظت از زیست‌بوم‌های دریایی.

چالش ۴- بی‌ثباتی حقوقی و کاهش اعتماد بین‌المللی:

- برگزاری مذاکرات چندجانبه برای حل و فصل اختلافات مرزی و دریایی.
- استفاده از ابزارهای دیپلماسی برای کاهش تنش‌ها و ایجاد اعتماد متقابل.
- توسعه و تقویت ظرفیت‌های حقوقی کشور در حوزه دریا و مالکیت منابع.
- ترویج شفافیت و اطلاع‌رسانی در مورد مواضع حقوقی کشور.

چالش ۵- محدودیت در توسعه صنایع دریایی و زیرساخت‌های بندری:

- جذب سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی برای توسعه زیرساخت‌های بندری.
- ایجاد مناطق آزاد تجاری و صنعتی در سواحل برای تقویت صنایع دریایی.
- توسعه فناوری‌های ساخت و تعمیر کشتی و تقویت زنجیره تامین مرتبط.
- ایجاد طرح جامع توسعه دریایی و بندری با مشارکت ذی‌نفعان مختلف.
- همکاری نزدیک‌تر با کشورهای پیشرفته دریایی برای انتقال دانش و فناوری.

فهرست منابع:**الف - منابع فارسی**

- بیک‌بیلندی، علی اصغر (۱۳۹۸)، پروژه تحقیقاتی طرح راهبردی امنیتی انتظامی استان بوشهر، بوشهر، مرکز فرماندهی انتظامی استان
- بیک‌بیلندی، علی‌اصغر (۱۳۹۵)، رساله دکتری تاثیر عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران
- سیاری، حبیب‌الله و خانزادی، حسین و فرهادی، علی (۱۳۹۱)، تنگه‌های راهبردی جهان، تهران، نیروی دریایی ارتش جمهوری اسلامی ایران، دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی
- الهویردی‌زاده، رضا (۱۴۰۲)، بررسی و ارزیابی نظریه‌های قدرت دریایی و ارائه مدل نظری، فصلنامه ژئوپلیتیک، شماره ۳ از ص ۱۱۶ تا ۱۵۴

ب - منابع انگلیسی

- Allahverdizadeh, R. Karimi, M. (2023). A New Approach to the Theory of Seapower in the 21st Century (In Times of War and Peace), Geopolitics Quarterly, Vol 18, No 4, pp 383-411.
- Allahverdizadeh, R. Hafeznia, M. Pourtaheri, M. (2017). Developing a Global Index for Maritime Location of Countries. Geopolitics Quarterly, Vol 13, No 47, pp 25-54. [In Persian]
- Bueger, C. (2015). Piracy and the politics of maritime security. Routledge
- British Ministry of Defence. (2017a). British Maritime Doctrine: JDP 0-10. Retrieved from https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/649518/archive_doctrine_uk_maritime_jdp_0_10.pdf (Last access 29/5/2021) .
- British Ministry of Defence. (2017b). UK Maritime power: JDP 0-10. (Fifth edition). Retrieved from https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/662000/doctrine_uk_maritime_power_jdp_0_10.pdf (Last access 29/5/2021) .
- Booth, K. (2024). Law, Force and Diplomacy at Sea. New York, Routledge Publication.
- Cable, J. (1985). Diplomacy at Sea. London, Macmillan Press LTD

- Chalk, P. (2022). The maritime dimension of international security: Terrorism, piracy, and challenges for the United States. RAND Corporation
- Morris, M. A. (1987). Expansion of Third World Navies. London, Macmillan Press LTD.
- Till, G. (2009). Seapower: A Guide for the Twenty-first Century (second edition). London and New York, Routledge Publication
- IPCC. (2021). Climate change 2021: The physical science basis. Cambridge University Press.
- Zhao, Y. (2019). China's maritime expansion and its strategic impact on the Indo-Pacific region. Asian Geopolitics Quarterly, 25, 12-29.

COPYRIGHTS

- © 2025 by the authors. Published by The National Defense University. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons
- © Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

تبیین ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی

محمدرضا قزایی^۱، حسین شکوهی^۲، علی اصغر بیک‌بیلندی^۳، سعید امیری^۴، مهدی رحمانی^۵، فرهاد فکوری^۶، مصطفی جوادى علمى^۷

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۱۷

چکیده

در طی چند دهه گذشته نحوه و چگونگی جنگ به‌طور چشمگیری تغییر پیدا کرده است و از تهدید جنگ‌های فیزیکی و معمولی فراتر رفته است. "جنگ شناختی" که از آن به عنوان یکی از ابعاد نسل پنجم جنگ یاد می‌شود بر روی "اذهان و ادراک" انسان شکل می‌گیرد. شناسایی جنگ شناختی بر مسئولان عالی کشور به ویژه نیروهای مسلح نه تنها ضروری بلکه تکلیفی ذاتی است. لذا مسأله اصلی تحقیق مشخص‌نودن ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی است. تحقیق از نظر روش توصیفی-تحلیلی و از نظر استدلال استقرایی و از نظر رویکرد کیفی است. بنابراین، با هدف دستیابی به ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی با مطالعه اکتشافی به اطلاعات مختلفی دست یافته و سپس مصاحبه با صاحب‌نظران حوزه تخصصی جنگ شناختی و مطالعه چند کشور منتخب پیرامون جنگ شناختی انجام و برای تجزیه و تحلیل از نرم‌افزار تحلیل کیفی محتوا (MaxQDA) استفاده گردید و واحدهای معنایی و گزاره‌ها و کدهای مقوله و شاخص‌ها براساس روش استقرایی استخراج گردید که در نهایت به ۱۱۲ گزاره یا واحد معنایی رسیدیم و با تلفیق واحدهای معنایی و گزاره‌هایی که از اشتراک برخوردار بودند به ۴۴ کد اولیه، و از میان کدهای اولیه ۲۰ مقوله (مؤلفه) احصاء گردید و سپس ۶ کد محوری (ابعاد) شامل بعد سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، ذهنی و روانی، اطلاعاتی و رسانه‌ای استخراج و سپس جهت روایی و اطمینان از صحت عمل طی دو مرحله در قالب جلسه خبرگی ارائه و تأیید لازم اخذ گردید.

واژگان کلیدی: جنگ، ذهن، شناخت، فناوری اطلاعات، علوم شناختی، جنگ شناختی

۱. دانشیار علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی (استاد راهنما) Ashtiyani_M.R@chmail.ir

۲. دانشیار علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی

۳. دانشیار علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی

۴. دانشجوی دکتری علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی

۵. دانشجوی دکتری علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی

۶. دانشجوی دکتری علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی

۷. دانشجوی دکتری علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی (نویسنده مسئول) mostafa.javadielmi@gmail.com

مقدمه

«دشمن دنبال این است که بر مغزها تسلط پیدا کند. تسلط بر مغزها برای دشمن خیلی با ارزش تر از تسلط بر سرزمین هاست. اگر مغز یک ملتی را توانستند تصرف کنند آن ملت سرزمین خودش را دو دستی به دشمن تقدیم می کند. مغزها را باید حفظ کرد، تسلط بر مغزها» (بیانات مقام معظم رهبری در هفته بسیج ۱۴۰۱/۹/۵).

جنگ را همواره می توان به شکل یک پیوستار مستمر و در حال تکوین مشاهده کرد، اما حداقل در دوره مدرن می توان نقاط عطفی را در این حوزه برشمرد که هر یک طلیعه دار نسل جدیدی از جنگ به حساب می آیند (محمدی نجم، ۱۳۹۶: ۱۷).

"جنگ شناختی" که از آن به عنوان یکی از ابعاد نسل پنجم جنگ یاد می شود بر روی "اذهان و ادراک" انسان شکل می گیرد. اصولاً این نوع جنگ از تأثیرگذارترین و ملموس ترین شکل و شیوه جنگ نرم برای تأثیرگذاری آرام و خزنده بر افکار، باورها و رفتار رقیب است. روندهای توسعه علوم و فن آوری های هم گرا و همچنین علایق و سرمایه گذاری های تحقیقاتی سازمان های تحقیقاتی نظامی دنیا در زمینه علوم و فن آوری های شناختی، نشان می دهد که مغز/ ذهن انسان، میدان نبرد قرن جدید و عرصه شناختی، عرصه جدید جنگ خواهد بود (محمدی نجم، ۱۳۹۶: ۳۶). کشورها برای جدایی نیروهای رقیب و جذب آنان به جبهه خودی از هیچ تلاش و ابزاری دریغ نمی کنند و با هجوم برق آسای اطلاعات واهی و نادرست به دنبال تحریف باورها و تغییر نگرش و بالطبع گرایش نیروهای طرف مقابل به سمت جبهه خودی هستند (عراقی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۴۶).

جنگ استفاده از زور برای تحمیل اراده به دشمن است از این رو جنگ شناختی نیز می تواند با همین هدف در نظر گرفته شود. جنگ شناختی بر خلاف حوزه های سنتی جنگ در درجه اول در سطح فیزیکی عمل نمی کند اما با این حال، هدف همان وادار کردن دشمن و تحمیل یک اراده است. این روش دشمن را از درون نابود می کند و این باعث می شود که نتواند در برابر اهداف مهاجم مقاومت کند و یا تدابیری را برای بازدارندگی و یا انحراف اتخاذ کند در هر صورت اهداف جنگ شناختی با روش های متفاوتی نسبت به اهداف جنگ متعارف به دست می آید جنگ شناختی دو هدف جداگانه اما مکمل دارد بی ثباتی و نفوذ. اما برای تسلیح موفقیت آمیز افکار

عمومی می‌توان با استفاده از یکی از اهداف به هدف دیگر دست یافت (Donald C. Daniel and Katherine L. Herbig, 1982).

رصد تغییرات در تهدیدهایی که استقلال و موجودیت هر نظام و کشوری در هر نوعی را به خطر می‌اندازد ضروری بوده لذا شناسایی جنگ شناختی به عنوان نسل جدید جنگ که به صورت نامحسوس و با استفاده گسترده از ابزارهای رسانه‌ای و تمامی ظرفیت خود تمام قد در مقابل نظام مقدس جمهوری اسلامی و استقلال ایران عزیز صف‌آرایی کرده بر مسئولان عالی کشور به ویژه نیروهای مسلح نه تنها ضروری بلکه تکلیفی ذاتی است.

مهم‌ترین وظایفی که در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران برای نیروهای مسلح، به عنوان مهم‌ترین رکن امنیتی کشور، مشخص شده عبارتند از: پاسداری از استقلال و تمامیت ارضی کشور و پاسداری از انقلاب و نظام جمهوری اسلامی ایران (قانون اساسی، اصول ۱۵۸ تا ۱۶۲).

از طرفی علی‌رغم فعالیت‌هایی که در حوزه جنگ شناختی انجام شده است، هنگام بررسی و مطالعه فعالیت‌ها و تحقیقات در این حوزه، با پراکندگی پژوهش‌ها و کمبود ادبیات مواجه هستیم که اگر چنانچه این موضوع به صورت منسجم و با برنامه‌ای مدون دنبال نشود این احتمال وجود دارد تلاش‌های مختلف دچار موازی‌کاری، عدم هم‌افزایی و در نهایت منجر به عدم موفقیت و نرسیدن به نتیجه مطلوب شود که لازم است ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی با یک روش علمی استخراج و به درستی تبیین گردد تا مبنایی برای فعالیت‌ها و مطالعات آینده در این زمینه شود. بنابراین مسأله این پژوهش مشخص نبودن ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی است، لذا بدین‌منظور ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی مورد بررسی قرار گرفته است.

مبانی نظری

پیشینه‌شناسی:

مصطفی سالک علیخانی و همکار (۱۴۰۳)، مقاله‌ای با عنوان "بررسی ابعاد جنگ ترکیبی و جنگ شناختی استعمار علیه ایران" را به چاپ رسانده‌اند. هدف این تحقیق آن است تا با استفاده از تحلیل جنگ ترکیبی به تبیین اقدامات دشمن در مواجهه با جمهوری اسلامی ایران بپردازد. تحقیق توسعه‌ای و برای تحلیل داده‌ها از روش کیفی استفاده شده است. سوال اصلی؛ مبتنی بر چارچوب جنگ ترکیبی چگونه می‌توان به تحلیل جنگ استعمار علیه جمهوری اسلامی ایران پرداخت؟

یافته‌های این تحقیق بیانگر اینست که در این نوع جنگ، مؤلفه‌های جنگ ترکیبی به مثابه واحدهای ابزاری و عینی و با فشار متراکم و طولانی مدت به همراه استفاده از شبکه‌های اجتماعی در پی تأثیر بر بسترهای ذهنی و شناختی جامعه هدف است.

طیبه بابائیان و همکار (۱۴۰۲)، مقاله‌ای با موضوع "مبانی جنگ شناختی از منظر قرآن کریم و رهبر انقلاب" را به چاپ رسانده‌اند. در این مقاله به روش توصیفی تحلیلی؛ تلاش شده تا مبانی و راه کارهای این جنگ، از منظر قرآن بررسی و در کلام رهبر انقلاب، واکاوی و بازخوانی شود. نتیجه آن که مشخص شد: تبیین وقایع و بصیرت‌افزایی و دشمن‌شناسی شاهراه مقابله با اغوا و اضلال دشمن است.

سجاد فرهنگ و همکار (۱۴۰۱)، مقاله‌ای با موضوع "بررسی تأثیر آموزش مؤلفه‌های جنگ شناختی بر روی میزان انگیزش شغلی کارکنان نظامی" به چاپ رسانده‌اند. روش پژوهش نیمه‌آزمایشی با گروه کنترل و آزمایش و با هدف تعیین اثربخشی آموزش مؤلفه‌های جنگ شناختی بر روی میزان انگیزش شغلی کارکنان یکی از یگان‌های نیرو مسلح انجام گرفت. یافته‌های پژوهش بیانگر آن بودند که آموزش مؤلفه‌های جنگ شناختی با تأثیر بر نگرش‌ها و رفتارهای فردی، نگرش کلی نسبت به شغل را شکل داده و رفتارهای فردی را در محل کار ارتقاء می‌دهد.

حسن محبوب عشرت‌آبادی و همکار (۱۴۰۱)، مقاله‌ای با عنوان "جنگ شناختی مدرن: از شناخت در رزم تا عرصه جنگ شناختی" و با هدف «تحلیل منطقی و مفهومی جنگ شناختی و توصیف و ترسیم شبکه مفهومی آن» را ارائه کرده‌اند. تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. در مفهوم‌سازی جنگ شناختی، شش مغالطه منطقی رایج وجود دارد: ۱. تحدید جنگ شناختی به سطح روان‌شناختی؛ ۲. تحدید جنگ شناختی به عملیات شناختی؛ ۳. تحدید تأثیر شناختی به مداخله شناختی؛ ۴. تحدید جنگ شناختی به آسیب شناختی؛ ۵. تحدید جنگ شناختی به عملیات نظامی؛ ۶. تحدید جنگ شناختی به شناخت در جنگ. هر یک از مغالطه‌های فوق، نشان دهنده یک عنصر ماهیتی از جنگ شناختی است که شبکه مفهومی آن را نمایان می‌سازد: علوم و فناوری‌های جنگ شناختی، جنگ شناختی مبتنی بر تئوری شناختی، اثربخشی جنگ شناختی، ابعاد جنگ شناختی، دامنه جنگ شناختی و عرصه جنگ شناختی مورد بررسی قرار گرفته است.

داریوش اقدامی تطفی و همکار (۱۴۰۳)، مقاله‌ای با موضوع "تدوین راهبردهای مقابله با جنگ شناختی مردم محور" به چاپ رسانده‌اند. تحقیق از نوع کاربردی-توسعه‌ای و با هدف تدوین راهبردهای مقابله با جنگ شناختی مردم محور است که با روش توصیفی-تحلیلی پس از مطالعات اکتشافی و انجام تحقیقات کتابخانه‌ای و میدانی و با تکمیل پرسشنامه، نسبت به احصای ۲۴ عامل محیط داخلی و ۲۲ عامل محیط خارجی اقدام و در نهایت نسبت به تدوین ۹ راهبرد منتخب با روش SWOT و اولویت‌بندی آن‌ها با استفاده از تکنیک QSPM اقدام شد.

موسی‌الرضا قائمی (۱۴۰۱)، در رساله دکتری با عنوان "تبیین نقش علوم شناختی در تهدیدات امنیتی با تأکید بر حوزه اجتماعی" چاپ شده است. این پژوهش بنابر تأکید مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی) پیرامون علوم و فن‌آوری‌های شناختی، تبیین علوم و فن‌آوری‌های شناختی و کارکردهای مربوط به آن است. با عنایت به این که یکی از متغیرهای تحقیق، تهدیدات ملی بود، به تعریف تهدید، ابعاد و مظاهر تهدید، تبیین تهدید، تهدیدات اجتماعی، ویژگی‌های تهدیدات اجتماعی، نظریات مختلف در حوزه تهدیدات اجتماعی و ... و سپس به ابعاد تهدید شامل (تهدیدات سیاسی-اقتصادی-اجتماعی-نظامی و ...) پرداخته شد. همچنین شکاف‌های اجتماعی از طریق داده کاوی بررسی و شکاف‌های نه‌گانه که پرتکرارترین شکاف‌ها در حوزه اجتماعی است و در بروز تهدیدات امنیتی و اجتماعی نقش دارند و تعدادی از مصادیق هرکدام از این شکاف‌ها مشخص شد و میزان تأثیر کارکردهای علوم شناختی بر هرکدام از این شکاف‌ها بررسی و تحلیل شد.

مفهوم‌شناسی:

- **جنگ:** این اصطلاح به انواع اعمال قهریه و جبریه‌ای گفته می‌شود که دولتی نسبت به دولت دیگر به کار می‌برد تا آن دولت را وادار به تمکین از اراده خود سازد. به عقیده کلاوزویتز تئوریسین مشهور، «جنگ ادامه سیاست است با وسایل دیگر». جنگ مبارزه‌ای مسلحانه بین کشورها ایجاد می‌کند و مستلزم زدوخورد بین نیروهای عمومی است. جنگ همچنین با به کار بردن وسایلی که به موجب حقوق بین‌الملل تنظیم گردیده است صورت می‌گیرد و به قصد قبولاندن هدفی سیاسی و یا به عبارت دقیق‌تر برای قبولاندن «منظور ملی» انجام می‌پذیرد (علی‌بابایی، ۱۳۸۵: ۱۰۵).

- **ذهن:** مجموعه‌ای از توانایی‌های فکری است که شامل هوشیاری، تصورات، ادراک، تفکر، قضاوت، زبان و حافظه می‌شود و معمولاً آن را وجود توانایی هوشیار بودن و اندیشه تعریف

می‌کنند. ذهن دربرگیرنده قدرت تصور، تشخیص و قدردانی است و مسئولیت پردازش احساسات و عواطف را برعهده دارد که منجر به عملکرد و نوع رفتار افراد می‌شود. (افشین، ۱۴۰۱: ۱).

- **شناخت:** واژه شناخت برای هر نوع عملیات یا ساختار ذهنی است که بتوان آن را به صورت دقیق مورد مطالعه قرار داد مورد استفاده قرار می‌گیرد. اولین معانی ثبت شده برای واژه «شناختی» در فرهنگ لغت آکسفورد، آن را به صورت "مربوط به عمل یا فرایند دانستن" توصیف می‌کند (Ambel, J, 2018).

- **علوم شناختی:** علوم شناختی، مطالعه‌های میان رشته‌ای با موضوع ذهن و هوش است که حوزه‌های فلسفی، روانشناسی، هوش مصنوعی، علوم اعصاب، زبان‌شناسی و انسان‌شناسی را شامل می‌شود. این حوزه علمی از لحاظ کاربرد در حوزه‌های مختلف از جمله، آموزش، توسعه سامانه‌های هوشمند و سلامت روان نقش به سزایی دارد (مقدم‌فر و همکار، ۱۴۰۱: ۵۰).

- **فناوری اطلاعات:** شامل سیستم‌های رایانه‌ای از قبیل اجزای سخت‌افزاری و نرم‌افزاری، تجهیزات ارتباطی و سیستم‌های مدیریت پایگاه داده و غیره می‌باشد. این بدان معنی است که این سیستم‌ها دارای چندین وظیفه‌اند که شامل: وظیفه تبدیلی (تبدیل پردازش‌های بدون ساختار به پردازش‌های تکراری)، وظیفه جغرافیایی (ایجاد ارتباطات سریع در فاصله‌های دور)، وظیفه خودکاری (کاهش نیروی کار)، وظیفه تحلیلی (به‌کارگیری روش‌های تحلیلی پیچیده)، وظیفه اطلاعاتی (پردازش مقدار زیادی از اطلاعات)، وظیفه ترتیبی (امکان کار همزمان بر روی چندین وظیفه)، وظیفه مدیریت دانش (کسب و توزیع دانش)، وظیفه ردیابی (امکان دنبال کردن داده‌ها و ستاده‌ها) و وظیفه واسطه‌زدایی (ارتباط برقرار کردن بین گروه‌هایی که قبلاً ارتباطشان از طریق واسطه‌ها برقرار می‌شد) هستند (کمندانی و همکار، ۱۳۹۹: ۴).

- **جنگ شناختی:** جنگ شناختی به معنای استفاده از علوم شناختی در هدف قرار دادن قوه شناخت عموم مردم و نخبگان جامعه هدف با تغییر هنجارها، ارزش‌ها، باورها، نگرش‌ها و رفتارها از طریق مدیریت ادراک و برداشت است. این نوع جنگ شکل تکامل یافته‌تر، پیشرفته‌تر، عمیق‌تر و وسیع‌تر جنگ نرم و جنگ روانی است که عمدتاً با لایه‌های درونی مغز و ذهن ناخودآگاه مخاطب ارتباط برقرار کرده و به‌طور غیرمستقیم و نامحسوس به مدیریت ادراک و برداشت او مشغول می‌شود. تغییر نگرش در جامعه کشور هدف، ایجاد اختلال و خطا در دستگاه محاسباتی تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران، اثربخش نمودن جنگ اطلاعاتی، ایجاد گسست عاطفی-ادراکی بین توده‌ها و نخبگان

با حاکمیت و نهایتاً تضعیف و زوال سرمایه‌های اجتماعی برخی از کارویژه‌های جنگ شناختی هستند (جوانی، ۱۴۰۱: ۱۳).

سیر تکوین جنگ‌ها

پیرامون جنگ تقسیم‌بندی‌های متفاوتی از نظر حوزه جغرافیایی، ملیت‌های درگیر، معنا، اهداف و ابزارها از این جمله بازشناسی مفهوم جنگ در جوامع اولیه به بسیط بودن حوزه‌ها و ابزارهای آن در طول تاریخ انجام شده است. با سیر زمانی جامعه بشری این مفهوم رفته رفته پیچیده‌تری به خود گرفته است. سابقه پژوهش و مطالعات تحلیلی در رابطه با مفهوم جنگ را تا زمان توسیدید می‌توان دنبال کرد. همزمان با سیر تطوری که مفهوم جنگ تجربه کرده، وضعیتی بین‌رشته‌ای و پیچیده را به خود گرفت (افتخاری و همکار، ۱۳۹۸: ۷۶).

سابقه جنگ شناختی به یونان باستان برمی‌گردد. در سال ۱۸۹۰، اولین کتاب روانشناسی شناختی منتشر شد. اما اصطلاح علوم شناختی برای اولین بار در سال ۱۹۷۳ در گزارشی در مورد هوش مصنوعی مطرح شد البته علوم شناختی به عنوان یک جنبه فکری در دهه ۱۹۵۰ و با نام انقلاب شناختی آغاز شد. اصطلاح جنگ شناختی چند سال اخیر مورد توجه واقع شده است. جنگ شناختی نشانگر همگرایی همه عناصری است که از زمان ظهور این اصطلاح در دهه ۱۹۹۰ تحت تأثیر مفهوم جنگ اطلاعات مورد توجه قرار گرفته بود. اصطلاح جنگ شناختی طی چند سال گذشته وارد دایره‌المعارف نظامی و علوم شناختی، ارتباطات، روانشناسی و دانش رایانه‌ای شده است. جنگ شناختی در واقع نبرد بر سر کنترل جریان اطلاعات و خوانش آن از سوی مخاطبان است و اگر چه همه عناصری را که در دهه ۱۹۹۰ به عنوان جنگ اطلاعاتی شناخته شد در خود دارد، اما طبق قاعده گشتالت که ابراز می‌کند «کل چیزی بیش از جمع اجزاست»، جنگ شناختی را نبایستی صورت تکامل یافته جنگ اطلاعات تصور کرد، که جنگ شناختی ماهیتی متفاوت دارد. یوردانو استاد علوم عصبی دانشگاه جرج تاون با اشاره به مفهوم جنگ شناختی ابراز می‌کند، میدان جنگ در قرن بیست و یکم، مغز انسان است. نشریه مانتلی: ناتو به رهبری ایالات متحده روش‌های نوینی از جنگ‌های چندوجهی علیه دشمنان خود ساخته خویش، امتحان کرده است؛ از جمله

جنگ اقتصادی، جنگ سایبری، جنگ اطلاعاتی و جنگ روانی. و حالا ناتو به سوی یک شیوهی کاملاً جدید پیش می‌رود و در چرخش برای توسعه‌ی نبرد تازه‌ای است که آن را جنگ شناختی می‌خواند روش جدیدی که سلاح‌سازی علوم مربوط به تسخیر مغزها توصیف می‌شود؛ شامل هک کردن افراد با بهره‌برداری علوم که آسیب‌پذیری‌های مغز انسان را به منظور اجرای یک مهندسی و مدیریت اجتماعی ماهرانه‌تر و پیچیده‌تر نمایان می‌کنند (قائم، ۱۴۰۱: ۲۰).

با گسترش فن‌آوری‌های ارتباطی، دنیای جدیدی خلق و عالم نوین پدیدار شده است، که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های آن سرعت و تغییر است. دانش بشری نیز از این تغییرات بی‌بهره نمانده است و دانش‌های نوینی پا به عرصه گذاشته‌اند که خود سهمی بزرگ در تحولات دنیای معاصر داشته‌اند. یکی از این دانش‌ها، علوم شناختی است که باعث شده بسیاری از مفاهیم در زندگی بشر از جمله مفهوم رسانه دچار تغییر شود. امروزه انسان‌ها بر مبنای حقیقت قضاوت نمی‌کنند بلکه بر اساس تصویری که از حقیقت برای آن‌ها ساخته می‌شود تصمیم می‌گیرند و قضاوت می‌کنند و در این میان این رسانه‌ها هستند که از حقیقت، تصویر درست کرده و آن را در ذهن مردم جاگیر می‌سازند. بر این اساس جنگی پنهان و چند لایه در عرصه تصویرسازی از حقیقت و ادراک‌سازی برای انسان‌ها با هدف در دست‌گیری ابتکار عمل در مدیریت افکار عمومی وجود دارد که از آن به جنگ شناختی یاد می‌شود (مقدم‌فر و همکار، ۱۴۰۱: ۶-۷).

جنگ شناختی و ویژگی‌های آن:

جنگ شناختی یا عملیات جنگ ادراکی، کلان روش نفوذ راهبردی در نظام دینی است که به وسیله تاکتیک‌های متعددی عملیاتی می‌شود. از این‌رو شناخت این کلان روش، مقدمه ضروری برای دستیابی به ابعاد این نفوذ راهبردی است. در جنگ شناختی، دشمنان به‌جای صراحت در مقابله با مردم همچون دوران فتنه، قوه شناخت عموم مردم و نخبگان جامعه هدف را با تغییر هنجارها، ارزش‌ها، باورها، نگرش‌ها و رفتارها از طریق مدیریت ادراک و برداشت، هدف گرفته‌اند. این نوع جنگ شکل تکامل‌یافته‌تر، پیشرفته‌تر، عمیق‌تر و وسیع‌تر جنگ روانی است که مبتنی بر جامعه شبکه‌ای (با زیرساخت رسانه‌های نوین) بوده و با مدیریت ادراک و برداشت انجام می‌گیرد. این

نوع جنگ با شیوه‌هایی مانند؛ اعتمادزدایی، اعتبارزدایی، مشروعیت‌زدایی، قداست‌زدایی، ناامیدسازی و ناکارآمدنمایی یک کشور و جامعه را به افراد آن جامعه تلقین می‌کند و در واقع مردم جامعه که اصلی‌ترین سرمایه اجتماعی یک کشور هستند را نسبت به جامعه و کشور بدبین کرده و امید به آینده را در آن‌ها از بین می‌برد (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۶).

ویژگی‌های جنگ شناختی را می‌توان به شرح زیر برشمرد:

(۱) **تمرکز بر اطلاعات و ارتباطات:** جنگ شناختی بیشترین تمرکز خود را بر روی اطلاعات، ارتباطات و تأثیرگذاری در ذهن افراد قرار می‌دهد.

(۲) **استفاده از فن‌آوری اطلاعات:** این نوع جنگ از فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطات برای جمع‌آوری، پردازش و انتقال اطلاعات به منظور تأثیرگذاری بر نگرش‌ها و افکار عمومی استفاده می‌کند.

(۳) **استفاده از رسانه‌ها:** رسانه‌های مختلف از جمله رادیو، تلویزیون، اینترنت و شبکه‌های اجتماعی برای انتقال پیام‌ها و تأثیرگذاری در جمعیت در جنگ شناختی به کار می‌روند.

(۴) **ترویج ایدئولوژی:** جنگ شناختی ممکن است با هدف ترویج یک ایدئولوژی خاص یا تغییر نگرش‌ها و باورها اجرا شود.

(۵) **برنامه‌ریزی بر اساس تجزیه و تحلیل دقیق:** برنامه‌ریزی در جنگ شناختی بر اساس تحلیل دقیق اطلاعات و شناخت اهداف اجرا می‌شود.

(۶) **تأثیرگذاری بر ذهنیت و افکار:** هدف اصلی جنگ شناختی تغییر در ذهنیت افراد، افکار عمومی و نگرش‌هاست (William J. Davis, 2018).

بنیادها و مؤلفه‌های اصلی جنگ شناختی

(۱) جنگ شناختی همه عناصر، حوزه‌ها، ابعاد و سطوح جنگ را در بر می‌گیرد.

(۲) جنگ شناختی باید معطوف به اهداف نهایی و وضعیت مطلوب پایان جنگ باشد.

(۳) ترکیب و ادغام مداوم فرآیندهای طرح‌ریزی، اجرا و ارزیابی؛ باعث شکل‌گیری جنگ شناختی در قالب یک کُل انعطاف‌پذیر می‌شود.

(۴) جنگ شناختی به جای تکیه بر سیستم‌های تسلیحاتی بر ایجاد تأثیرات متمرکز است.

(۵) در جنگ شناختی همه انواع تأثیرات مورد توجه قرار می‌گیرند.

- ۶) در جنگ شناختی باید بیش از کارایی به اثربخشی توجه شود.
- ۷) در جنگ شناختی، جنگ عرصه رویارویی سیستم‌های سازمند پیچیده تفسیر می‌شود؛ این امر بیانگر مبانی دانشی نوینی مانند نظریه‌های آشوب و پیچیدگی قابل مدل‌سازی است.
- ۸) در جنگ شناختی، آگاهی جامع از شرایط فضای رزم در رسیدن به پیروزی بسیار حائز اهمیت است، اما واقعیت این است که ماهیت این آگاهی نزد همه بازیگران یکسان نیست (حاجی‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۱۵).

دامنه جنگ شناختی

انسان‌ها برآیندی از ابعاد زیستی، اطلاعاتی، روان‌شناختی، اجتماعی و فنی (بیش از مجموع ابعاد) هستند. هر یک از ما از جهاتی منحصر به فرد، از بعضی جهات مانند دیگران و در بسیاری از جهات مانند همه افراد دیگریم. بسیاری ماهیت انسان را متشکل از سه جنبه در نظر می‌گیرند: انسان به عنوان موجود «بیولوژیکی»، انسان به عنوان موجود «روانشناختی» و انسان به عنوان موجود «اجتماعی» که همگی در متن جهان بیرونی ظهور می‌یابد. واضح است که در سیر تکامل انسان تغییراتی در ماهیت انسان رخ داده است و شبکه‌های پیچیده‌تر، باعث ایجاد تغییرات در ماهیت بشری شده است. مبارزان این حوزه، از نظر نام و نشان بسیار متنوع و متعدّدند، از کشورها و نماینده‌های آن‌ها که هدفشان سلطه کامل است تا بازرگانانی که به دنبال سود یا تغییر ایدئولوژی‌اند. اینترنت و به‌ویژه رسانه‌های اجتماعی به افراد یا گروه‌ها این امکان را می‌دهد تا در مقیاس گسترده به تهاجم پردازند یا افرادی را هدف قرار دهند. نیروهای همیاری و تجزیه‌کننده، چه از نوع قدیمی یا دیجیتالی، در اطراف ما قرار دارند. ما امروزه، با حمله‌هایی چندجانبه و چندوجهی به تمدن خود رو به رویم. این تعارض‌های چندگانه در محلی امن و پایدار ایجاد نمی‌شوند. (Kelly, 2016) زمانی که از جنگ شناختی سخن به میان می‌آید، ذهن ما بیشتر به سمت میادین جنگ و حوزه نظامی می‌رود؛ چیزی که از آن با عنوان «تحدید جنگ شناختی به عملیات نظامی» یاد می‌کنیم؛ اما در سال‌های اخیر با پیشرفت فناوری‌های شناختی، یکی از دغدغه‌های اقتصاددانان، سیاستمداران، تاجران و استراتژیست‌های نظامی این است که چگونه از پتانسیل علوم شناختی در جهت تحقق اهداف استثماری اجتماعی بهره ببرند. به دلیل همین اهداف استثماری بود که اصطلاح جنگ شناختی به فضای اجتماعی و فرهنگی و در شرایط عادی جامعه هم کشیده شد. به لحاظ مبنایی، این موضوع با پیش‌فرض‌های علوم شناختی در تضاد

است، زیرا هدف آن‌ها مطالعه شناخت در سطح فردی است؛ اما هم از طرف جامعه‌شناسی و هم علوم شناختی تمایل زیادی به همکاری بین رشته به وجود آمده که به شکل‌گیری حوزه مطالعاتی بین‌رشته‌ای جامعه‌شناسی شناختی منجر شده است. (محبوب، ۱۴۰۱: ۱۷۱).

عرصه جنگ شناختی:

در اکثر رویکردها و دیدگاه‌های مربوط به جنگ شناختی، منظورشان از جنگ شناختی، استفاده از یافته‌های علوم شناختی در میدان جنگ است. مغالطه‌ای که ما آن را «مغالطه تحدید جنگ شناختی به شناخت در جنگ» نامیدیم. از طرفی دیگر، میتوان استراتژی متفاوت‌تری داشت و جنگ شناختی را به عنوان نوعی عرصه در نظر گرفت. جنگ شناختی حوزه‌های بسیار پیچیده و تخصصی است و همانگونه که اجرای مأموریت در عرصه‌های متعارف جنگ به سازمان، منابع انسانی، امکانات، زیرساخت‌ها، فناوری‌ها، اسناد و آیین‌نامه‌ها و مقررات و قوانین پشتیبانی نیازمند است، اجرای مأموریت در عرصه جنگ شناختی هم این استلزامات را می‌طلبد. شناخت هم به عنوان یک عرصه مستقل بالادستی، بر سایر عرصه‌ها و اهرم‌های قدرت تأثیر می‌گذارد و هم، به عنوان نتیجه سایر عرصه‌ها در نظر گرفته می‌شود (Hillson, 2009).

زمانی که از عرصه جنگ شناختی نام برده می‌شود، یعنی ویژگی‌های زیر را دربرمی‌گیرد:

۱) به هم پیوستگی: اجزای مختلف تشکیل دهنده عرصه که به صورت شبکه‌ای به هم مرتبط شده‌اند. اگرچه عملیات شناختی نیازمند است به همکاری رشته‌های مختلف علوم و

فناوریهای شناختی؛ اما این علوم به صورت یک کل یکپارچه عمل می‌کند

۲) توزیع شدگی: اقدام‌های اصلی و پشتیبان در بخش‌های مختلف توزیع می‌شود.

۳) همگرایی: مجموعه‌ای از علوم و فناوری‌ها که از طریق تعامل‌های دوطرفه، زیربنای عملیات شناختی را به وجود می‌آورند.

۴) بلوغ: علوم و فن‌آوری‌ها و تکنیک‌ها، استراتژی‌ها و فنون آن به سطحی رسیده‌اند که به عنوان موجودیتی مستقل به رسمیت شناخته می‌شود. ارزیابی عصب‌شناختی، نظارت بر مغز، طراحی شناختی، مداخله در مغز، تقویت مغز، آسیب به مغز، شبیه‌سازی مغز و غیره، همه نشان دهنده این ادعا هستند.

(۵) نقش: در یکی از حوزه‌های اصلی و کلان دفاعی و امنیتی، نقش مستقل عمل می‌کند. عرصه جنگ شناختی نشان می‌دهد که یکی از مفاهیم جدید در حوزه دفاعی و امنیتی، امنیت شناختی و دفاع شناختی است.

(۶) پیچیدگی: طرح‌ریزی و اجرای عملیات آن ماهیت پیچیده دارد و انجام مأموریت آن در قالب سایر عرصه‌ها امکانپذیر نیست. (محبوب، ۱۴۰۱: ۱۷۴).

اسناد بالادستی

- سند راهبردی علوم و فن‌آوری‌های شناختی جمهوری اسلامی ایران

این سند به استناد قسمت الف بند ۵- ۱ فصل پنجم نقشه جامع علمی کشور و براساس نسخه نهایی شده در جلسه ششم مورخ ۱۳۹۰/۶/۲۲ شورای ستاد راهبری اجرای نقشه جامع علمی کشور، در جلسه ۶۹۹ و در مورخ ۱۳۹۰/۸/۳ شورای عالی انقلاب فرهنگی به تصویب رسیده است. این سند از ده ماده تشکیل شده است در مقدمه آن به علوم شناختی و مطالعه کارکردهای شناختی ذهن و مغز و توسعه فن‌آوری‌های برگرفته از این دانش نو پرداخته شده است.

در این سند به حوزه‌های مختلف علوم و فن‌آوری‌های شناختی پرداخته شده است که در شناخت انسان از مغز و ذهن می‌تواند تأثیر بسزایی بر همه ابعاد حیات او داشته باشد. در این میان هوش مصنوعی و ساخت رایانه‌هایی که بتواند وظایف انسان را انجام دهند، پزشکی و جبران آسیب‌های مغزی و شناختی، آموزش و پرورش، سلامت روانی و اجتماعی، سیاست و افکار عمومی، امنیت و دفاع، اقتصاد و بهزیستی، مهندسی و رابطه انسان و فن‌آوری از اهمیت بیشتری برخوردارند. همه این حوزه‌ها با علوم شناختی رابطه‌ای تنگاتنگ دارند و به همین دلیل رشته‌هایی مختلفی از جمله علوم دفاعی شناختی پدید آمده‌اند تا با استفاده از یافته‌های علوم شناختی، زمینه استفاده بهینه از ظرفیت‌های شناختی را فراهم ساخته، کاستی‌های آن را جبران و از بروز خطاهای ذهنی انسان جلوگیری نمایند (سیاست‌ها و اولویت‌ها ستاد توسعه علوم و فن‌آوری‌های شناختی، وبگاه:

<https://cogc.ir>

– دیدگاه فرمانده معظم کل قوا در مورد جنگ شناختی

به‌طور قطع و یقین از جمله عوامل مهم ناکامی بیگانگان در مقابله با انقلاب اسلامی نگاه نافذ و بصیرت بالای رهبران نظام جمهوری اسلامی ایران در شناسایی دشمنان و روش‌های دشمنی آنان با انقلاب اسلامی بوده است.

فرمانده معظم کل قوا امام خامنه‌ای^(مدظله العالی) دشمن بیرونی ملت ایران را نظام سلطه بین‌المللی دانسته و جنگ روانی، جنگ اقتصادی و همچنین مقابله با پیشرفت و اقتدار علمی کشور را از جمله محورهای مهم برنامه‌های دشمن بیرونی ارزیابی نمودند و در این خصوص از سال‌های گذشته، به ویژه در مورد مقابله با دسیسه‌های جنگ روانی دشمن و اثرگذاری بر ذهن و القای فرهنگ بیگانه، بیاناتی فرموده‌اند:

«در دنیا یک جنگ عظیم و یک چالش بزرگ برپاست؛ جنگ توپ و تفنگ نیست، اما جنگ اراده‌ها و عزم‌ها و سیاست‌ها و تدبیرهاست.» (بیانات در دیدار اعضای بسیج دانشجویی دانشگاه‌ها، ۱۳۸۶/۰۲/۳۱).

«تهاجم فرهنگی یک حقیقتی است که وجود دارد؛ می‌خواهند بر روی ذهن ملت ما و بر روی رفتار ملت ما - جوان، نوجوان، حتی کودک - اثرگذاری کنند» (بیانات در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۲/۰۹/۱۹).

«الان یک جنگ تبلیغاتی و رسانه‌ای بسیار تندی علیه ما وجود دارد، درست مثل جنگ تحمیلی... الان امکانات تبلیغاتی و رسانه‌ای ما در مقابل دشمن، مثل امکانات آن روز ما است در مقابل دشمن؛ البته آن روز ما غلبه کردیم بر دشمن، امروز هم غلبه خواهیم کرد؛ بدون تردید غلبه خواهیم کرد، اما وضع این است» (بیانات در دیدار نخبگان و استعدادهای برتر علمی، ۱۳۹۷/۰۷/۲۵).

«این سیستمی که می‌تواند یعنی به خودش حق می‌دهد که سرزمین یک کشوری را تصرف کند، آیا به خودش حق نمی‌دهد که بر روی ذهن آن‌ها اثر بگذارد؟ شما گفتید که [این فن‌آوری] می‌تواند اضطراب و ترس را برطرف کند؛ [اما] می‌تواند اضطراب و ترس را هم ایجاد کند؛ می‌تواند در

تصمیم‌گیری‌ها هم اثر بگذارد؛ اگر بتواند نمی‌کند این کار را؟ قطعاً می‌کند» (بیانات امام خامنه‌ای در دیدار مسئولان و محققان ستاد توسعه علوم شناختی، ۱۳۹۷/۱۱/۰۳).

«در فرهنگ این دوستانی که مرتبط با مسأله‌ی فرهنگ هستند جداً توجه کنند ما مواجه هستیم با یک حمله‌ی همه‌جانبه؛ یک جبهه عظیمی از لحاظ فرهنگی دارند به ما تهاجم می‌کنند؛ این هم در خلال حرف‌هایشان هست، البته ما می‌دانستیم این حرف را، اما حالا دیگر خودشان هم صریحاً می‌گویند که «غلبه بر جمهوری اسلامی و غلبه‌ی بر حاکمیت اسلام، با جنگ نظامی و با تحریم اقتصادی موفقیت‌آمیز نیست، [بلکه] با کار فرهنگی و نفوذ فرهنگی موفقیت‌آمیز است؛ ذهن‌ها را باید تغییر داد، روی مغزها باید کار کرد، هوس‌ها را باید تحریک کرد؛ این را الان صریح می‌گویند» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۱۳۹۸/۰۵/۳۰).

«دشمن از لحاظ فضای مجازی آرایش جنگی گرفته و در مقابل این دشمنی که آرایش جنگی در مقابل ملت ایران گرفته؛ ملت ایران بایستی آرایش مناسب بگیرد» (بیانات امام خامنه‌ای در دیدار با معلمان، ۱۳۹۸/۰۲/۱۱).

«دشمن در رأس نقشه‌هایش تبلیغات است؛ به قول خودشان پروپاگاندا است.» (بیانات رهبر انقلاب در ارتباط تصویری مردم قم، ۱۴۰۰/۱۰/۱۹).

«امروز بیشترین تحرک دشمنان ما علیه ما بیش از تحرکات امنیتی و اقتصادی، تحرکات تبلیغاتی و جنگ نرم و تبلیغات رسانه‌ای است؛ برای اینکه بر افکار عمومی مردم مسلط بشوند مبالغه‌نگفت هزینه می‌کنند، کارهای بسیار انجام می‌دهند؛ فکرهای بسیاری را در مجموعه‌های فکری برای این کار استخدام می‌کنند تا بتوانند با جنگ روانی، با تبلیغات گوناگون، افکار عمومی کشورها را - از جمله بیشتر از همه امروز کشور ما را که هدف سوءنیت قدرت‌های بزرگ است - قبضه کنند و در اختیار بگیرند. وقتی افکار عمومی یک ملت در اختیار بیگانه قرار گرفت، حرکت آن ملت هم طبعاً طبق میل آن بیگانه پیش خواهد رفت» (بیانات در مراسم تنفیذ حکم سیزدهمین دوره ریاست جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۰/۰۵/۱۲).

«در کنار تحریم دشمن باید مراقب تحریف هم باشیم که به مراتب خطرناک‌تر است.» (بیانات در دیدار پیشکسوتان و فرماندهان دفاع مقدس، ۱۴۰۱/۰۶/۳۰).

«امروز جنگ‌های دنیا جنگ‌های ترکیبی است. می‌دانید؛ جنگ سخت و جنگ نرم و جنگ فکری و جنگ فرهنگی و جنگ با سلاح‌های گوناگون و جنگ شناختی و امثال این‌ها با همدیگر مایه‌ی تهاجم به یک ملت یا یک کشور است.» (بیانات در مراسم مشترک دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه‌های افسری نیروهای مسلح، ۱۴۰۱/۰۷/۱۱).

«دشمن دنبال این است که بر مغزها تسلط پیدا کند. تسلط بر مغزها برای دشمن خیلی با ارزش‌تر از تسلط بر سرزمین‌ها است. اگر مغز یک ملتی را توانستند تصرف کنند آن ملت سرزمین خودش را دو دستی به دشمن تقدیم می‌کند. مغزها را باید حفظ کرد» (بیانات امام خامنه‌ای در دیدار با بسیجیان، ۱۴۰۱/۰۹/۰۵).

«راه مقابله با جنگ شناختی، اقتصادی، سیاسی و امنیتی جبهه دشمنان انقلاب اسلامی، استمرار راه شهدا و عمل به درس آنان یعنی مجاهدت، ایستادگی و مقاومت است» (بیانات امام خامنه‌ای در دیدار با اعضای ستاد کنگره ملی بزرگداشت ۳۴۰۰ شهید استان اردبیل، ۱۴۰۲/۰۵/۲۲).

چارچوب نظری^۱:

در مورد تبیین ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی پس از انجام مطالعات نظری و بررسی آرا و افکار مختلف برخی از اندیشمندان و نخبگان صاحب‌نظر جنگ شناختی شامل آرگویلا و رونفلت درباره شکل‌گیری فضای ذهنی جهانی، فلاسفه‌ای مانند «کوب» و «زفرناسکی» درباره مفهوم فضای ذهنی، سانتیاگو درباره شناخت و مطالعه نظریه‌های مرتبط شامل نظریه شبکه اجتماعی کاستلس، مفهوم عقلانیت محدود سیمون، توورسکی و دانیل کانمن، تئوری قدرت نرم کانر، تئوری زبان‌شناسی اجتماعی، تئوری ایده ممیتیک، تئوری جنگ دانشی، تئوری جنگ عقیده، تئوری ایده رتوریک، تئوری جنگ اندیشکده‌ها و همچنین تفسیر مونیستری درباره جنگ شناختی مشخص گردید ادبیات موجود در این زمینه محدود است و نظریه کاملی درباره جنگ شناختی وجود ندارد که

جامع و مانع باشد و هرکدام از صاحب‌نظران به گوشه‌ای از جنگ شناختی پرداخته و آن را از دیدگاه خود تفسیر و تعریف کرده‌اند.

هر کدام از نظریه‌های بالا جنگ شناختی را در حوزه‌ای خاص تفسیر می‌کند و نمی‌توان فقط یکی از نظریه‌ها را به عنوان نظریه مبنایی در نظر گرفت که با توجه به فرمایشات امامین انقلاب تعریف جامع و مانعی از جنگ شناختی ارائه کرد که شامل آنچه امروزه به عنوان جنگ شناختی در حال اتفاق است را پوشش دهد و همه ابعاد آن را تبیین کند. در نهایت با تشکیل جلسه خبرگی چارچوب نظری این تحقیق یک چارچوب تلفیقی از مفهوم فضای ذهنی کوب و زفرناسکی، نظریه شناخت سانتیاگو، نظریه قدرت نرم کانر و تئوری جنگ عقیده، ایده ممیتیک در نظر گرفته شد.

مفهوم فضای ذهنی: فلاسفه عصر حاضر مانند «کوب» و زفرناسکی توجه خاصی به مفهوم فضای ذهنی نشان داده‌اند. فضای سایبر و فضای اطلاعاتی (فضای سایبر افزون بر رسانه‌ها) دو زیرمجموعه فضای گسترده‌تری به نام فضای «فضای ذهنی» حوزه جهان شمول ذهن دیده می‌شوند. (فولادی و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۴)

نظریه شناخت سانتیاگو: سانتیاگو شناخت را همان نرآیند سیات می‌داند و بیان می‌کند فعالیت سازمان‌دهنده‌ی نظام‌های زنده در همه مراتب حیات فعالیت ذهنی است. در صحنه جنگ آینده با اتخاذ رویکرد شناختی، بازیگرانی به دنبال کسب ویژگی‌هایی چون خودزایی، خود سازماندهی و خود یادگیری می‌باشند (نجم، ۱۳۹۶: ۷۸)

تئوری قدرت نرم: دیوید کانر در رویکردی توصیفی و تاریخی، همه جنگ‌های نظامی را به دو قدرت نرم و سخت مرتبط می‌داند. به تعبیر کانر، قدرت نرم توانایی‌های متکی به دانش و قدرت سخت توانایی‌های وابسته به نیروی انسانی و سخت‌افزاری و سرعت عمل است. هرچه به جنگ‌های آینده نزدیک‌تر می‌شویم، قدرت نرم گستره وسیع‌تری را به خود اختصاص خواهد داد. (Connery. Knowledge Warfare and the Shape of Future war)

تئوری ایده ممیتیک: میم‌ها معادل ژن‌ها، ویژگی‌های فرهنگی جوامع انسانی و به عبارت دیگر واحدهای انتقال فرهنگی هستند. قواعد ناظر بر ژن‌ها در میم‌ها جاری هستند. اساس ممیتیک بر تقلید انسان‌ها در عرصه فرهنگ استوار است. جنگ ممیتیک به عنوان «رقابت بر سر روایت‌ها، ایده‌ها و کنترل اجتماعی در میدان رسانه» یا «نسخه دیجیتال عملیات روانشناختی و اطلاعاتی» به سازمان نظامی ناتو پیشنهاد شد. (حاجی‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۱۷-۱۲۳)

تبیین ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی

شکل شماره ۱- چارچوب نظری

مطالعه چند کشور منتخب در زمینه جنگ شناختی

جنگ شناختی مظهر اندیشه نبرد بدون جنگ است. این حوزه فضای رقابتی جدیدی است که فراتر از حوزه زمینی، دریایی، هوایی، سایبرنتیکی و فضایی است. جنگ در حوزه شناختی طیف متفاوت و گسترده‌ای از راهبردها، ابزارها و فن‌آوری را بسیج می‌کند و ماهیت این جنگ تحت تأثیر قراردادن تفکر و شناخت افراد چه شهروند غیرنظامی و نظامی است و کشورهای زیادی همواره مورد هدف جنگ شناختی قرار گرفته‌اند و ابعاد این جنگ در هر کشور متفاوت بوده است و چند مدل و شیوه جنگ شناختی از کشورهایی که بازتاب زیادی در رسانه‌های جهان داشته و تأثیر عمیق راهبردی و منابع بیشتری داشته، مورد بررسی قرار گرفته‌اند شامل شیوه جنگ شناختی روسیه علیه آمریکا، اوکراین علیه روسیه و چین علیه تایوان مطالعه شده است.

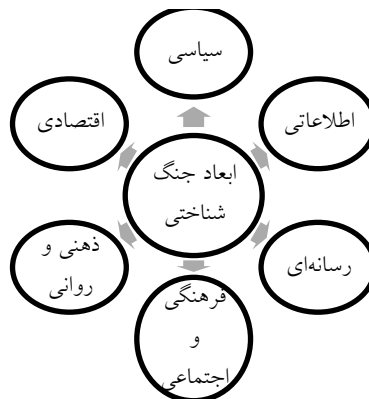
جدول شماره ۱- جمع بندی و در یک نگاه شیوه جنگ شناختی در کشورهای مختلف

مدل	ابعاد	مصادیق
رویه غربی آمریکا	۱- اطلاعاتی ۲- اقتصادی ۳- ذهنی و روانی ۴- فرهنگی	۱- انتساب اختراع بیماری ایدز به ایالات متحده آمریکا ۲- انتساب قیمت بالای غله جهانی به آمریکا به دلیل حفظ قیمت بالای غله، غله تولیدی را به اقیانوس‌ها می‌ریزد. ۳- انتساب مسلح کردن صدام در جنگ ایران و عراق به سلاح شیمیایی با این‌که اصلی‌ترین منبع تأمین‌کننده این سلاح برای صدام روسیه و آلمان غربی بود. ۴- دکتر سفیدپوش تکنیک انتقال از نمادها و نقل قول‌ها برای انتقال (پرتو: ۱۴۰۱).
رویه غربی اروپا	۱- فرهنگی و هنری ۲- رسانه‌ای ۳- اطلاعاتی ۴- عملیات روانی ۵- جنگ شناختی	۱- انتخاب فیلم و تصاویر با دقت بالا جهت تأثیرگذاری بر افکار عمومی ۲- ارائه پیوسته و مستمر جنایات روسیه در کانال‌های اوکراینی. ۳- پخش کلیپ جهت تقویت و روحیه‌دادن به اوکراینی‌ها و تضعیف روسی‌ها ۴- سقوط اوکراین امنیت کل اروپا به خطر خواهد افتاد. ۵- تمرکز بر مغز به عنوان میدان جنگ (پرادان: ۲۰۲۲).

۱- انتشار مقاله‌ای تحت عنوان "مسأله تایوان و اتحاد چین" که نتیجه می‌گیرد اگر استقلال تایوان شکل گیرد چین حمله نظامی به تایوان خواهد کرد.	۱- فرهنگی	چهارچوب مفهومی
۲- افزایش مبادلات دوجانبه در سراسر تایوان و ایجاد طعمه برای شهروندان	۲- اقتصادی	
۳- افزایش سهمیه برای دانشجویان و دانش‌پژوهان تایوانی در دانشگاه‌های چین.	۲- رسانه‌ای	
۴- انتشار اطلاعات بیشتر از طریق جبهه متحد برای تغییر هویت و علایق تایوانی‌ها و اطلاعات نادرست در اینترنت (حسینی، ۱۴۰۱).	۳- اطلاعاتی	
	۴- ذهنی و روانی	

چارچوب مفهومی

برای تبیین ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی پس از انجام مطالعات نظری، بررسی نظریه‌های این حوزه مشخص شد که جنگ شناختی تمام حوزه‌های بشر را تحت تأثیر قرار داده که شاخصه تشخیص آن تأثیرگذاری بر شناخت و عملکرد ذهن است که به منظور قناعی بیشتر جنگ شناختی در چند کشور منتخب مورد مذاقه قرار گرفت و به علت خلاء ادبیاتی در این حوزه؛ با صاحب نظران مصاحبه تا اشباع نظری به عمل آمد و در نهایت از استدلال استقرایی، واحدهای معنایی، کدهای اولیه و مؤلفه‌ها و شش بعد جنگ شناختی (سیاسی، اقتصادی، اطلاعاتی، رسانه‌ای، ذهنی و روانی، اجتماعی و فرهنگی) شناسایی و با تشکیل جلسه خبرگی با صاحب‌نظران چارچوب مفهومی تحقیق به شرح شکل زیر در نظر گرفته شد.

شکل شماره ۲- چارچوب مفهومی

ذهن معمولاً به فعالیت‌های شناختی مانند تفکر، درک، حافظه، و تصمیم‌گیری اشاره دارد. ذهن به عنوان بخشی از روان، فرآیندهای شناختی را مدیریت می‌کند و نقش مهمی در درک واقعیت و

پردازش اطلاعات ایفا می‌کند. روان به مجموعه‌ای از فرآیندهای ذهنی، احساسی و رفتاری اشاره دارد که به شکل‌گیری شخصیت، تفکر، و عملکرد فرد کمک می‌کند. این مفهوم شامل جنبه‌های ناهشیار و هشیار است و به تأثیرات محیطی، اجتماعی و فرهنگی نیز مرتبط است. در مجموع، بعد ذهنی و روانی به تعاملات پیچیده‌ای اشاره دارند که به رفتار و تجربه انسانی شکل می‌دهند.

توسعه نسل جدید ارتباطات و پروژه نوظهور رسانه اجتماعی اجازه ورود و مشارکت فعال را با محوریت ارتباطات دوسویه فراهم آورده است. رسانه‌های اجتماعی ابزارهایی هستند که هدفشان ایجاد جوامع آنلاین متشکل از افرادی است که منافع و فعالیت‌های خود را به اشتراک گذاشته یا به بررسی سلايق و فعالیت‌های دیگران علاقه‌مند هستند و می‌توانند با ذینفعان و جامعه هدف خود ارتباط برقرار کنند؛ در ایجاد و پرورش فرهنگ خود، مدیریت تغییر، تحریک همکاری، افزایش انگیزه، توانمندسازی تخصص، و در به اشتراک‌گذاری و ایجاد دانش مؤثر باشند.

شناخت به عنوان هر نوع عملیات ذهنی که موجب دانستن، طرز تفکر، نگرش و نوع رفتار می‌گردد وجه مشترک ابعاد ذکرشده جنگ شناختی است که با استدلال استقرایی شناسایی شده‌اند.

روش‌شناسی تحقیق

تحقیق از نظر روش توصیفی-تحلیلی و از نظر استدلال استقرایی و از نظر رویکرد کیفی است. جامعه آماری این تحقیق شامل دو بخش کتابخانه‌ای و میدانی (مصاحبه با خبرگان) است. در بخش کتابخانه‌ای شامل اسناد و مدارک و سوابق موجود در مراکز مطالعاتی، کتابخانه‌های مراکز فرهنگی و آموزشی ن.م، اسناد و سوابق موجود در معاونت‌های اطلاعات آجا، سپاه وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح مرتبط با موضوع تحقیق می‌باشد. در بخش میدانی (مصاحبه با خبرگان) حجم جامعه آماری به تعداد ۱۰ نفر جهت داده‌های کیفی به صورت هدفمند، اطلاعات‌محور و تا اشباع نظری انجام شده است که شامل افرادی است با سطح تحصیلات دکترا که در مشاغل راهبردی و مراکز علمی نیروهای مسلح مرتبط با موضوع تحقیق در حال فعالیت بوده‌اند.

در گردآوری اطلاعات از دو روش مطالعه کتابخانه‌ای و مطالعه میدانی استفاده شده است. بدین ترتیب که در مطالعه کتابخانه‌ای در حوزه جنگ شناختی (مبانی نظری) با روش کتابخانه‌ای از طرق فیش‌برداری از اسناد، کتاب‌های تخصصی، مقالات علمی و پژوهشی، اسناد و مدارک دست اول، پایان‌نامه‌ها، رساله‌ها، آرشیو و سایت‌ها و منابع معتبر اینترنتی اطلاعات موردنیاز گردآوری شده و در مطالعه میدانی با مراجعه به متخصصین مربوطه اطلاعات موردنیاز تا رسیدن به اشباع نظری

گردآوری شده است. ابزارهای گردآوری اطلاعات در روش کتابخانه‌ای ابتدا پس از شناسایی اسناد و مقالات علمی مرتبط و فیش‌برداری از آن‌ها؛ ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی شناسایی گردید و سپس با مصاحبه از خبرگان و نتایج حاصل از هر مصاحبه با استفاده از نرم افزار تحلیل کیفی محتوا^۱ تجزیه و تحلیل و کدگذاری انجام شد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

در این تحقیق پس از مطالعه اکتشافی و همچنین انجام مطالعه موردی در کشورهای منتخب، "ابعاد جنگ شناختی" انتخاب و ملاک کار قرار گرفت. این تحقیق تک سازه‌ای یعنی از ابعاد جنگ شناختی تشکیل شده و در ادامه مؤلفه‌ها متناسب با ابعاد از طریق بررسی اسناد و خرد جمعی استخراج شد. سپس «ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی» به نظر و تأیید خبرگان رسید. سپس با جمع‌بندی و حذف داده‌های تکراری و کم اهمیت، نسبت به هم‌فازسازی گزاره‌های استخراجی ابعاد و مؤلفه‌ها اقدام و مؤلفه‌ها و ابعاد ذیل سازه احصا شدند. سپس طی فرم مصاحبه‌ای با صرف چند هفته زمان برای جمع‌آوری اطلاعات، نهایتاً تعداد ۱۰ فرم مصاحبه گردآوری و مورد تحلیل قرار گرفت. بررسی اطلاعات مربوط به تجربه، مقطع و رشته تحصیلی نشان می‌دهد که نمونه آماری تحقیق دارای پوششی کامل و قابل قبول از ویژگی‌های فردی پاسخ‌دهندگان است.

تمامی ۱۰ نفر خبرگان که به عنوان مصاحبه شونده انتخاب گردیده‌اند به جزء یک نفر مابقی دارای سابقه خدمت بیش از ۲۵ سال را دارند، ۹ نفر دارای مدرک دکتری و یک نفر دانشجوی دکتری مرتبط با حوزه جنگ شناختی هستند. مشاغل و مسئولیت سازمانی آن‌ها نشان می‌دهد که تمامی آن‌ها از تجربه کافی در حوزه جنگ شناختی برخوردارند. جهت دستیابی به ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی با مطالعه اکتشافی از طریق مراجعه به اسناد کتابخانه‌ای، مصاحبه با خبرگان و صاحب‌نظران این حوزه، سایت‌های اینترنتی معتبر و رسمی و همچنین بهره‌گیری از مقالات علمی به اطلاعات گسترده و مختلفی دست یافته که با استفاده از نرم‌افزار تحلیل کیفی محتوا (MaxQDA) کدهای اولیه، محوری و گزینشی استخراج و طی دو مرحله در قالب جلسه خبرگی ارائه و تأیید لازم اخذ گردید، با روش استقرایی تعداد (۴۳) واحد معنایی استخراج و تبدیل به تعداد (۴۳) کد اولیه شده و در ادامه تعداد (۲۰) کد مقوله و تعداد (۶) کد محوری احصاء

^۱-MaxQDA2020

و در پایان کد گزینشی (ابعاد) قید گردید. با توجه به بعدها، مؤلفه‌ها دسته‌بندی و مراحل فرایند فوق در قالب جداول زیر تهیه و تحلیل نتایج به دست آمده ذیل آن بیان گردیده است.

کد گزینشی: ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی

کد محوری (۱): رسانه‌ای

واحد‌های معنادار (مقدماتی)	کد اولیه	کد مقوله
ماهواره، ابزارهای دیجیتال و ... استفاده می‌شود	ماهواره و ابزار دیجیتال	ماهواره و رسانه‌های دیداری و شنیداری
شنیداری (رادیو، لوح‌های فشرده صوتی، نوار کاست و ...)	شنیداری (رادیو، لوح‌های فشرده صوتی، نوار کاست)	ماهواره و رسانه‌های دیداری و شنیداری
رسانه‌های دیداری (تلویزیون، فیلم، انیمیشن و...)	رسانه‌های دیداری (تلویزیون، فیلم، انیمیشن)	ماهواره و رسانه‌های دیداری و شنیداری
ظرفیت رسانه	ظرفیت رسانه	ماهواره و رسانه‌های دیداری و شنیداری
رسانه‌های اینترنت (شبکه‌ها) به عنوان ابزار جنگ شناختی	رسانه‌های اینترنت (شبکه‌ها) به عنوان ابزار جنگ شناختی	شبکه‌های اجتماعی
شبکه اجتماعی ابزار جنگ شناختی	شبکه اجتماعی ابزار جنگ شناختی	شبکه‌های اجتماعی
ظرفیت فضای مجازی	ظرفیت فضای مجازی	فضای مجازی
فضای مجازی	فضای مجازی	فضای مجازی

کد محوری (۲): سیاسی

واحد‌های معنادار (مقدماتی)	کد اولیه	کد مقوله
مقبولیت و مشروعیت زدایی از حکومت مستقر است.	مقبولیت حکومت	مقبولیت سیاسی حاکمیت
مقبولیت عملکردها در میان توده‌های مردم و افکار جهانیان است	مقبولیت عملکرد	
مقبولیت خود را بین ملت‌ها از دست بدهد	مقبولیت نظام سیاسی	
مقبولیت و مشروعیت زدایی از حکومت مستقر است	مشروعیت نظام حاکم	مشروعیت حاکمیت
مشروعیت	مشروعیت	

سیاسی	سیاسی	سیاسی
احزاب و جریانات	احزاب و جریانات	در واقع مردم جامعه که اصلی ترین سرمایه اجتماعی یک کشور هستند.

کد محوری (۳): اطلاعاتی

کد مقوله	کد اولیه	واحد‌های معنادار (مقدمانی)
اطلاعات رزمی	بسترهای فیزیکی اطلاعاتی	علوم شناختی و مغز هستند که تعیین کننده ساختار یک جنگ هستند عواملی که نه تنها در میدان جنگ سخت بلکه در عرصه جنگ نرم نیز تعیین کننده هستند
اشراف اطلاعاتی	اشراف اطلاعاتی	جنگ اطلاعاتی به مفهوم گسترده آن از یک سو کشمکش بر سر تولید، دستکاری و جذب افکار عمومی کشور مقابل بر پایه اطلاعات و ارتباطات است جنگ اطلاعاتی همچنین تلاشی است جهت تهیه دقیق و به موقع اطلاعات مورد نیاز رهبران برای کمک به آن‌ها در فرایندهای تصمیم‌گیری
تسلط اطلاعاتی	کسب اطلاعات	استفاده از جنگ شناختی و نیروهای ماورائی برای کسب اطلاعات انجام می‌شود.
جنگ اطلاعاتی	دسته‌بندی اطلاعاتی	در جنگ اطلاعاتی از دسته‌های مختلف اطلاعات، روش‌ها و تکنیک‌های متنوع فریب، دروغ، شایعه‌پراکنی، وارونه جلوه دادن واقعیت، بزرگنمایی و کوچک نمایی استفاده می‌شود، اما تحت تأثیر انقلاب ارتباطات و اطلاعات و به‌ویژه انقلاب سایبری حوزه‌های جدیدتری چون پروپاگاندا و اخبار جعلی (اطلاعات غلط غیرعامدانه، اطلاعات غلط عامدانه و یا اطلاعات مبتنی بر واقعیت اما برای آسیب رساندن به شخص، سازمان یا کشور)، به آن‌ها اضافه شده‌است.
	تمرکز بر اطلاعات و تأثیرگذاری	تمرکز بر اطلاعات و تأثیرگذاری
	تمرکز اطلاعات	تمرکز خود را بر روی اطلاعات
	فن‌آوری اطلاعات	فن‌آوری اطلاعات
	تصاحب اطلاعاتی	تصاحب اطلاعات
	جنگ داده‌ها	جنگ داده‌ها

جنگ شناختی، در حقیقت جنگ اطلاعاتی است که به آن ابعاد دیگری نیز اضافه شده است	جنگ اطلاعاتی

کد محوری (۴): فرهنگی و اجتماعی

واحد‌های معنادار (مقدماتی)	کد اولیه	کد مقوله
فرق و مذاهب	فرق و مذاهب	فرق و مذاهب
در جنگ شناختی، دشمنان به جای صراحت در مقابله با مردم همچون دوران فتنه، قوه شناخت عموم مردم و نخبگان جامعه هدف را با تغییر هنجارها، ارزش‌ها، باورها، نگرش‌ها و رفتارها از طریق مدیریت ادراک و برداشت، هدف گرفته‌اند.	تغییر هنجارها، ارزش‌ها، باورها، نگرش‌ها و رفتارها	ارزش‌های اجتماعی
در فرهنگ این دوستانی که مرتبط با مسأله‌ی فرهنگ هستند جداً توجه کنند ما مواجه هستیم با یک حمله‌ی همه‌جانبه؛ یک جبهه عظیمی از لحاظ فرهنگی دارند به ما تهاجم می‌کنند.	جبهه فرهنگی	فرهنگی
غلبه بر جمهوری اسلامی و غلبه‌ی بر حاکمیت اسلام، با جنگ نظامی و با تحریم اقتصادی موفقیت‌آمیز نیست، [بلکه] با کار فرهنگی و نفوذ فرهنگی موفقیت‌آمیز است.	کار فرهنگی	
تئوری ایده مِیتیک: میم‌ها معادل ژن‌ها، ویژگی‌های فرهنگی جوامع انسانی و به عبارت دیگر «واحد‌های انتقال فرهنگی» هستند.	ویژگی‌های فرهنگی	
به دلیل همین اهداف استثماری بود که اصطلاح جنگ شناختی به فضای اجتماعی و فرهنگی و در شرایط عادی جامعه هم کشیده شد.	فرهنگی	
	اجتماعی	اجتماعی

کد محوری (۵): اقتصادی

واحد‌های معنادار (مقدماتی)	کد اولیه	کد مقوله

تحریف اطلاعات مالی و اقتصادی	تحریف اطلاعات مالی و اقتصادی	منابع ارزی
اقتصادی	اقتصادی	سیاست‌های ارزی
تلف شدن منابع مالی و انسانی	منابع مالی	
کسب و کار مجازی (استارت‌آپ‌ها)	کسب و کار مجازی (استارت‌آپ‌ها)	کسب و کار مجازی (استارت‌آپ‌ها)

کد محوری (۶): ذهنی و روانی

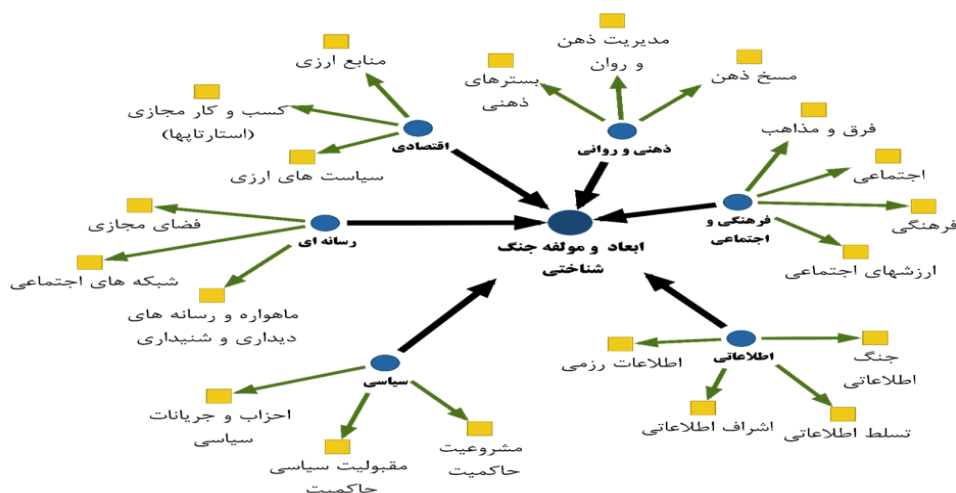
کد اولیه	کد اولیه	واحد‌های معنادار (مقدماتی)
بسترهای ذهنی	بستر مغز	مغز انسان را میدان جنگ در قرن بیست و یکم توصیف کرده است.
	مغز میدان	علوم شناختی و مغز هستند که تعیین کننده ساختار یک جنگ هستند عواملی که نه تنها در میدان جنگ سخت بلکه در عرصه جنگ نرم نیز تعیین کننده هستند
مسخ ذهن	روش هک و آسیب‌پذیری مغز و تسخیر آن	روش جدیدی که "سلاح‌سازی علوم مربوط به (تسخیر) مغزها" توصیف می‌شود: شامل "هک کردن افراد" با بهره‌برداری علمی که "آسیب‌پذیری‌های مغز انسان" را نمایان می‌کنند برای آشنایی با جنگ شناختی، کلید واژه مسخ کردن حریف نصب‌العین است. چرا که باید مدنظر قرار گیرد که جنگ شناختی فقط برای مسخ کردن حریف است نه برای فریب.
	تسخیر و تغییر در مغزها	روش جدیدی که "سلاح‌سازی علوم مربوط به (تسخیر) مغزها" توصیف می‌شود.
	تسخیر مغز	روش جدیدی که سلاح‌سازی علوم مربوط به تسخیر مغزها توصیف می‌شود؛ شامل هک کردن افراد با بهره‌برداری علوم که آسیب‌پذیری‌های مغز انسان را به منظور اجرای یک مهندسی و مدیریت اجتماعی ماهرانه‌تر و پیچیده‌تر نمایان می‌کنند.
		روش جدیدی که سلاح‌سازی علوم مربوط به تسخیر مغزها توصیف می‌شود؛
مدیریت ذهن و روان	مدیریت مغز	ابعاد جنگ شناختی؛ محافظت از مغز - نظارت بر مغز - ارزیابی شناختی - بازتوانی شناختی - توانمندسازی شناختی - اقناع شناختی و... (ماهیت جنگ شناختی)
	مدیریت ذهن	در جنگ شناختی به منظور مدیریت ذهن مخاطب، تکنیک‌های متفاوتی متمرکز بر موقعیت، خبر، مخاطب، هدف یا نوع پردازش اطلاعات، به‌کار گرفته می‌شود.
	مدیریت ذهن و روان	بعد دیگری از جنگ شناختی، حوزه کنترل و مدیریت ادراک انسان است که اذهان، اعتقادات و باورهای او را دچار دگردیسی و تغییر می‌کند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد:

نتیجه تجزیه و تحلیل مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی و داده‌های بدست آمده در زمینه ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی به شرح زیر ارائه می‌گردد که شکل مربوطه نیز ترسیم و آورده شده است:

از **لحاظ بعد سیاسی**؛ مؤلفه‌ها عبارتند از: مشروعیت حاکمیت، مقبولیت سیاسی حاکمیت، احزاب و جریانات سیاسی، **از لحاظ بعد اقتصادی**؛ مؤلفه‌ها عبارتند از: منابع ارزی، کسب و کار مجازی (استارت‌آپ‌ها)، سیاست‌های ارزی، **از لحاظ بعد فرهنگی و اجتماعی**؛ مؤلفه‌ها عبارتند از: فرق و مذاهب، اجتماعی، فرهنگی، ارزش‌های اجتماعی، **از لحاظ بعد ذهنی و روانی**؛ مؤلفه‌ها عبارتند از: مسخ ذهن، مدیریت ذهن و روان، بسترهای ذهنی، **از لحاظ بعد اطلاعاتی**؛ مؤلفه‌ها عبارتند از: جنگ اطلاعاتی، تسلط اطلاعاتی، اشراف اطلاعاتی، اطلاعات رزمی، **از لحاظ بعد رسانه‌ای**؛ مؤلفه‌ها عبارتند از: فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی، ماهواره و رسانه‌های دیداری و شنیداری.

شکل شماره ۳- خروجی نرم‌افزار تحلیل محتوا (Max QDA) ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی

پیشنهادهای:

الف: پیشنهادهای اجرایی

بر اساس نتایج حاصل از تحقیق و این که قرارگاه‌های جنگ نرم در نیروهای مسلح تشکیل گردیده، پیشنهاد می‌گردد:

- با توجه به گستردگی ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی به طوری که همه حوزه‌های جامعه را در بر می‌گیرد ستاد کل نیروهای مسلح به منظور انسجام و یکپارچگی اقدامات شناختی خود، متولی اصلی تعیین نماید و ارتش و سپاه اداره عملیات شناختی تشکیل و امور جنگ شناختی توسط قسمت جدید پیگیری گردد.
- برای دستیابی به ساختار سازمانی مناسب، در قرارگاه‌های جنگ نرم نیروهای مسلح در ارتش و سپاه قسمتی به عنوان رصد فناوری‌های نوین شناختی تشکیل شده تا بتوان با رصد مستمر فناوری‌های نوین جنگ شناختی، در راستای ترسیم ساختار مناسب جنگ شناختی بهره‌گیری نماید.
- ایجاد رسته و تخصص جنگ شناختی و ایجاد ساختار سازمانی مناسب در سازمان‌ها و نیروها به منظور قدرت‌آفرینی در این عرصه
- تولید محتوای آموزشی در حوزه جنگ شناختی در قالب کتاب‌ها و بروشورهای آموزشی و تشکیل کانال‌های آموزشی در فضای مجازی به منظور تبیین ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی

ب- پیشنهادهای پژوهشی:

- با توجه به این که در این پژوهش ابعاد و مؤلفه‌های جنگ شناختی احصاء شده است، پیشنهاد می‌گردد پژوهش‌هایی با موضوعات زیر انجام شود:
- ۱- طرح راهبردی مقابله با جنگ شناختی علیه جمهوری اسلامی ایران
  - ۲- شناسایی و تبیین نقش رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی در جنگ شناختی
  - ۳- اثرات جنگ شناختی بر جامعه و فرهنگ (تغییرات در ساختارهای اجتماعی، ارتباطات بین افراد، اقتصاد و ارزش‌ها، باورها و هویت فرهنگی).

فهرست منابع

۱- اسناد بالادستی

- فرمایشات حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۲
- سند راهبردی علوم و فن‌آوری های شناختی مورخه ۱۳۹۰/۸/۳ شورای عالی انقلاب فرهنگی.

۲- منابع فارسی

الف) کتب:

- جوانی، محمد. (۱۴۰۱)، علوم شناختی در جنگ شناختی، فصلنامه نواندیشان.
- عراقی، عبدالله و دیگران. (۱۳۹۹)، عملیات روانی در جنگ‌های آینده، تهران: انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.
- علی‌بابایی، غلامرضا. (۱۳۸۷)، فرهنگ روابط بین‌الملل، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- محمدی نجم، سید حسین. (۱۳۹۶)، جنگ شناختی؛ بعد پنجم جنگ، تهران، موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینده پژوهی.
- مقدم‌فر، حمیدرضا، و محسنی آهویی، ابراهیم. (۱۴۰۱)، جنگ شناختی؛ علم پیروزی در نبرد ذهن، تهران، انتشارات خبرگزاری تسنیم.

ب) مقاله:

- افتخاری، اصغر و راجی، محمدهادی (۱۳۹۸)، جنگ ترکیبی غرب در برابر ج.ا.ا (تحلیل ابعاد و روش‌ها)، مجله سیاست دفاعی، سال ۲۸، ش ۱۰۹.
- اس دی . پرادان - رئیس کمیته اطلاعاتی مشترک و معاون مشاور امنیت ملی هند - (۲۰۲۲)، جنگ روسیه و اوکراین، برگرفته از سایت: Timesofindia.indiatimes.com.
- افشین، جواد و دیگران. (۱۴۰۱)، فلسفه ذهن، دهمین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی
- اقدامی تطفی، داریوش، و رضایی کلد، مهدی. (۱۴۰۳)، تدوین راهبردهای مقابله با جنگ شناختی مردم محور، فصلنامه علمی راهبرد دفاعی، سال بیست و دوم، شماره ۸۵.
- بابائیان، طیب، و کرمی تالاندشتی. (۱۴۰۲)، مبانی جنگ شناختی از منظر قرآن کریم و رهبر انقلاب، تهران، فصلنامه قرآنی کوثر، دوره ۲۳، شماره ۷۴.
- پرتو، امین. (۱۴۰۱)، تحلیل؛ مدل روسی جنگ شناختی: مورد مداخله در انتخابات آمریکا، فصلنامه دیده‌بان امنیت، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، شماره ۱۲۴، ص ۸۱-۹۲.
- حاجی‌زاده، سیروس. (۱۴۰۱)، تبیین زمینه‌ای، نظری، مفهومی و کاربردی جنگ شناختی، دوفصلنامه بازی جنگ، سال پنجم، شماره ۱۰.
- حسینی، سیده مهناز. (۱۴۰۱)، جنگ شناختی چین علیه تایوان، تهران، روزنامه شرق، مورخه ۱۴۰۱/۰۵/۰۲۶.

- سالک علیخانی، مصطفی، و محمدپور، زهرا. (۱۴۰۳)، بررسی ابعاد جنگ ترکیبی و جنگ شناختی استعمار علیه ایران، همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران.
- فرهنگ، سجاد، و پناهی‌فر، سجاد. (۱۴۰۱)، بررسی تاثیر آموزش مؤلفه‌های جنگ شناختی بر روی میزان انگیزش شغلی کارکنان نظامی، تهران، نشریه مطالعات مدیریتی دریامحور، دوره ۳، شماره ۳.
- فولادی، قاسم، صابر فرد، علیرضا، و فتوح‌آبادی، وحید. (۱۳۹۶)، بررسی تغییر و تحولات فضای سایبر و شناسایی جهت‌گیری آینده آن: شکل‌گیری فضای شناخت، فصلنامه راهبرد دفاعی، سال پانزدهم، شماره ۶۰، زمستان ۱۳۹۶.
- کلاتری، فتح‌الله و دیگران، (۱۳۹۳)، واکاوی الگوهای حاکم بر جنگ آینده و مقایسه آن با جنگ هشت ساله و جنگ‌های اخیر، فصلنامه راهبرد دفاعی، سال دوازدهم، شماره ۴۸.
- کمندانی، صادق، و جوهری‌پور، حسین. (۱۳۹۹)، اهداف استراتژیک فناوری اطلاعات در توسعه اقدامات منابع انسانی، مجله نخبگان علوم و مهندسی، جلد ۵، شماره ۵، سال ۱۳۹۹.
- محبوب‌عشرت‌آبادی، حسن، و شکوری‌مغانی، سعید. (۱۴۰۱)، جنگ شناختی مدرن: از شناخت در رزم تا عرصه جنگ شناختی، نشریه مطالعات منابع انسانی، شماره ۴۴.
- قائمی، موسی‌الرضا (۱۴۰۱)، رساله: "تبیین نقش علوم شناختی در تهدیدات امنیتی با تأکید بر حوزه اجتماعی"، دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.

۳- منابع انگلیسی

- Ambel, J, (2018) MWI podcast: war and the human brain, with dr james Giordano retrieved 2020
- Connery. Knowledge Warfare and the Shape of Future war
- Donald C. Daniel and Katherine L. Herbig, "Propositions on Military Deception," in Strategic Military Deception, Donald C.
- Daniel and Katherine L. Herbig, eds. (New York: Pergamon Press, 6-5)1982.
- Hillson, R. (2009). The DIME/PMESII Model Suite Requirements Project. *NRL Review*, 235-239.
- Kelly, K. (2016). *The inevitable*. New York: Viking Press.
- William J. Davis, "Cyberwarfare: Concepts and Strategic Approaches", IGI Global, 2018.
- <http://www.imam-khomeini.ir>
- <http://www.noormags.ir>
- <https://cogc.ir>
- <https://www.sndu.ac.ir>

COPYRIGHTS

- © 2024 by the authors. Published by The National Defense University. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Explaining the dimensions and components of cognitive warfare

By: Mohammad Reza Qaraei Ashtiani , Hossein Shokohi , Ali Asghar Beik Bilandi , Saeed Amiri , Mehdi Rahmani , Farhad Fakuri , Mostafa Javadi Elami

In the nature and structure of the political geography of the world, there are characteristics and objective facts that fundamentally promote the logic of competition between countries and powers and are based on international relations. The geography of Iraq has values (material and spiritual) that have shaped the field of competition between Iran and Saudi Arabia in order to secure the national interests of each. The purpose of this article is to explain the geopolitical position of Iraq in the regional competition between Iran and Saudi Arabia. This research is applied-developmental in terms of purpose and descriptive-analytical in terms of nature and method. Data collection was done by library method and survey method and data analysis was done with a quantitative approach. The statistical research population aware of strategic issues, geopolitics and international relations, included 52 people and was selected as a whole. The results of the research showed that Iraq's geographical location (landscape and strategic), civilizational identity (history, culture, ethnicity and religion), social-political structure (social gap, heterogeneous political structure) and geopolitical interests of effective extra-regional powers. As geopolitical factors, each plays a decisive role in the competition between Iran and Saudi Arabia. But most of the disputes and competition between the two countries are ideological in nature.

Keywords: War, Mind, Cognition, Information technology, Cognitive science, Cognitive warfare.

Challenges Affecting the Emergence of New Maritime Powers

By: Hossein Khanzadi, Ali Sadeghi Nasab, Seyed Hossein Sharifi Nasab

Abstract

Throughout history, the control of waterways, seas, and oceans through the acquisition of territories overlooking aquatic regions has been considered a symbol of power and the extent of territorial influence among rulers and politicians worldwide. Today, the significance of seas as the primary arteries for global trade, economic activities, and especially energy transportation has further amplified this importance. However, maritime challenges remain one of the most significant obstacles to the dominance of maritime nations overseas and oceans. The primary objective of this article is to identify the challenges affecting emerging naval powers. This research is categorized as an applied developmental study and employs a descriptive-analytical methodology. The statistical population includes 56 individuals and is conducted comprehensively. Data (maritime threats and vulnerabilities) obtained from document reviews, historical records, and interviews with experts were validated using a 95% significance level and the t coefficient. The challenges themselves were confirmed through the Delphi technique.

The findings reveal that the most critical challenges impacting emerging naval powers include: Increased costs associated with naval combat capabilities, particularly logistical expenses. Heightened risks in addressing military threats at sea. Limitations in operational mobility and capability. Dependence on foreign bases for logistical support. Crew fatigue during prolonged maritime operations if compelled to undertake them. Destruction of marine ecosystems in seas and oceans.

Keywords: Maritime challenges, naval power, maritime threats, maritime vulnerabilities

Effective actors on Iraq's participation and cooperation in the Persian Gulf Cooperation Council

By: Fathullah Kalantari, Mehdi Ahmadian, Kiyomarth Yazdanpanah, Abbas Ali Fazaelinia

Abstract

Domestic, regional and International activists has a close relationship with political-security decision-making and bargaining as an effective mechanism in the relations of the Persian Gulf Cooperation Council. Any regional developments can affect the balance of power between the Persian Gulf countries. For this reason, the main goal of this research is to explain the degree of importance and the degree of influence of internal, regional and extra-regional actors on Iraq's participation and cooperation in the Persian Gulf Cooperation Council. This research is applied and has been done by historical-correlation method. The collection of information is library and field and the sample size is 42 people. According to the findings of the research and based on Walt's defensive realism, Iraq's cooperation and participation in the three countries of the United Arab Emirates, Bahrain, and Saudi Arabia is affected by the similar perceptions and feelings that these countries have regarding Iran's threats in the region; Therefore, these countries have adopted the threat balance policy to deal with Iran's threats against their interests and security, but the two countries of Qatar and Oman follow the interest balance policy in order to maintain the regional balance. According to the results of the research, the order of priority of actors influencing Iraq's participation and cooperation in the Cooperation Council includes: "regional actors", "Iraq", "international actors" and "J.A. Iran".

Keywords: activist, regional, extra-regional, international relations, participation

Lessons learned from the Russia-Ukraine war from the beginning to the end of 2023

ByHoseyn Dadvand

Abstract

The nature and strategies of military warfare have undergone significant changes. These changes have been due to the type of military thinking, the weapons used, and the state of military equations and coalition building in warfare. With an eye on the Russia-Ukraine war, the areas of military leadership and command, weapons and equipment, and the security dimension of warfare will be useful for confronting future threats and maintaining the security of the country. Therefore, the main purpose of the research is to explain the lessons learned from the Russia-Ukraine war from the beginning to the end of 2023. The research method was descriptive analytical and the data collection method was library and field (interview and questionnaire). The time domain of data collection for this research is the tensions and conflicts between Russia and Ukraine from the beginning to the end of 2023, the spatial domain is the geography of Russia and Ukraine and the surrounding geopolitical and geostrategic regions affecting it, and the thematic domain of the research includes examining and explaining the lessons learned from the Russia-Ukraine war at the strategic level and related to strategic defense sciences. The statistical population of the research is purposefully homogeneous and heterogeneous, and is equal to 65 people according to the conditions and characteristics of the statistical population and due to the specialization and strategic aspects of the research, and therefore the statistical sample size of the present research was determined as 65 people using the total sampling method. It is worth noting that the expert community in the interview stage consisted of 15 experts and scholars related to strategic defense sciences. The research findings show that identifying, explaining, and utilizing the lessons learned from the Russia-Ukraine war from a military perspective (military command and leadership, structure, organization, and training); from a military weapons and equipment perspective (land, sea, air, missile, and cyber); from a security perspective (internal and external), and also the consequences of this war can affect the military-security equations of the region, with Iran as a priority.

Keywords: War, lessons learned, Russia, Ukraine.

Designing a Paradigmatic Model of Social Responsibilities of the Islamic Republic of Iran Army Based on a Data-Grounded Approach

By: Omid Ardalan ,Asghar Asgharzadeh ,Morteza Pezhoahanfar ,Reza Zangeneh

Corporate social responsibility (CSR) is recognized as one of the key factors in the sustainable development of societies. This concept, particularly in governmental and security institutions such as the military, plays a crucial role in balancing the needs of society, national interests, and the protection of resources. However, its full and effective implementation still requires further attention and analysis in many cases. This research aims to provide a paradigmatic model for explaining the social responsibilities of the Islamic Republic of Iran's Army and enhancing its commitment to society. To achieve this goal, a qualitative approach was employed, including in-depth interviews with experts in military, security, and strategic fields of the Islamic Republic of Iran's Army. In total, semi-structured interviews were conducted with nine experts. These interviews continued until theoretical saturation was reached, meaning no new information was provided and a complete understanding of the topic was achieved. The validity of the interview questions was confirmed using content analysis, and reliability was established through the test-retest method (0.76). For data analysis, the MAXQDA 2020 software, designed for grounded theory, was used. The model, developed through open, axial, and selective coding, consists of five dimensions: causal conditions, contextual conditions, strategies, intervening conditions, and outcomes, encompassing 26 main categories and 115 sub-categories.

Key words: Social Responsibility, Army, Islamic Republic of Iran Army, Paradigmatic Model, Approach, Data-Driven, Sustainable Development

Relation between the Islamic republic of iran and “ASEAN” economic zone

By: Ali Asghar Saraghi, Ruhollah Javanmardzadeh, Alireza Rah Chamani

ABSTRACT

With the end of the Cold War, the process of regional integration entered a new stage. Due to the priority of economic activities over military actions and the emergence of the idea of geo-economics, most of the regional agreements are defined in the form of mutual economic cooperation. This research aims to analyze and investigate the limitations of the relationship between the Islamic Republic of Iran and the Southeast Asian region "ASEAN". The research method in this study is descriptive-analytical, which has been used to collect information by referring to library sources and reliable sites. The "ASEAN" region has become the center of global attention due to its geopolitical and geoeconomic strengths, which have rapidly expanding markets and high financial strength. The country of the Islamic Republic of Iran, in terms of being located in the important basin of the Persian Gulf and having energy resources, in addition to its geopolitical and strategic importance, has gained a special geo-economic importance. The Islamic Republic of Iran can reach its political, economic and cultural goals in the region by benefiting from this capacity and by establishing regional integration and regionalism with the ASEAN countries. But Iran has so far not been successful in creating regionalism and regional convergences in order to achieve geopolitical power and influence economic and political policies in this region.

Key words: Key words: regionalism, geoeconomy, geopolitics, Iran, "ASEAN" region

The geopolitical position of Iraq in the regional competition between the Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia

By:

Hamid hasanpour

Abstract

In the nature and structure of the political geography of the world, there are characteristics and objective facts that fundamentally promote the logic of competition between countries and powers and are based on international relations. The geography of Iraq has values (material and spiritual) that have shaped the field of competition between Iran and Saudi Arabia in order to secure the national interests of each. The purpose of this article is to explain the geopolitical position of Iraq in the regional competition between Iran and Saudi Arabia. This research is applied-developmental in terms of purpose and descriptive-analytical in terms of nature and method. Data collection was done by library method and survey method and data analysis was done with a quantitative approach. The statistical research population aware of strategic issues, geopolitics and international relations, included 52 people and was selected as a whole. The results of the research showed that Iraq's geographical location (landscape and strategic), civilizational identity (history, culture, ethnicity and religion), social-political structure (social gap, heterogeneous political structure) and geopolitical interests of effective extra-regional powers. As geopolitical factors, each plays a decisive role in the competition between Iran and Saudi Arabia. But most of the disputes and competition between the two countries are ideological in nature.

Keywords: Iraq's geopolitical position, regional competition, Islamic Republic of Iran, Saudi Arabia, Iraq

The Implementation Model of National Mobilization Strategy in the Leap Forward Achievements in Science and Technology of IRI Based on the Second Phase Statement

By: Mohammad Mehdinejad Nouri · Mohammad Reza Hassani Ahangar · Seyyed Mostafa Mousavinejad

Abstract

Great works such as civilization making do not exist solely by the great people and elites and innovators but also movements, developments, and historical and social reforms are created by the synergy of masses of people. In other words, accompanying the public movement with the rulers has been the main factor in the creation of wonderful phenomena in history. For this reason, in the statement of the second phase Imam Khamenei calls upon to create a public movement (National Mobilization) in seven basic fields, including science and technology. Therefore, the aim of the current research was to achieve the implementation model of the National Mobilization Strategy in the leap forward development and expansion of science and technology of the Islamic Republic of Iran based on the second phase statement of Revolution.

The research was developmental and applied in terms of orientation, and qualitative data collected through in-depth interviews and analyzed using GT method in MAXQDA software. The statistical population of the study was science and technology experts and strategic managers; so that the sample size of 14 was determined and theoretical saturation was performed.

According to GT method, a total of 97 categories were concluded; For the concept of science and technology mobilization 7 categories, dimensions 8, indicators 15, structural factors 9, contextual factors 20, facilitating behavioral and contextual factors 12, threatening behavioral and contextual factors 10, strategies and solutions 16 items have also been obtained. strategies, and outcomes that can help achieve Iran's objectives.

Keywords: National Mobilization, General Movement, Science and technology

❧ Table of Contents ❧

Articles

The Implementation Model of National Mobilization Strategy in the Leap Forward Achievements in Science and Technology of IRI Based on the Second Phase Statement -----	4
<i>Seyyed Mostafa Mousavinejad , Mohammad Reza Hassani Ahangar , Mohammad Mehdi Nouri</i>	
The geopolitical position of Iraq in the regional competition between the Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia-----	5
<i>Hamid hasanpour</i>	
Relation between the Islamic republic of iran and “ASEAN” economic zone -----	6
<i>Ali Asghar Saraghi, Ruhollah Javanmardzadeh, Alireza Rah Chamani</i>	
Designing a Paradigmatic Model of Social Responsibilities of the Islamic Republic of Iran Army Based on a Data-Grounded Approach -----	7
<i>Omid Ardalan , Asghar Asgharzadeh , Morteza Pezhoohanfar , Reza Zangeneh</i>	
Lessons learned from the Russia-Ukraine war from the beginning to the end of 2023 -----	8
<i>Hoseyn Dadvand</i>	
Effective actors on Iraq's participation and cooperation in the Persian Gulf Cooperation Council -----	9
<i>Fathullah Kalantari, Mehdi Ahmadian, Kiyomarth Yazdanpanah, Abbas Ali Fazaelinia</i>	
Challenges Affecting the Emergence of New Maritime Powers -----	10
<i>Hossein Khanzadi, Ali Sadeghi Nasab, Seyed Hossein Sharifi Nasab</i>	
Explaining the dimensions and components of cognitive warfare.....	11
<i>Mohammad Reza Qaraei Ashtiani , Hossein Shokohi , Ali Asghar Beik Bilandi , Saeed Amiri , Mehdi Rahmani , Farhad Fakuri , Mostafa Javadi Elami</i>	

The General Staff of Armed Forces
Quarterly Journal of Strategic-Defensive Studies

23th Year, spring 2025, Vol. 99

Concessionaire: Supreme National Defense University

Editor-in-chief: Shahram Norozani

Editor: Mohammad Mehdinezhad Nouri

Editorial Members:	
Mohammad Hussein Afshordi	Professor of Political Geography at SNDU
Seyed Mehdi Alvani	Professor of Management at Allameh Tabatabaei University
Mohammad Hassan Sadeqi Moqadam	Professor of Criminal Law at Tehran University
Siamk Rahpeik	Professor of Law at the University of Law and Forensic Sciences
Naser Mirsepasi	Professor of Management at Islamic Azad University
Mohammadreza Hamidizadeh	Professor of Management at Shahid Beheshti University
Ali Rezaeian	Professor of Management at Imam Sadeq (a.s.) University
Mohammadbaqer Heshmatzadeh	Associate Professor of Sociology at Shahid Beheshti University
Ibrahim Hassan Beigi	Professor of Strategic Management at SNDU
Arastoo Touhidi	Associate Professor of National Defense at SNDU
Content Editor: Alireza Rahchamany	Scientific Editor: Alireza Rahchamany
Executive Manager: Alireza Rahchamany	
Cover Designer: Alireza Rahchamany	Line Editor: Alireza Rahchamany
Context Designer: Alireza Rahchamany	Lithography, print and binding: SNDU

This journal is published under license No. 124/973 dated Apr. 14, 1999
issued by the Deputy of

Media and Propagation Affairs of the Ministry of Culture & Islamic
Guidance and it is a scientific-research journal in accordance with license
No. 3/304 dated Apr. 17, 2005, issued by the Ministry of Science,
research and Technology.

- ❖ The essays do not necessarily reflect the view of the university.
- ❖ The journal wields the right to reject, accept and edit the essays.
- ❖ The quotations are permitted with reference.

Price 30000 Rls

Address: SNDU, pass Hengam expressway, north side of Shahid Babaei highway, Tehran. Email: defaeistrategic@sndu.ac.ir   Fox: 22975544   Tel: 22970347

*In the Name of God, the
Compassionate,
the Merciful*